

DEN RYSKA REVOLUTIONEN OCH
DET SOVJETISKA SAMHÄLLET
I DEBATTEN OCH SKOLANS
LÄROBÖCKER

Värderingarnas och undervisningsmetodernas
växlingar under hundra år

av

Sven-Åke Johansson

Uppsala
Universitetsbibliotek

Blåsenhusbiblioteket

E:kc(p)

DEN RYSKA REVOLUTIONEN OCH DET
SOVJETISKA SAMHÄLLET I DEBATTEN
OCH SKOLANS LÄROBÖCKER

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
ÅRGÅNG LXXXIV 2004 VOLYM 201
UNDER REDAKTION AV STIG G NORDSTRÖM

DEN RYSKA REVOLUTIONEN OCH
DET SOVJETISKA SAMHÄLLET
I DEBATTEN OCH SKOLANS
LÄROBÖCKER

Värderingarnas och undervisningsmetodernas
växlingar under hundra år

av

Sven-Åke Johansson

FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

Redaktör: Docent Stig G Nordström

Adress: Box 2056, 750 02 Uppsala

Telefon: 018 – 51 05 50

Telefax: 018 – 54 44 53

Postgiro: 5 80 01 – 9

Medlemsavgift: 200 kr

Tidigare utgivna volymer kan beställas och i mån av tillgång expedieras från ovanstående adress.

*Tryckt med bidrag från
Magn Bergvalls stiftelse*

© Författaren och Föreningen för svensk undervisningshistoria

ISBN 91-85130-74-5

ISSN 0347-8461

Tryck: Universitetstryckeriet Uppsala 2004

Innehållsförteckning

1. Uppläggning av och syfte med studien 7
2. Frågor inför genomgången av läroböckerna 13
3. Ryssland vid sekelskiftet 1900. Bilden i samtida historisk facklitteratur och reseskildringar 15
4. Bilden av det ryska sekelskiftet i skolans läro- och läseböcker 1890–1917 25
5. Ryssland/Sovjetunionen under den kommunistiska revolutionen och fram till andra världskriget. Bilden i samtida historisk facklitteratur och reseskildringar 33
Viktiga svenskspråkiga böcker 1914–1940 33
Facklitteratur och debattböcker 34 Statskupp-
dagarna 1917 44 Reseskildringar 46 Tvångs-
arbetslägren 51 Sammanfattning 54
6. Bilden av revolutionen och mellankrigstiden i skolans läro- och läseböcker fram till ca 1950 55
Folkskolan 56 De allmänna läroverken och flick-
skolan 63 Realskolan 64 Gymnasiet 70 Flick-
skolan 76 Exkurs 77 Folkskolans och lärover-
kens läromedel och den samtida fack- och rese-
litteraturen 82
7. Sovjetunionen i fackböcker och reseskildringar under andra världskriget och tiden fram till ca 1970 85
Exkurs. Reseinyck under olika tider 94
8. Sovjetunionen i skolans läromedel 1950–ca 1970 97
Realskola, gymnasium och fackskola 97 Enhets-
skola och grundskola 112 Skolans läromedel och
den samtida fack- och reselitteraturen 114

9. Skolans ekonomi, decentralisering och målstyrning efter 1970	116
10. Ryssland i dagens läromedel	121
Exempel på behandlingen av Sovjetunionen/Ryssland i 2003 års läroböcker 121 Gymnasieskolan 122 Grundskolan 124 Sammanfattning 125	
11. Utvecklingen av historieämnet och läromedlen under 1900-talets senare del	127
Debatten om sex gränsdragningar under 1960- och 1970-talen 127 Den terminologiska djungeln 131 Problem under debatt 133 Samtidshistoria? Nutidshistoria? 134 Historia – ett humanistiskt eller samhällsorienterande ämne? 136 Var i skolans historiekurser hör källkritik hemma? 137 Vad menas med centrala begrepp inom historieämnet? 138 Från läroböcker till läromedel 140 Exkurs: Historiepedagogiken i Sovjet 141	
12. Hur många elever har fått och får undervisning om den rysk/sovjetiska historien?	143
13. Statens läroboksnämnd och historieböckerna	147
14. Läroböckernas bild och dagens Rysslandsforskning. Några iakttagelser	157
15. Objektiva, sanningsenliga, allsidiga? Hur har läroböckernas Rysslandsbilder sett ut under hundra år?	181
16. Debattböckerna och läroböckerna. Ett försök till slutsats	189
Litteraturlista	191

1. *Uppläggning av och syfte med studien*

I början av 1980-talet uppfattades Sovjetunionen ännu som ett hot mot Sverige. Det var ett sammanhållet, diktaturstyrt imperium, som sträckte sig från Östersjön till Stilla Havet.

Att ett hot mot Sverige ansågs komma österifrån var ingen nyhet. Den hotbilden var i stället traditionell sedan 1600-talet. Under lång period hade Sverige varit den anfallande parten och ännu Gustav III utlöste 1788 ett svenskt anfall mot det ryska kejsarriket. I och med 1809 års fred flyttade det ryska kejsarriket fram sin västgräns till Torneå älv och det ryska riket var därefter Sveriges granne österut från Tre riksröset till Baltikumets sydgräns. I över hundra år kom Sverige att ha landgräns med det ryska imperiet längs Torneå och Muonio älvar.

Ändrade bolsjevikernas statskupp 1917 Sveriges bild av Den stora hotfulla Östern? Kejsarligt envælde och kejsarlig expansionspolitik efterträddes av partidiktatur och ideologisk expansionspolitik menade många. Enligt en annan bild blev Sovjetunionen det framtida, klasslösa lyckoriket eller i varje fall ett alternativ till den amerikanska livsstilen och kapitalismen.

Hur speglades den ryska revolutionstiden och Stalins tid i svensk facklitteratur, i reseskildringar och i skolornas läromedel? Med vårt eget retrospektiva perspektiv på den ryska revolutionen framstår den klart som en utomordentligt betydelsefull händelse som för drygt 70 år kom att präglade säkerhetspolitik och ideologiska motsättningar i hela världen. Men det perspektivet var givetvis okänt för 1920-talets historiker, resenärer och läroboksförfattare. Framstod revolutionen för dem enbart som några kaotiska och snart försvinnande år?

Och för 2000-talets kommande läroboksförfattare åter är revolutionen kanske enbart en episod som man vid det nya seklets slut inte anser sig ha utrymme att behandla.

Hotbildens förändringar, den ideologiska spänningen, perspektivens skiftningar mellan nu och då gör det intressant att studera hur den ryska revolutionen och det sovjetiska samhället hanterats i fack- och reselitteratur och i de olika skolformernas läromedel under 1900-talet. Det blir möjligt att se vilket utrymme olika läroboksförfattare under olika tider ger en stor social omvälvning i förhållande till redogörelser för traditionellt, enbart politiskt stoff (författningsändringar, gränsändringar, krig, freder).

Vi kan då också se om spänningen mellan de vitt skilda negativa och positiva värderingar, som präglade facklitteratur och reseskildringar, tas upp i läroböckernas framställning. Eller om tvärtom skolans läromedel och den allmänna samhällsdebatten under vissa tider lever i helt skilda världar. Och det blir möjligt att ställa den spekulativa frågan vad en isolering från diskussionen i samhället betytt för historieämnets nuvarande roll i skolan.

En betydande del av texten i det följande upptas därför av en presentation av böcker om Ryssland/Sovjetunionen som kom ut i Sverige under åren 1890–ca 1970. Det är betydelsefullt att väl känna till dem, inte bara för att veta vad intresserade lärare och allmänhet kunde inhämta under perioden. Det är nödvändigt också för att över huvud taget ha en *samtida* referenspunkt till skolans läroböcker. Vet man inte vad som under perioden i övrigt var sagt om Ryssland – i vilken kunskapsmässig miljö skolans lärare arbetade – har man ingen möjlighet att se om skolans läroboksförfattare gjort ett speciellt urval av stoff och infallsvinklar.

Huvudsyftet med den följande studien har varit vad jag angett ovan: att redovisa rysslandsbildens utformning i skolornas läromedel och bildens relation till den samtida fack- och reselitteraturen. I den ganska utförliga roll jag gett redovisningen av den då-

tida fack och reselitteraturen ligger emellertid också en tro att det har ett egenvärde att i våra dagar kunna ta del av vilken debattlitteratur och vilka reseskildringar, som stod gångna lärargenerationer till buds. Man kan om man vill kalla detta för en skiss till debattlitteraturens historia.

Samtidigt har genomgången gett en möjlighet att åskådliggöra de avgörande skiftningarna i den pedagogiska synen på hur läromedel i historia skulle utformas för skolans olika stadier. Och därmed också av hur rysslandsbildens kom att skifta mellan läromedel för folkskola, realskola, enhetsskola, grundskola och gymnasium. Med andra ord något belysa de klassiska didaktiska frågorna vad, hur och när.

Min genomgång av läroböcker mellan 1890 och 1970 är omfattande utan att göra anspråk på total fullständighet. Tiden 1970–2003 belyser jag däremot endast med valda exempel bland läromedel vid 2000-talets början. Jag tar då också upp den förändrade roll för skolans läroböcker som blivit följden av kommunalisering, målstyrning och försämrad kommunal ekonomi.

Den översikt jag gjort av facklitteratur och reseskildringar kan alltid kritiseras för att ha förbigått något opinionsmässigt viktigt arbete. Om detta är jag givetvis fullt medveten. Att med någon form av vetenskapligt säker metod ge en bild av gångna decenniernas beläsenhet hos lärarkåren eller allmänna opinionsläget i intellektuellt dominerande grupper är dock en ambition som fordrar en stor institutions arbete under många år. Om det över huvud taget är möjligt att genomföra. Någon sådan ambition ligger inte bakom denna skiss. Någorlunda rätt torde man dock träffa genom att, som jag försökt göra, ta del av böcker som finns upptagna i Libris kataloger för olika perioder.

Jag har gått igenom samtliga sakkunnigutlåtanden till *Statens läroboksnämnd*, liksom nämndens beslut mellan 1938 och 1974. Jag tar upp nämndens verksamhet och dess bedömning i ett särskilt kapitel. Jag har också kunnat utnyttja den inventering av alla

läromedel som genomfördes 1935 och som finns i Riksarkivets depå för Läroboksnämnden.

Det fanns i 1900-talets början en betydande rysk *skönlitteratur* med samhällsskildrande drag. Den var översatt och vida läst och den bild den gav kompletterade rimligen fackbäckernas framställning. Gontjarov, Gogol, Ljeskov, Turgenjev, Dostojevskij, Tolstoj och Gorkij var de mest kända. Från senare år Sjolochov och Pasternak och Solzjenitsyn. Jag har dock inte haft möjlighet att inom ramen för denna begränsade studie ta upp också den bild skönlitteraturen gav.

Lärarpressens artiklar om historieämnet och Ryssland utgör en grupp källor som belyser lärarprofessionens interna diskussion om stoffurval och metoder. Jag har där av naturliga skäl begränsat mig till ett urval. Av samma skäl har jag inte kunnat gå igenom den allmänna tidningspressen annat än vid de tillfällen då jag haft anledning att förvänta en debatt. Däremot har jag för tiden 1938–1974 kunnat utnyttja hela den betydande klippssamling om läroböcker som finns i läroboksnämndens arkiv.

Slutligen har jag försökt att med stöd av aktuell internationell forskning bedöma om de bilder skolans läromedel har gett av Ryssland/Sovjetunionen mellan 1890 och 2003 stämmer överens med vad vi nu tror oss veta.

Rysslandsbilden styrdes – eller borde ha styrts – av generella målsättningar för hela historieämnet i utbildningsplaner och läroplaner, t.ex. att ämnet skulle omfatta inte bara politiska utan också ekonomiska och sociala aspekter. Men någon innehållsmässig styrning i övrigt av vad historieundervisningen konkret skulle handla om förekommer inte från statens sida. Ännu mindre har kursplaner gått in på sådana detaljer som beskrivningen av Ryssland. För grundskolan har de inte ens innehållit någon bestämmelse om att över huvud taget behandla Ryssland. I den kursplan som gällde för gymnasiet 1966 nämns inget i mål eller huvudmoment. I årskursfördelningen förekommer endast uttrycken: ”Den

ryska revolutionen” och ”Diktaturideologierna och deras verkningar (Sovjetunionen, Italien, Tyskland). I Lgy 70, för den samordnade gymnasieskolan fr.o.m. 1972, togs även denna konkretion bort. Inte heller i tidigare dokument (SFS 1895:24, 1928:252, 1933:109) har staten sökt styra innehållet. Däremot har icke bindande studieplaner kunnat innehålla förslag, men även de har varit helt oprecisa.

Vilken omfattning och vilket innehåll bilden av Ryssland fick i historieböckerna styrdes så långt jag hittills kunnat finna av tradition, av läroboksförfattarnas intresse och konkurrensen om lärarnas efterfrågan. En stark konservativ hand vilade därför över ämnesinnehållet.

Den frånvarande statliga styrningen aktualiserar ett annat problem. När togs successivt traditionellt gods bort ur läroböckerna? I en kommande studie kommer jag att ta upp frågan.

Temat Ryska revolutionen har tidigare berörts i två artiklar i Historielärarnas förenings årsskrift (HLFÅ), dels 1978–79 av Melker Johnsson och Anders Wallentin, dels 1985–86 av Klas-Göran Karlsson. Jag har som jag nämnde ovan velat vidga perspektiven också till den allmänna facklitteraturen och till skolans pedagogiska utveckling.

Jag har inte haft ambitionen att dubblera den bild av läroplansutvecklingen inom läroverken som Gunnar Ander gav 1966 i sin lärarhandledning *Att undervisa i historia* eller som Hans Albin Larsson presenterade 2001 i skriften ”Barnet kastades ut med badvattnet”. Jag kommer dock att belysa den avgörande förändring i historiepedagogiken som enligt min mening inleddes med 1960-talet och fortsatt med det programbaserade gymnasiet.

Göran Andolfs doktorsavhandling, *Historien på gymnasiet* (1970) har varit till stor hjälp för att bedöma denna skolforms tidiga historia. Sture Långströms avhandling, *Författarröst och lärobokstradition* (1997) har givit många principiella synpunkter. Av de tio läroböcker han studerat är dock nio från tiden efter

1970, ett tidsavsnitt som jag inte avsett ta upp. Jag berör i kapitel 10 endast för jämförelse vissa böcker aktuella i skolor 2003.

Till slut ett självklart påpekande. Den här lilla studien visar enbart vad som kunde läras *ut* med hjälp av läroböcker och annat studiematerial. Vad eleverna lärde *in* är som allom bekant en annan sak. Mellan läromedel och elev finns ju läraren med sin individualitet, intresseinriktning och berättarförmåga. Om vad läraren berättade kan vi inget veta annat än att denna lilla skrift redovisar den fördjupningslitteratur som stod lärarna till buds.

2. Frågor inför genomgången av läroböckerna

Den här studien avser att ge en överblick av och en introduktion till fem områden. De är omfattande och vart och ett kan i sin tur göras till föremål för specialstudium som kompletterar, fördjupar eller opponerar mot den bild jag ger i det följande.

- Rysslandsbilden i skolans läroböcker
- Influenserna från samtida litteratur på rysslandsbilden i skolböckerna
- Historieämnets didaktiska utveckling
- Statens läroboksnämnds verksamhet i anslutning till historieämnet
- Hur många elever som har fått del av någon undervisning om Ryssland

Då jag gått igenom skildringen av Ryssland i läroböckerna har i sin tur två frågeställningar varit aktuella, dels värderingsfrågor, dels innehållsmässiga frågor.

- Hur har läroböckernas framställning under olika perioder förhållit sig till klassiska värdeord som sanningsenlig, analytisk, otendentiös, objektiv, saklig, opartisk, allsidig, relevant?
- Hur pass mångsidig har en eventuellt eftersträvad allsidighet blivit under olika perioder?

Den fack- och reselitteratur jag redovisar i det följande speglar samtidens debatt och kunskap om dramatiken i Sovjet/Ryssland. Återspeglades denna dramatik och debatt i skolans läroböcker under perioden? Eller levde fackböcker, reseskildringar och skolans läroböcker under några perioder i helt olika världar? Det var den andra fråga jag ställde ovan.

Partierna om historieämnets didaktiska utveckling, om Statens läroboksnämnd och om det elevantal, som fått del av undervisningen, är ordinära, deskriptiva redovisningar, men där jag speciellt sökt belysa rysslandsmotivets utrymme och roll.

3. *Ryssland vid sekelskiftet 1900* *Bilden i samtida historisk* *facklitteratur och reseskildringar*

Viktiga svenskspråkiga böcker 1880–1914

- Ivan T. Aminoff, *S:t Petersburg* (1909)
 Hugo Ganz, *Före katastrofen* (1904)
 Sven Hedin, *Genom Persien, Mesopotamien och Kaukasien* (1887)
 Sven Hedin, *Sverige och den stora Östern* (1905)
 Nicolai Heiden, *Under tsarens knutpiska* (1904)
 Harald Hjärne, *Östanifrån* (1905)
 L.E. Högberg, *Skuggor och dagar. Från missionsarbetet* (1914)
 Alfred Jensen, *Slavia* (1896)
 Alfred Jensen, *Tsardömet vid skiljevägen* (1905)
 Alfred Jensen, *Rysk kulturhistoria I–III* (1908)
 Anton Karlgren, *Vinterdagar bland ryska bönder* (1907)
 George Kennan, *Sibirien* (1891)
 Valdemar Langlet, *Till häst genom Ryssland* (1898)
 Josef Melnik (red.), *Ryssland skildradt af ryssar* (1906)
 Anton Nyström, *Striderna om östra Europa* (1901)
 Holger Rosenberg, *Det nya Sibirien* (1904)
 J. Stadling, *Från det hungrande Ryssland* (1893)
 J. Stadling, *De religiösa rörelserna i Ryssland* (1891)
- Två översiktsverk dominerade:
 Nordahl Rolfsen, *Världshistoria för skola och hem* (1905)
 Otto Sjögren, *Allmän världshistoria från äldsta tider till våra dagar I–II* (1910)

Tre av ovanstående författare torde dominera sekelskiftets rysslandsbild bland historieintresserade svenska lärare:

- Harald Hjärne, professor i historia vid Uppsala universitet och ledamot av Svenska akademien.
- Sven Hedin, upptäcktsresande, också han akademiledamot.
- Alfred Jensen, slavist och produktiv författare, mångsidigt kunnig och berest i hela Östeuropa.

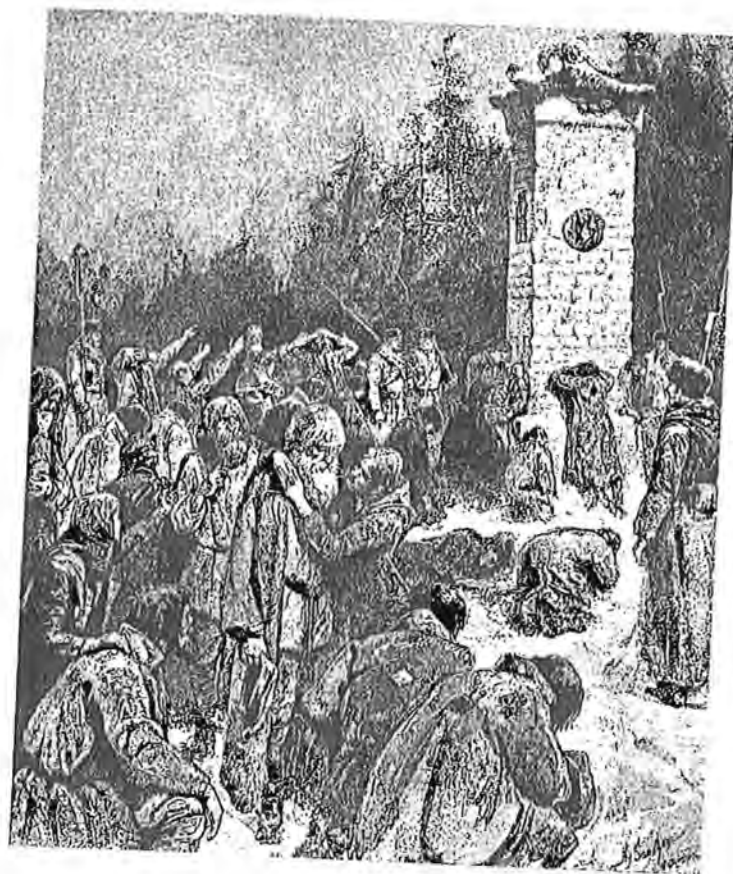
Men en stor publik hade säkert också *Jonas Stadling*, som var tidningsman, varit elev vid Betelseminariet och bedrivit många

Bönder gräfvade gravar åt sina älskade.

studier utomlands. Under de ryska hungeråren i början av 1890-talet bistod han Leo Tolstoj i arbetet för att lindra nöden, vilket han skildrar i *Från det hungrande Ryssland* (1893).

Dessa hemska siffror – 35.000.000 hungrande! – äro lätt upprepade, men hvem kan fatta hela deras fruktansvärda innebörd? I Europas historia är en hungersnöd af denna omfattning okänd; till och med i Asien torde det vara svårt att finna ett motstycke till densamma: 35 millioner människor hungrande vid slutet af det nittonde århundradet, med alla dess kommunikationsmedel. (s. 36) ... Att omständligt beskrifva den utsugningsapparat och det utpressningssystem, som i ett land med så ofantliga naturrikedomar som Ryssland bragt bönderna – utgörande 873/4 % af hela befolkningen ... i hopplöst armod, vore att skrifva Rysslands inre historia under det senaste halfseket. ... Från och med lifegenskapens upphäfvande inträder ett nytt element i den autokratiska ryska statskroppen, kapitalist- och proletärelementet. Förut hade mushiken själf hört till kapitalistens bohag, utgjort en väsentlig del af dennes kapital; nu deremot skulle han uppträda som täflande med sina förra egare och andra kapitalister i kampen för tillvaron. Man hade ej behöft vara någon profet för att förutse, hvilkendera parten skulle komma att draga kortaste strået i denna ojemna kamp. (s. 39f)

"De förvista vid Sibiens gräns"

Jag citerar Stadling så utförligt för att visa att vad som lätt skulle kunna tros vara en vanlig reseskildring kan innehålla väsentlig förståelse för klassmotsättningar och maktspelets tragedier, betydligt stringentare än hos många yrkeshistoriker.

För Hjärne, Hedin och Jensen är det naturligt att se Ryssland i det traditionella svenska perspektivet som det stora hotet mot Europa och Sverige, militärt och politiskt och kulturellt.

Till Sibirien

Jensen har skrivit flera omfattande och lättlästa och väl illustrerade böcker om de slaviska folken och gjort många och omfattande resor i länderna. För honom var det ryska folket en stor, trög massa, där liberalism inte hade någon verkan. Ryssland var ett land med "ändlösa stäpper och skogar, och där dväljas despotism och nihilism, hungersnöd och kolera, prästvælde och knutpiskensur". En medelklass saknas. Byråkrati och slapphet präglade förvaltningen. Mongolförtryck och livegenskap hade format den ryska bondeklassen. Olyckan är att Ryssland saknar juste milieu, en självständig borgarklass.

Hjärne var professor i historia i Uppsala och enligt många mening Sveriges dominerande historiker under perioden. Han hade ägnat Ryssland och Östeuropa många studier och utbildat flera av de lärare som dominerade läroverkens historieundervis-

ning. Några kapitelrubriker i hans bok *Östani från* (1905) kan ge en antydning om de aspekter som dominerade: "En rysk unionsfråga" (om förhållandet till Ukraina), "Svenska nederlagsminnen", "Ryska sjukdomstecken", "Den ryska faran", "Ett världspolitiskt vägskalet".

Men Hjärnes böcker är starkt analytiska bakom den lätta essayistiska stilen. Trots kapitelrubrikerna präglas de minst av allt av någon slagordsmässig framställning. Att ett kapitel har rubriken Den ryska faran betyder inte att Hjärne ansåg att det egentligen förelåg någon sådan. Det var en svensk vanföreställning att Ryssland ville tränga fram till havet och att Sverige då låg i vägen. Det fanns inget motiv för någon rysk expansion, vare sig för handel eller kolonisation. Han är klar över att det ryska imperiet var som han skriver "ett etnografiskt museum".

Hjärne arbetar på ett helt annat sätt än Jensen. Han går igenom källor, träffar andra forskare, medan Jensen tillbringade sin tid med resor och möten med vanliga ryssar i hela det ofantliga landet. I sin uppsats *Ryska sjukdomstecken* (1899) listar Hjärne som problem jordbruket, de kringvandrande proletärerna, nationalistiska stämningar riktade mot ukrainsk kultur, den obefintliga folkupplysningen.

En resa och ett möte träffar vi också på i Karlgrens bok, *Vinterdagarna bland ryska bönder* (1907). Vi skall återkomma till Karlgren i nästa avsnitt i anknytning till hans bok *Bolsjevikernas Ryssland*, en av 1920-talets mest lästa historiska böcker i Sverige.

Karlrens självupplevda bild av byarna är deprimerande:

Ett folk som under två, tre månader af året bearbetar sin jord på ett odugligt, antikverat lättsinnigt sätt, och som resten af året ligger i ide, kan inte vänta annat än att få påhälsningar af hunger och nöd.

Hjälpen kan ej komma i form af tvångsexpropriation af jorden: finge hvarje bonde tio gånger så mycket som han har, skulle han lika fullt hungra. Det enda sättet är att försöka öppna hans ögon; han odlar sin jord och lefver sitt lif, som hans fader och farfar gjort, och anser sig ha uppfyllt allan rättfärdighet: några andra, vidare vyer har aldrig dykt upp för honom. (s. 163)

Bygatan i Dubrovka

Man kan sammanfatta Karlgrens bild i några satser: alla super, vintermånaderna sover man, sommarmånaderna jobbar männen i Moskva, kläder tvättar man aldrig, man badar i ugnen på lördagen, prästen är bra för han kortar ej av mässan, han super, man har en/två helgdagar i veckan, ingen kan läsa, inga nyheter tränger in, prästen lever som bonde, kan knappt läsa.

Men det fanns också en kompletterande bild hos *Jensen*:

Ty hvarken präst- eller bajonettvälde har mäktat kväva den ungdomliga sundheten hos det ryska folket och enligt min mening har den sjukliga ryska romanen från Gogol till Garsjin ensidigt hållit sig till blott ett hufvuddrag i det ryska lynnet. Hemsökt af mongolförtryck och af lifegenskapens sekellånga förbannelse, har den ryske bonden blifvit slö, feg, tjufaktig, miss-trogen, lat, tiggande, smutsig och supig. Men det goda lifsfröet finnes dock kvar under den grofva ytan, lofvande framtida skördar, och den kraftiga kroppsbyggnaden vittnar om fysisk sundhet, om friskt blod – och detta är väl ändå första betingelsen för en god samhällsutveckling. (*Slavia*, s. 26)

1905 inträffade den första ryska revolutionen eller upploppet i S:t Petersburg. Samtidigt led Ryssland det svåra nederlaget i kriget med Japan.

I den omfattande samlingsvolymen *Ryssland, skildradt af rys-sar* som gavs ut 1906 återspeglas givetvis detta. Enligt Peter Struves uppsats var det revolutionen som ledde till att den ryska absolutismen blev nationalistisk. Situationen i Ryssland jämförs med franska revolutionen. Den stora skillnaden var att Ryssland saknade ett "tredje stånd". Absolutismen inriktade sig på att bibehålla den stora massans indolens. Och därigenom hindrades moderniseringsprocessen.

Enligt en uppsats av M. Virtus jämfördes cirka 6 milj. judar med de halvvida folkslagen i Sibirien. Det fanns i stort sett inga judar i det gamla Moskvariket. Den stora gruppen kom genom Polens första delning 1772.

Av Tschechows uppsats om folkbildningen framgår att endast tyskar i Östersjöprovinserna och finnar fick ha skolor på eget språk. Katolska skolor i Polen och judiska stängdes. Ministeriet för folkupplysning arbetade för att hindra upplysning.

Jensens bok från 1905, *Tsardömet vid skiljevågen*, återspeglar revolutionen. Men den illustrerar också misslyckandet i alla försök att spå en framtida utveckling. Några citat:

Där ett stort inbördes krig skulle ha utbrutit med den franska revolutionens vildaste skräckscener, stannar det i Ryssland vid visserligen blodiga, men enstaka episoder och öfvergående plundringar, som lämna massan af landtbefolkningen och stors Städernas nöjeslystna publik alldeles oberörda. ... Ju mer man blickar in i det ryska tsardömet, dess mindre benägen blir man att tro på den där ryska framtidsstatens snara tillkommelse. (s. 42–43)

Jensens största arbete, hans *Rysk kulturhistoria* i tre delar gav den läsande svenska publiken en utomordentlig introduktion i rysk litteratur och kultur men utan någon behandling av just den epok som är intressant i detta sammanhang.

»Tsaren och bönderna.»

Illustration i "Tsardömet vid skiljevägen"

Sven Hedins bok, *Sverige och den stora Östern* utkom 1905. Bakom ligger en tidningspolemik mellan honom och Hjärne. Deras olika åsikter framgår av Hedins företal (som syftar på Rysslands nederlag mot Japan):

Hvad jag i bokens första afdelning särskildt velat framhålla, är det nya läge i hvilket vi komma till Ryssland sedan denna stat blifvit ohjälpligt utestängd från det östra hafvet. Vi skola snart känna dess kalla andedräkt susa öfver våra skär och byar.

Sju år senare skulle Hedin ge ut sin bekanta broschyr *Ett varningsord*.

Och om Robert och Ludvig Nobels oljeprojekt i Baku hade man kunnat läsa redan i den nybakade studenten *Sven Hedins, Genom Persien, Mesopotamien och Kaukasien* (1887). 200 svenskar och finnar arbetade i Baku, en stad på 60.000 invånare. För ingenjörerna fanns "en ståtlig, bekväm villa, med biljard, kägelbana, danssal m.m. nere vid Kaspiska havets strand. ... Dess namn är Villa Petrolia."

Ett område som för framtiden blev avgörande var däremot inte belyst: de tidiga revolutionärernas. Långt före kommunisterna fanns ju olika oppositions- och terrorgrupper i Ryssland; 1881 mördades tsar Alexander II vid ett attentat. Under ett enda år, 1905, mördades 3500 människor i terroristattentat (se Per-Arne Bodin, SvD 19/9 2001). Samma utbredda terrorism som vi idag lär känna i Mellanöstern präglade under de förrevolutionära decennierna Ryssland.

Först 1927 kom på svenska *Vera Figners, Natt över Ryssland*, där hon återger sin gripande livshistoria: född 1852 i livegenskapens Ryssland, uppvuxen på familjens adelsgoods vid Kazan, skolgång på ett institut för adelsflickor, läkarutbildning i Schweiz, återkomst till Ryssland och medlemskap i revolutionära gruppers ledning, häktad efter tsarmordet 1881, dödsdom som förvandlades till tjugo års fängelse, därefter deportering till Arkangelsk, rätt att resa till Västeuropa 1906, vid världskrigets utbrott åter till Ryssland, där hon nu dock känner sig främmande för den bolsjevikiska revolutionen; det Ryssland som kommunisterna skapade var inte hennes dröm. År 1942, nittio år gammal, slutade hon sitt liv.

Den som besöker fästningen Schlüsselsburg (det gamla svenska Nöteborg), vid Nevas utflöde från Ladoga finner i fängelsedelen den cell i vilken hon satt inspärrad och vid vars dörr ryssarna nu satt upp hennes porträtt och biografi.

Sammanfattning

Sammantaget ger alla dessa böcker den intresserade allmänheten en mycket rik och initierad bild av vårt stora grannland. Många aspekter får en konkret och fyllig beskrivning. Klasskillnader och de reala maktförhållandena och olika gruppers intressen är inte undanskymda i en litteratur långt innan Marx' synsätt började dominera. Folklivsskildringarna är inte romantiska utan drastiskt naturalistiska och detsamma gäller bildmaterialet. Kulturlivet möter i Jensens stora Rysk kulturhistoria I–III, stadsskildringar i

Aminoffs bok om S:t Petersburg, en begynnande industri i Sven Hedins bok om oljeutvinningen i Baku.

Det finns således påfallande många utförliga och välskrivna skildringar från det Ryssland som bara ett par decennier senare skulle för lång tid bli avstängt från insyn som inte var beviljad och reglerad av myndigheterna.

Med andra ord. Tidens lärarkår hade i facklitteratur och rese-skildringar ett fylligt och färgrikt stoff för sin undervisning. Men de kunde också sakna stora områden. Resultaten av Stolypins jordreformer har, så långt jag kunnat finna, inte fått någon beskrivning, inte heller Wittes järnvägspolitik och byggandet av transsibiriska banan.

4. Bilden av det ryska sekelskiftet i skolans läro- och läseböcker 1890–1917

Sekelskiftets läromedel åskådliggör på ett tydligt sätt klyftan mellan folkskola och läroverk.

Läsebok för folkskolan hade börjat utkomma 1868. I upplagan från 1898, som omfattade 1.064 sidor, fanns en tresidig uppsats Färder bland samojederna, två och en halv sida om Stäpperna i södra Ryssland och tre sidor om Tsar Peter, allt utan varje aktuell anknytning eller pregnans.

Historieundervisningen i folkskolan styrdes av normalplaner. Och i 1889 och 1900 års planer angavs endast:

Fäderneslandets historia i kort öfversigt med utförligare skildringar af de mest betydande personer och händelser.

Någon allmän historia om världen utanför Sverige eller Norden var inte på tal. Lärarens berättande om hur Gud ledde vårt lands öden borde enligt handledningarna följa Läseboken och sluta under Karl XIV Johans tid.

Rudolf Pallins lärobok för läroverkens högre klasser omfattade 394 sidor. Den behandlade enbart den allmänna historien, för svensk historia fanns andra böcker. Pallin var lektor i historia vid Nya Elementarskolan i Stockholm. Han hade varit ledamot av 1866–1868 års lärobokskommission. Hans böcker dominerade sedan 1870-talet undervisningen i läroverken. Och fortsatte – i omarbetningar av professor Simon Boëthius och lektor Gustaf Jacobson – att göra så fram till 1950-talet. Den aktuella boken fanns, enligt statistik i Andolf a.a. sid 126, vid 37 av totalt 38 högre allmänna läroverk.

De två sista textsidorna i boken från 1911 handlar om De ryska och turkiska revolutionerna (d.v.s. 1905 års ryska revolution). Jag återger slutorden i det ryska partiet:

LÄSEBOK

FÖR

FOLKSKOLAN

NIONDE ÅNYO OMARBETADE OCH TILLÖKADE UPPLAGAN
MED NYA ILLUSTRATIONER

STOCKHOLM
P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

Pris: inbunden 2 kr. 75 öre

Folkskolans läsebok

Under det att den unge tsaren uppträdde såsom fredstankens målsman, i det han (1899) genomdrev, att en kongress sammanträdde i *Haag* för att verka för världsfreden och krigsrustningarnas inskränkande, fullföljdes hänsynslöst (i Östasien) den traditionella ryska utvidgningspolitiken, som syntes skola öppna nya fält för byråkratiens maktbegär och vinningslystnad. Följden härav blev emellertid det japanska kriget, och dess olyckor framkallade ett fruktansvärt bakslag. Redan 1904 dödades Bobrikov av en finsk patriot, och några veckor därefter drabbade nihilisternas hämnd den ryske ministern v. *Plehve*, vilken ansågs vara själen i det rådande systemet. Från och med året 1905 blev Ryssland skådeplatsen för en fruktansvärd anarki: å ena sidan socialistiska arbetarrörelser, strejker, militärmyterier, skattevägran, hungersnöd och politiska mord; å andra sidan massavrättningar och ohyggliga våldsdåd av kosackerna, vilka utgjorde regeringens förnämsta stöd. Dessutom framträdde en oerhörd förvirring i rikets finanser. Under sådana förhållanden fanns det nödvändigt att söka lugna sinnena genom eftergifter i konstitutionell riktning. I Finland återupprättades den lagliga ordningen och medgavs (1906) stiftandet av en ny lantdagsordning, varigenom den gamla fyrståndsrepresentationen avskaffades och Finland i dess ställe erhöll en representation på *en* kammare, grundad på allmän rösträtt enligt proportionellt valsysteem och med valrätt och valbarhet även för kvinnor. För Ryssland utfärdade kejsaren en författning (1905 och 1906), enligt vilken en riksdag på två kammarer (*riksrådet* och *duman*) skulle med honom dela lagstiftningsmakten. Då *duman* visade sig svårhanterlig, blev den emellertid två gånger upplöst, och 1907 påbjöds en mindre demokratisk valordning. (s. 372f)

Ingenting i den Pallinska bokens framställning är oriktigt. Byråkratins styrande roll, dess maktbegär och vinningslystnad framgår och nationalismen framhävs. Men koncentrationen på konstitutionella frågor är uppenbar och text som skulle kunna beskriva samhällets nöd saknas. Kunde lärarna fylla i? Hade de läst Stadlings bok, *Från det hungrande Ryssland?* Fick eleverna någon bild av bostadsförhållanden, levnadsstandard, industri, skolor, minoriteter, klasskillnader? Alltså allt det som fyllt den samtida bokutgivning jag redovisat. Det handlade ju inte om något litet,

avlägset land utan om jordens största och Sveriges som hotfull ansedda granne.

Det är inte sannolikt att eleverna fick lyssna till någon sådan redovisning. Inriktningen av läroverkens undervisning hade debatterats i decennier. Den dominerande uppfattningen var, som framgår av Andolfs avhandling, att historieundervisningen skulle vara koncentrerad på statens uppgift och på politiska, inte ekonomiska, sociala eller kulturella uppgifter.

Det skulle – som vi skall se i fortsättningen – dröja mellan 40 och 50 år innan någon mer omfattande förändring kom till stånd och återspeglades i skolornas rysslandsbilder. Detta trots att gymnasiets undervisningsplan från 1909 faktiskt satte som mål, att eleverna skulle få ”lättare att förstå sin egen tids sociala, politiska och allmänt kulturella rörelser”. Det som utmärkte den tyska statsidealismen och som präglat Geijers historiesyn dominerade för decennier svenska läroboksförfattare. Och under tre decennier präglades – som jag senare skall visa – svensk gymnasie- och realskoleundervisning helt av två författare, Erik Falk och Gustaf Jacobson, båda samtidiga lektorer vid Östra Real i Stockholm och båda lärjungar till professor Harald Hjärne i Uppsala.

Det är sannolikt att målsättningen från 1868 års kommission levde kvar: ”att utveckla lärjungarnas nationellt politiska medvetande”.

Det fanns en filosofi om läroböcker som gick ut på att noga skilja på läro- och läseböcker. Läroböcker skulle, menade man, vara koncentrerade och inte breda ut sig i konkreta skildringar. Det beskrivande och målände stoffet skulle hänföras till bredvidläsningsböcker (sådana som historielärarna senare kom att finna i *Med plog och svärd* I–III, som började utkomma på 1940-talet). Läroboksidealet rörde sig sedan länge i riktning mot det kompendieartade, en metod som ur pedagogisk synpunkt förutsatte att det fanns bredvidläsningsböcker eller att lärarna hade en förmåga att berätta, beskriva och ge konkretion.

Redan på 1890-talet började dock utkomma en motsvarighet till den senare trebandsantologin *Med plog och svärd*. Det var Bernhard Estlanders *Allmänna historien* i berättelser. Estlander var finländsk historiker och skolman. Hans berättelser utkom i ett stort antal upplagor ända fram till 1960-talet och där enbart del III, som behandlade Nya tiden, i 1908 års upplaga omfattade 526 sidor. Utan att dock nå längre fram i tiden än till 1870-talet. En fjärde del, som behandlade den tid som är aktuell i denna studie, utkom först på 1950-talet, skriven av Gunnar Ander.

Men det är ändå värt att observera att en bok tryckt 1911 kunde vara så pass aktuell att 1905 års händelser kom med. Samma aktualitet skall vi senare finna i Olof Jonssons gymnasiebok från 1921 som går fram till 1921 års situation i Ryssland. *Johan Olof Ekmarks* *Läsebok*, utkommen 1892, når fram till Alexander III:s tid. Författarna strävade sålunda att föra historieundervisningen fram till aktuell tidpunkt. Som vi nyss såg utgick anvisningarna till folkskolan däremot från att skolornas historieundervisning borde sluta i 1800-talets början.

Skillnaden åskådliggör att det vid denna tid inte fanns någon instans i landet som hade i uppgift att hantera hela utbildningssystemet. För de högre skolorna fanns sedan 1905 Läroverksöverstyrelsen medan folkskolan i realiteten var en kyrkans angelägenhet. Först 1912 infördes en folkskoleöverstyrelse. År 1920 slogs de båda överstyrelserna samman till Skolöverstyrelsen efter initiativ av Värner Rydén under hans tid som ecklesiastikminister.

Bildandet av läroverksöverstyrelsen var långt ifrån okontroversiellt. Till de ledande opponenterna hörde tidens dominerande historiker, professor Harald Hjärne. Han såg en hotande centralism närma sig den professionella friheten, ”en pedagogisk militarism och pedagogisk ortodoxi”.

Den ungdom, som enbart gick i den sexåriga *folkskolan*, där man i betydande utsträckning läste endast varannan dag, erbjöds omkring sekelskiftet således ingen som helst historisk orientering om annat än fäderneslandet, där undervisningen helt präglades av

Odhners och senare Grimbergs böcker. Odhners första lärobok hade kommit ut 1869, den sista med hans namn avsåg realskolan och kom 1958. Grimbergs första lärobok kom ut 1907, den sista 1956.

År 1879 hade visserligen kommit ut en bok vars titel antyder vidare syfte, Melanders Lärobok i allmän historia för folkskolan. Men den var avsedd för de svenskspråkiga skolorna i Finland.

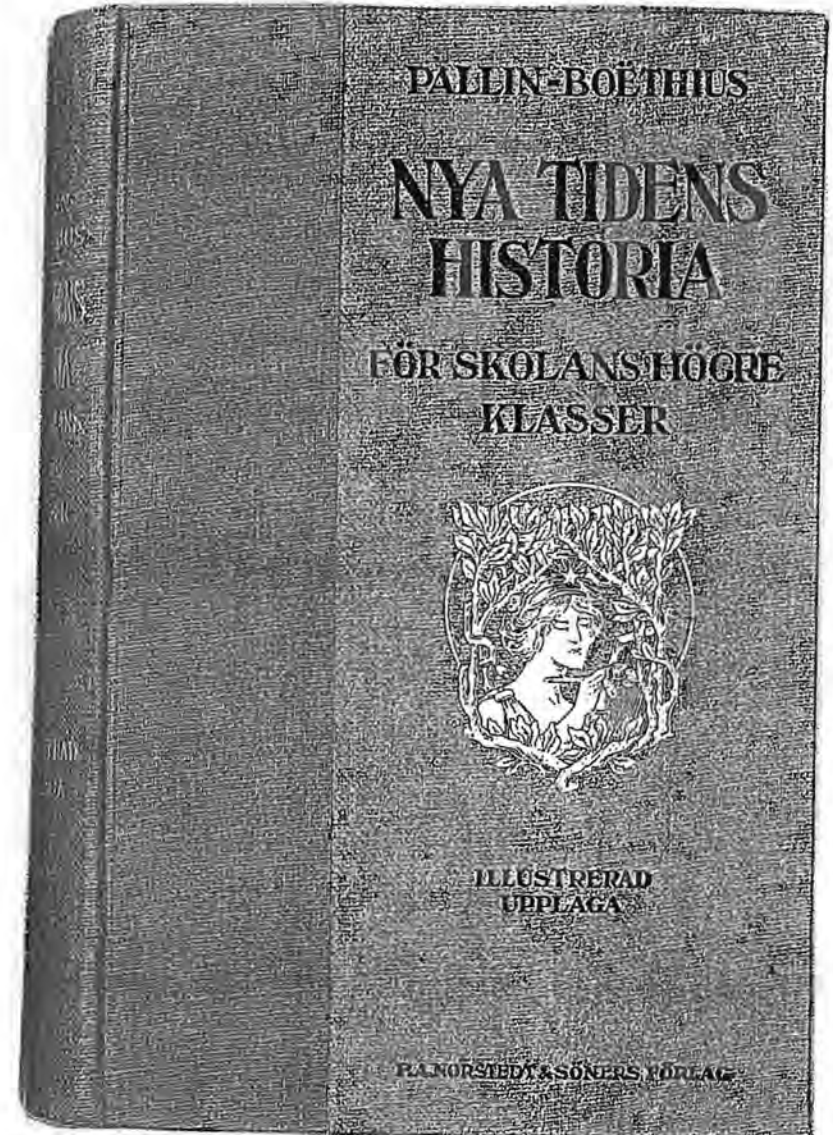
Jag kommer i avsnittet om mellankrigstidens läromedel att utförligare ta upp situationen för folkskolans elever. Vilka ju fram till 1960-talet utgjorde den överväldigande delen av skolans elever.

Vid sekelskiftet, men före världskriget och den stora ryska revolutionen, inträffade en viktig organisatorisk förändring i skolväsendet. *Realskolan* inrättades från 1905 som en särskild skolform. Organisationen av ett enda elementarläroverk som införts 1849 när man slog samman lärdomsskola och gymnasium upphörde därmed. Genom beslut av 1909 års riksdag tillkom Kommunala mellanskolor, med rätt att genomföra realexamen.

Realskolans läroboksbestånd – och metodik – blev en kopia av den som utformats i de allmänna läroverken. Något annat var inte att vänta. Läroboksförfattarna var med enstaka undantag desamma. Om realskolan var samordnad med gymnasium till ett högre allmänt läroverk hade man gemensam rektor och lärarkår. Även för de kommunala mellanskolorna infördes senare krav på samma lärarbehörighet.

Den första läroboken kom ut redan 1905, *Pallins* Lärobok i allmän historia för realskolan. Pallin själv avled 1911 men hans böcker utkom länge i översedda upplagor. Dess åttonde upplaga kom 1929.

Avsnittet om Nya tiden omfattade 100 sidor i 1905 års realskolebok, vilket kan jämföras med de 394 sidorna i den bok för hela elementarskolan jag redogjort för ovan. Av dessa ägnas sex rader åt den första ryska revolutionen, den som blev en följd av Rysslands nederlag i kriget mot Japan. Jag citerar:

Rudolf Pallins lärobok för läroverkens högre klasser

För Rysslands inre förhållanden synes kriget äfven blifva ödesdigert. Ryssland är den enda europeiska stat, utom Turkiet, som numera har ett despotiskt styrelsesätt, och det länge jäsande missnöjet häröfver har genom olyckorna i kriget fått luft och tagit sig utbrott i allvarsamma oroligheter. (s. 203)

Även om realskoleeleverna alltså fick läsa hundra sidor om nya tiden medan folkskolornas elever läste noll, så är det ändå påtagligt att historien om den aktuella tiden inte blev särskilt omfattande. Detta trots att tonvikten enligt läroverksreformen 1905 skulle ligga på nya tiden. Men begreppet Nya tiden behövde ju inte tolkas som detsamma som samtiden. Tvärtom fanns i den aktuella debatten en utpräglad misstro mot samtidshistoria. (Andolf, a. a.)

Sammanfattning

Folkskolans normalplaner tog, som jag tidigare nämnt, inte upp något krav på allmän historia över huvud taget. Inget bredvidläsningsmaterial, som hämtat stoff och uppslag från den fack- och reselitteratur jag refererat till, fanns heller utgivet.

För läroverken var situationen en annan. Den bok som fanns, och som var skriven av lektor Pallin, hölls utomordentligt aktuell vad gällde det rent politiska skeendet. Men som jag också nämnt ovan blev genomslaget för 1909 års nya undervisningsplan för gymnasierna om att eleverna skulle lära sig förstå sin egen tids sociala, politiska och allmänt kulturella rörelser närmast obefintligt. Man gjorde dock så, att professor Simon Boëthius engagerades för att komplettera med tre finstilta partier kallade "Den allmänna odlingen" och placerade allra sist i respektive avsnitt, och fyllde av namn och årtal.

Lika litet som i folkskolans Läsebok fanns något som antydde den enorma nöden i det hungrande Ryssland som det dock funnits en så skakande skildring av i Stadlings bok från 1893. Över huvud taget var folkets historia inget som intresserade läroboksförfattarna. En tredjedel av texten i Pallins lärobok upptas av 45 krig mellan 1500 och 1911. Med kursiv eller fetstil presenterar boken 165 monarker.

5. *Ryssland/Sovjetunionen under den kommunistiska revolutionen och fram till andra världskriget* *Bilden i samtida historisk facklitteratur och reseskildringar*

Viktiga svenskspråkiga böcker 1914–1940

- Martin Andersen-Nexö, *Det nya Ryssland* (1924)
 Martin Andersen-Nexö, *Två världar* (1934)
 T.J. Arne, *Det moderna Ryssland* (1929)
 Per Emil Brusewitz, *Det röda Zarriket* (1920)
 Per Emil Brusewitz, *Bakom Rysslands järnridå. På motorcykel Petrograd–Tiflis* (1923)
 Per Emil Brusewitz, *Världsrevolutionernas vapensmedja* (1925)
 Per Emil Brusewitz, *Antibolsjevikerens Ryssland* (1926)
 Meriel Buchanan, *Petrograd. Den oroliga staden* (1919)
 Fredrik Böök, *Från Europas brandplatser* (1925)
 Paul Dukes, *Röd skymning och morgonrodnad* (1923)
 O.H. Dumrath, *Ryssland och dess tsarer I–III* (1920)
 Rutger Essén, *Mellan Östersjön och Stilla havet* (1924)
 Vera Figner, *Natt över Ryssland* (1927)
 Emma Goldman, *Mina två år i Ryssland* (1924)
 Gustaf Hellström, *Vägen till paradiset* (1937)
 Maurice Hindus, *Uppryckt med rötterna* (1932)
 Anton Karlgren, *Bolsjevikerens Ryssland* (1925)
 Anton Karlgren, *Ryska intervjuer* (1916)
 Viktor Malmberg, *Några år i Lenins paradiset* (1923)
 Per Meurling, *Från franska till ryska revolutionen* (1939)
 Ellen Michelsen, *7 kvinnor ur den ryska revolutionens historia* (1932)
 Ture Nerman, *I vilda Östern. Rysk resedagbok 1918–1920–1927*
 Olga Paley, *Minnen från Ryssland 1916–1919* (1923)
 Margit Palmaer, *Sovjetryska scenerier* (1928)
 George Popoff, *Tjekan* (1925)
Rysslands omdaning (Antologi) I (1918)
Rysslands omdaning (Antologi) II (1920)

- Marika Stiernstedt, Ryskt. En resa utan sällskap (1935)
 Fredrik Ström, Ryska revolutionens historia (1927)
 Annie Quensel, Kring Röda torget (1926)
 Wilhelm Sarwe, Bland Rysslands folk. I missionens och Röda korsets tjänst (1927)
 Wilhelm Sarwe, Bland Rysslands folk Gammelsvenskby (1929)
 Leo Trotskij, Kommunismen och terrorn (1928)
 Leo Trotskij, Det verkliga läget i Ryssland (1929)
 Adolf Törngren, Ryssland i Revolution 15 mars–31 juli 1917 (1917)

De första sammanfattningarna av revolutionstiden i stora historieverk kom vid slutet av 1930-talet.

Del 14 av *Norstedts världshistoria*, handlade om Världskriget och världsfreden. Den utkom sist i serien, 1937, och var skriven av Yngve Lorents. I serien *Vår egen tids historia 1880–1930* skrev Herbert Tingsten Demokratins seger och kris (utkom 1939).

I samlingsverket *Folkens historia genom tiderna*, vars del VI kom ut 1950, har Yngve Lorents skrivit partiet 1914–1939.

Det är lätt att se att litteraturen om Ryssland nu är mycket rikare än under föregående epok. Men man kan också iakttä en annan skillnad mot tidigare. Bland sekelskiftesböckerna hittade man inga lovprisningar av det tsaristiska enväldet.

Nu däremot finns – vid sidan av endast ett par tre genomarbetade historiska framställningar – två helt olika grundinställningar hos författarna: Man beskriver antingen revolutionstidens och inbördeskrigets fasor och förutsäger regimens snara sammanbrott eller man skildrar gryningen till en ny och lycklig tid. Så kallade balanserade framställningar är få.

Facklitteratur och debattböcker

Man finner endast ett par traditionellt översiktliga historiebесkrivningar. Det är dels slutsidorna i *Dumraths* stora trebandiga bokverk om Ryssland och dess tsarer, dels det tvåbandiga verket *Rysslands omdaning. En skildring av förhållandena före och under världskriget*. Dumraths verk är på de anslagna hundra sidorna koncentrerat på att återge hovintriger och allmänt obestyrkta

uppgifter och erbjöd således allmänheten och skolans lärare en oanvändbar bredvidläsning.

Boken om Rysslands omdaning har en helt annan kvalitet. För de flesta partierna svarar Anton Karlgren och Verner Söderberg. Karlgren hade varit redaktör på DN och var professor i slaviska språk. Söderberg var docent i historia i Uppsala och senare chef för Stockholms Dagblads utrikesavdelning. De båda böckerna på sammanlagt 663 sidor är enligt min bedömning trots att de utkom redan 1918–1920 en förvånansvärt gedigen redovisning så snart efter de återgivna händelserna. De utgjorde utmärkta handböcker för den tidens intresserade historielärare och är fortfarande av stort värde. Men det är ingen tvekan om författarnas negativa inställning till vad som hänt i Ryssland.

Ett stort värde som samtida historisk beskrivning och analys har också *Esséns* bok, *Mellan Östersjön och Stilla havet*. Essén var fackhistoriker och hade under revolutionstiden olika uppdrag i utrikesdepartementets tjänst i Ryssland och Sibirien. Hans bok är, genom att den samtidigt är ögonvittnesberättelse, av ett stort intresse som inte bör fördunklas av att han senare under andra världskriget intog en starkt tyskvänlig hållning.

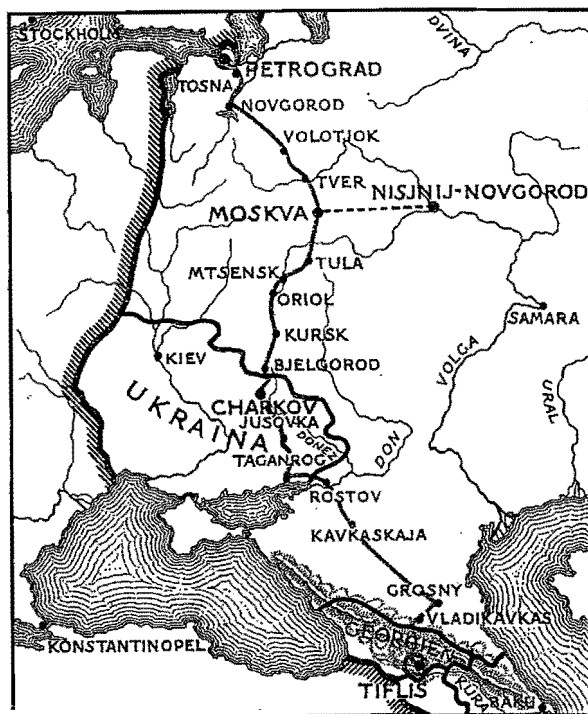
En tidig och återkommande resenär i Ryssland är *Per Emil Brusewitz*. Han vistades i landet under revolutionstiden som tjänsteman vid ambassaden och återkom 1920 och 1923. Hans första bok, *Det röda Zarriket*, (1920) är en konkret och lidelsefri skildring där författarens beundran för sovjeternas energi klart lyser igenom. Den följdes 1923 av en reseskildring, *Bakom Rysslands järnridå*, som återger en motorcykelfärd till Kaukasusområdet. Samma år stod han som författare till en svensk utredning, *Den industriella demokratins problem* (SOU 1923:30).

År 1925 kom ett större verk, *Världsrevolutionernas vapensmedja*. Brusewitz betonar de ekonomiska framstegen och att Rysslands arbetare sluter upp bakom regimen. Jag citerar:

Om icke blockaden och interventionskrigen svetsat samman det ryska folket och jagat upp arbetarnas hat, skulle sannolikt bolsjevismen tagit en helt annan utveckling. (s. 136)

BAKOM RYSSLANDS JÄRNRIDÅ

PÅ MOTORCYKEL PETROGRAD-TIFLIS

AV
PER EMIL BRUSEWITZ

HUGO GEBERS FÖRLAG • STOCKHOLM

Enligt Pelle Holm, Bevingade ord, var det i titeln på Brusewitz' bok som ordet "järnridå" förekom för första gången.

Men Brusewitz var positiv till Sovjet och ordet hade alltså för honom inte alls den innebörd det fick i Rickard Sändlers kongressstal 1928 och i Churchills Fultontal 1946: "an iron curtain has descended across the Continent".

Han framhåller hur förmögenhetskonfiskationen samlat arbetarna kring partiet och skildrar kampen uppdelad på tre fronter: den militära, den ekonomiska, den folkbildande. Nu, 1925, hade man enligt Brusewitz segrat på de två första.

Anton Karlgren hade som jag tidigare omnämnt vistats i en rysk by omkring sekelskiftet och skildrat fattigdomen och smutsen. Han svarade som jag nyss nämnde för en stor del av framställningen i Rysslands omdaning. Någon positiv inställning till tsartiden hade han inte. Nu återkommer han efter några veckors resa med en omfattande bok, *Bolsjevikernas Ryssland* (1925).

Några citat:

Man blir rentav frestad att glömma att det funnits något som hette den stora ryska revolutionen – vad man har framför sig är ju helt enkelt det gamla, genuina, förrevolutionära ryska klassamhället. (s. 30)

Att bolsjevikerna, oavsett vad man i övrigt kan ha att säga om dem, verkligen äro ett dugligt och handlingskraftigt folk med de bästa förutsättningar för sitt stora värv, att de framför alla tänkbara konkurrenter äro männen att skapa ett nytt och livsdugligt Ryssland, det är en uppfattning, som torde vara ganska allmänt spridd, även på sådana håll, där man eljest inte har mycket till övers för bolsjevismen.

För min personliga del hyste jag, innan jag kom över till Ryssland, knappast något tvivel på den punkten. Att bolsjevikerna äro stränga och hårda herrar var ju en sak för sig: då man sett Ryssland under tsarismens vanstyre och krigstidens förfall, står det tämligen klart för en att de som skola kunna rycka upp det inte få gå till verket med silkesvantar. Men att bolsjevismen, även om den för Ryssland är en hård skola, samtidigt är en hälsosam, det var jag ganska övertygad om. (s. 85)

Jag träffade ... kultiverade män och kvinnor, fyllda av iver och entusiasm för en sak, för vilken de tydligen, utan tanke på sig själva, offrade sina krafter till det yttersta, och besjälade av en orubblig optimism, som ibland rent av verkade religiös trosviss-het. (s. 88)

Men administrationen hade enligt Karlgren svällt oerhört. Landsbygden betraktades som en koloni som städerna exploaterade.

Flertalet bönder hade inte någon som helst önskan att lära sig några nya påfund i fråga om sitt sätt att sköta jorden (se s. 181 ff).

Alfabetiseringen var också enligt Karlgren misslyckad. Teater och litteratur censurerat. Gymnasierna nedmonterade för praktik i olika industrier.

Skildringen upprörde Brusewitz som skrev en polemik, *Antibolsjevikernas Ryssland* (1926), först publicerad i den socialdemokratiska tidskriften *Tiden*, sedan som fristående broschyr.

Lägg märke till citatet från Sven Hedin på broschyrens titelsida! Han uppmärksammade som i senare sammanhang de viljestarka ledarna.

Enligt Brusewitz hade

utvecklingens tendens alltifrån 1922 gått i demokratisk riktning i det att våldsaktioner i viss mån avlösts av ett på upplysningsmonopolet och propagandan grundat välde (s. 5) ... medan det kommunistiska programmet både i det väsentliga och i detaljerna oavbrutet debatteras och behandlas i alla partiinstanser från de nedersta cellerna ända upp i högsta ledningen. Just denna ständiga växelverkan uppifrån och nedåt samt nedifrån och uppåt skänker partiets organism en livskraft, som inte får förbises. Disciplinen inom partiet är ingen kadaverlydnad. (s. 7)

Brusewitz framhäver också hur Karlgren i sitt slutkapitel erkänner

att ganska stora skaror av det ryska proletariatet hänga fast vid bolsjevikerna, inte blott av tvång utan av tillgivenhet, ibland t.o.m. med en till fanatism stegrad entusiasm". Karlgrens bok är enligt Brusewitz skriven så som "vår borgerliga politik och litteraturkritik i allmänhet vill ha den."

Den lyckliga framtiden möter i många böcker. Några exempel:

Margit Palmaer, som tillhörde kommunistiska ungdomsförbundet, gav 1928 ut *Sovjetryska scenerier*. Några citat:

Man lämnar det stora palatset med en känsla av djup beklämning. Vilken oerhörd klyfta mellan denna från Västerlandet importerade hovkultur och det primitiva liv de ryska bönderna förde! Och vilket tryck, vilka hemska lidanden av millioner och åter millioner, innan detta folk vågar resa sig som ett utpinat djur

PER EMIL BRUSEWITZ

ANTIBOLSJEVIKERNAS RYSSLAND

En kritik av professor Anton Karlgrens bok »Bolsjevikernas Ryssland».

»De, som tagit till sin uppgift att ideligen framföra nya bevis på rättslösheten i Ryssland och det snart stundande bakslaget, åtnå sig därmed, enligt min övertygelse, ett ganska tungt ansvar — — — Man tyckes icke tro på bolsjevismens allvar. Och dock äger denna rörelse en religionäslurkunnans fanatiska kraft. Dess ledare äro viljestarka, kunniga och målmedvetna män. Det vore bättre att möta dem med allvar än med häm.»

Sven Hedin.

»Frent mot tvång, frent mot det dumdelstiga tilltaget från den ryska bolsjevismens sida att vilja exportera sin politiska metod till länder, där den historiskt blir en absurditet — men frent på samma gång mot förrikt att vilseleda västerländsk opinion och inbilla den att Sovjetryssland är ett land, som håller på att förfalla...»

Arthur Engberg.

Pris 25 öre.

AKTIEBOLAGET SEELIG & C:o
STOCKHOLM

och kasta av sig denna väldiga överbyggnad, som tyngt det som ett berg i sekler: tsar, hov, aristokrati, byråkrati, bourgeois och kyrka, resa sig, dra ett väldigt andetag, kasta av sig alltsammans, och själv våga sig på den hittills otänkbara uppgiften: att skapa en egen kultur. (s. 14)

Sovjetunionen har ersatt det gamla tsaristiska straffsystemet med ett system av sociala skyddsåtgärder. Förbrytaren betraktas icke som en aktad människa, vilken uteslutes ur samhället eller som en av naturen ond varelse, utan som en människa, vilken är offer för svåra förhållanden, arbetslöshet, nöd, okunnighet, alkoholism, sjukdom o.s.v. Lagarna föreskriver därför icke heller åtgärder, som förorsakar fysiska lidanden eller nedsätter människovärdet. ... Systemets grundprinciper är fångarnas arbetsplikt och det kulturella upplysningsarbetet. ... (s. 28)

Palmaer besökte en byskola och berättar att ca 95 % i guvernementet går i skola som är fyraårig. Ingen religionsundervisning men samhällskunskap på socialistisk grundval.

Bild av Pionjär i Palmaers bok

I en högtidlig ceremoni avlade pionjärerna sin ed:

Jag, Sovjetunionens unge pionjär, lovar högtidligt inför mina kamrater att trofast och modigt kämpa för arbetarklassens sak, att bevara Lenins heliga arv, att alltid uppträda exemplariskt och att iaktta alla de unga pionjärernas skyldigheter.

Hur kommer det sig då att man här på några få år har lyckats genomföra fler verkliga nydaningar inom skolan än vad vi har gjort och troligen kommer att göra? ... Svaret är enkelt. Framför dem som skapat sovjetstaten står bilden av ett nytt samhälle, för detta samhälle fordras nya människor, för dessa nya människor fordras nya skolor. (s. 103 ff)

Samma inställning som hos Palmaer möter t.ex. hos *Ture Ner-man, I vilda Östern* (1930), dessutom kryddat med den etablerade motiveringen för våld och terror :

Hårdhet är i vissa tider högsta humanitet. Det arbetande folket måste skyddas mot attentat och upprorsförberedelser (s. 50)

Annie Quensels, Kring röda torget. Sovjet i fest och vardag utkom i tre upplagor redan 1926. Hennes vistelse var inskränkt till några veckor och enbart till Moskva. Hennes intresse är koncentrerat till kulturfrågor. Om situationen ute på den svältande landsbygden rapporterar hon inget men av situationen i Moskva ger hon en positiv bild.

Mer klart neutral, och med stor läsekrets, var arkeologen *Ture J. Arne* i boken *Det moderna Ryssland*. Arne hade vistats ett drygt år vid utgrävningar i landet och kände många delar väl. Det är sannolikt att hans bok utgjorde en källa för tidens läroboksförfattare, identiska formuleringar tyder på det. Som positivt i Sovjets utveckling framhäver han att de mängder av skilda nationaliteter, som fyllde det gamla Ryssland, nu fått autonomi och till en del fått bilda egna republiker. Tsartidens russificeringskampanj hade upphört.

Arne, som fick professors titel 1938, stod senare som vetenskaplig granskare av det stora, överflödande rikt illustrerade trebandsverket *Ryssland i bild* som 1944 utgavs av Tidens förlag och som med sina positiva skildringar av jordbruk, industri och nationaliteter ackompanjerade de ryska trupperna marsch mot segern i världskriget.

Anarkisternas bild möter i *Emma Goldmans, Mina två år i Ryssland*. Jag återger några citat ur Goldmans bok:

Den faktiska ryska revolutionen ägde rum under sommarmånaderna 1917. Under denna tid togo bönderna jorden i besittning och bemäktigade sig arbetarna fabriker och visade härmed, att de mycket väl förstodo betydelsen av en social revolution. I oktober slutfördes det verk som påbörjats sex månader förut. Under den stora folkresningen försäkrade sig bolsjevikerna om folkets röst. De klädde ut sig med socialrevolutionärernas jordprogram och anarkisternas industriella taktik. ... I dag ligger det ingen överdrift i att påstå, att bolsjevismen utgör den ryska revolutionens främsta fiende. (s. 8)

Sällan har någon revolution utkämpats under utövande av så ringa våld som den ryska revolutionen. Det skulle heller aldrig uppstått något rött skräckvälde, om folket och de kulturella krafterna ostörda fått i fortsättningen som i början kontrollera revolutionen. ... Men den minoritet, som ansträngde sig till det yttersta för att skapa en absolut stat, har drivit fram terrorismen och förtrycket. (s. 14)

”Fri yttranderätt, det är en borgerlig fördom” sade Zorin. ”Under en revolutionär period kan det inte finnas någon fri yttranderätt.” (s. 31)

Att slösa bort sin dyrbara tid på filantropi, vore enligt honom sentimentalitet.

Paul Dukes, som skrev *Röd skymning och morgonrodnad* var engelsk spion i Ryssland och hans bok fick egendomligt nog en utmärkt recension av Fredrik Böök, litteraturprofessor och tjugotalets ledande konservativa kritiker. Den fick därigenom sannolikt en stor läsekrets bland den tidens historielärare. *Viktor Malmberg* var läkare som under några år arbetade i Sovjet. Också han fick sin bok *Några år i Lenins paradys* recenserad av Böök, mindre förvånande eftersom han ger en starkt kritisk bild. Båda recensionerna återfinns i Bööks essaysamling *Från Europas brandplatser* (1925)

Få borde haft större möjligheter att ge en kunnig överblick över de senaste decennierna än *Alfred Jensen*, som också nu gav ut ytterligare en bok om den slaviska världen: *På Romanovs och Habsburgs ruiner* (1921).

Den ger en populär överblick av världskrigets inverkan på de slaviska statsbildningarna och med den tonvikt på kulturella frågor som utmärkt Jensens författarskap men utan den grundliga dokumentation som mötte i hans tidigare böcker och inte alls av samma kvalitet som Karlgrens och Bruswitz böcker.

Det långa historiska perspektivet söker *Per Meurling* presentera i sin bok, *Från franska till ryska revolutionen* (1939). Han tar sin utgångspunkt i franska revolutionen, i jakobinarméns strid mot den gamla regimens trupper, den feodala adelns kavalleri, vid Valmy 1792. Jag citerar:

Den store tyske diktaren Goethe följde genom en kikare drabbningens gång. För första gången såg han här massor i kamp för demokratin. Med geniets klarsyn fattade han den fruktansvärda innebörden härav och antecknade – djupt gripen – i sin anteckningsbok:

Från denna stund daterar sig en ny epok i mänsklighetens historia.

Med denna seger hävdade sig den revolution som i marxistisk teori kallas borgerlig och som enligt samma teori med lagbunden nödvändighet måste följas av en andra, segrande revolution, den socialistiska. Det är det perspektivet Meurling utvecklar i sin bok.

En författare med sällsynt kännedom om Ryssland under världskriget och 1920-talet var den norske polarforskaren Fridtjof Nansen. Nansen tog initiativ till och ledde ett stort biståndsprojekt till dem som drabbats av den stora svältkatastrofen i Volgadalerna och Ukraina och som jag återkommer till senare. Men han skrev också en bok, *Rusland og Freden* (1922), som vittnar om stor sympati för bolsjevikledarnas arbete och riktar polemiken mot revolutionens motståndare:

Det nevnes at det nuvaerende styre i Rusland er et fåtall-styre, som bare representerer en enkelt klasse. Men det gamle styre var vel i enda høiere grad et fåtall-styre som representerte en enda mindre del aav det russiske folk. Og unnertryckelsen av de andre klasser var vel dengang i virkeligheten slem nok, bare at den var tilvant gjennom århundreder. (s. 34)

Statskuppdagarna 1917

De dagliga händelserna under själva statskuppdagarna i mars och november 1917 i S:t Petersburg (Petrograd) kunde svensk publik följa i flera böcker: *Ernst Klein*, *Revolutionsdagar* (1917),

Adolf Törngren, *Ryssland i revolution* (1917) och *Meriel Buchanan*, *Petrograd Den oroliga staden 1914–1918* (1919). Det fanns alltså goda möjligheter för lärarkåren att skapa dramatiskt intressanta lektioner för eleverna även om de saknade den mest dramatiska boken, *John Reeds* *Ten days that shook the world*, utkommen på engelska 1919 men egendomligt nog inte översatt till svenska förrän 1967.

Att böckerna innehöll dramatik betyder givetvis inte att senare forskning funnit dem tillförlitliga. Tvärtom. *Richard Pipes* har i *Russia under the Bolshevik regime* (1995), s. 212 ff utsatt *Reeds* bok för en bister kritik.

Dessa händelser har emellertid aldrig skapat sig utrymme i svenska skolböcker, alltså helt annorlunda än de olika momenten under franska revolutionen vars olika skeden kunde fylla stora partier i de högre skolornas mest använda bredvidläsningsbok av *Bernhard Estlander*, *Allmänna historien i berättelser III*.

En dramatiskt fascinerande men historiskt vilseledande bild av statskuppen 1917. Emma Goldman träffade Reed i Petrograd och ger i sin bok ett porträtt av hans glödande tro på det kommande lyckoriket.

Till detta finns det uppenbara skäl. Och goda sådana. Händelserna i S:t Petersburg under 1917 var enligt en helt dominerande historikeruppfattning endast spontana upplopp följda av en statskupp av en ytterst liten och inbördes splittrad bolsjevikisk minoritet. Vad som verkligen innebar en revolution var i stället myteriet bland soldatmassorna och plundringen av kulaker och adelsgoods redan under sommaren 1917, de mordorgier som de närmaste åren skedde på landsbygden och under det långa inbördeskriget, de dekret regeringen då utfärdade, den senare kollektiviseringen under Stalintiden och de nationella upproren. Mycket en fortsättning av världskriget i inbördeskrigets form. En revolution både underifrån och uppifrån. Emma Goldman gjorde redan 1920, vilket framgick av citatet ur hennes bok, en riktig iakttagelse.

Reseskildringar

Det finns ytterligare intressanta reseskildringar från Sovjetunionen under 1920–1950. Dit hör *Wilhelm Sarwes* böcker, t.ex. "Bland Rysslands folk. I missionens och röda korsets tjänst 1882–1922". Mest känd och läst i vida kretsar var sannolikt *Elsa Brändström*, Bland krigsfångar i Ryssland och Sibirien 1914–1920. *Bertrand Russels* Bolsjevismen i teori och praktik (1921), var däremot inget reportage utan en briljant teoretisk analys.

Det var också flera svenska skönlitterära författare som reste till Ryssland och beskrev sina iakttagelser. Till de mycket lästa, och utkommen i många upplagor, hörde *Albert Engströms*, Moskoviter (1924). Det är en fantastisk bok som är fylld också av Engströms teckningar av präster, droskkuskar, tiggare och original från Moskvas gator och krogar. Han fick företräde för nästan alla ledande politiker och avporträtterade dem med ritstiftet: Trotskij, Trotskij's fru, Kalinin, Tjitjerin, Litvinoff, Kollontay, Kameneff. Men Stalin saknas!

Tonen i boken är positiv till den nya regimen. "Jag är övertygad om", skriver han, "att man överdriver då man tvivlar på högsta ledningens vilja att ställa till rätta efter den fruktansvärda

skakningen, och man måste ha sett dess arbete på nära håll för att förstå vilken börda som vilar på deras axlar. Ty dessa män arbetar med oerhörd intensitet."

Men Engströms bok är också en illustration till reseskildringars otillförlitlighet. Så här beskriver han sin ankomst till Moskva:

Det är tydligen lögn, allt vad man berättat om Ryssland, det hungrande. Vi passerade torg med mat i oändlighet, vattenmeloner, kålhuvuden, ostar, kött, druvor, päron, äpplen! Kaviarförsäljare, fiskhandlare, cigarettmånglare, butiker fulla av varor, trängsel på gatorna, ölkrogar, restauranger. (s. 23)

Detta skrivs två år efter en av världens värsta hungerkatastrofer inom hela Volgaregionen och som *Fridtjof Nansen* beskrivit och beräknat skulle leda till 10–12 millioner människors omedelbara sväldöd.

I ett stort stort tal inför Nationernas förbund försökte han få fram hjälp från världen alla länder.

Marika Stiernstedt publicerade Ryskt. En resa utan sällskap (1935) och poängterar glädjelösheten, stor kontrollapparat och stor analfabetism men också att kvinnornas rätt förbättrats. Fjorton år senare gav hon ut ytterligare en bok, Bolsjevismen ingen exportvara.

Gustaf Hellström, senare ledamot av Svenska akademien, kom 1937 med reseboken Vägen till paradiset och ger initierade skildringar av många områden. Han framhåller uppkomsten av nya samhällsklasser som vilar – inte på ägande – men på makt och inkomster och han redogör för hur "självstudierna" i skolan slopats till förmån för klassisk drill. Han upplever Stalin på en kongress. Jag citerar ett par reflexioner:

"I kampen mellan härskare och ämbetsman kan den förre, enligt gammal god rysk tradition, i det längsta räkna på massans sympati." Stalin "är ingen demagog som Mussolini och Hitler, han är en tyrann" (s. 223)

Utländska författares sovjetresor blev talrika: George Bernard Shaw, Theodore Dreiser, Upton Sinclair, John Dos Passos, Ernst Toller, Heinrich Mann, Arnold Zweig, Romain Rolland, André

Gide, John Steinbeck. Många hade en positiv förhållning till kommunismen. – ”Jag har sett framtiden i Sovjetunionen och den fungerar” – och förmedlade givetvis sin inställning i reseberättelserna. Av motståndarna kallades de *fellow travellers*. Paul Hollander ger i sitt stora arbete *Political Pilgrims* (1981) en omfattande skildring och analys av denna reseverksamhet.

Den kanske starkaste positiva bilden från skönlitterärt håll finner man i *Martin Andersen-Nexö, Det nya Ryssland* (1924) och i hans följande bok, *Två världar* (1934). Nexö hade vid denna tid en etablerad ställning inom arbetarkretsar med de självbiografiska böckerna *Pelle Erobreren* och *Ditte menneskebarn*, översatta till svenska respektive 1921 och 1924. Det var därför följdriktigt att hans första bok om Ryssland översattes från danskan av Allan Vougt, senare chefredaktör för tidningen *Arbetet* och socialdemokratisk försvarsminister. Jag citerar:

Här synes ingen vara på skuggsidan i förhållande till andra, alla dela det som finnes. Socialismens motståndare göra ju gällande att detta är ett rent negativt resultat då därigenom blott uppnås att alla få för litet. ... Det är knalt med de flesta livsförnödenheterna – minst med maten, förefaller det mig, och Ryssland är ju också ett utpräglat jordbruksland. Men de ha själva valt en skorpa i frihet framför trälens välfyllda tråg. ... Jag sade till en sjungande arbetare en av de första dagarna här uppe. ... Hur kan ni vara så nöjda? Hittills har ju revolutionen inte bragt er något annat än tillbakagång. – Den har bragt oss allt, svarar han – för den har gjort oss till människor. ... och måste skamsen slå ned ögonen inför ryssarnas tro! Utan tro kan inte en gång ett ax frambringas, ännu mindre skogar planteras för kommande släkten. ... Här har lagts ett frö i jorden till en ny tid... (s. 48f)

Det arbetas i det nya Ryssland, återuppbyggande och nyskapande. Materiellt sett är det hela även mycket efterblivet. Men linjerna, som man arbetar efter, äro goda och framgången förbluffande, när man tager hänsyn till att det är ett samhälle, som bygges upp från grunden. Endast för två år sedan låg själva Petrograd, den ort i Ryssland i vilken det ekonomiska livet pulserar starkast, som utdött. Intet skepp kom eller gick. Inga lastvagnar körde till eller från den väldiga hamnen. Det var det ödesdigra ögonblicket, då det gamla kretsloppet ebbade ut och

stannade medan det nya ännu inte hade kommit ordentligt igång, det förfärliga historiska ögonblick, då ett världsrikes hjärta upphörde att slå och ingen visste om det skulle komma igång igen. (s. 101)

Någon, kanske den mest kände av dem, den senare nobelpristagaren *André Gide*, ändrade uppfattning efter resan i de två böcker han publicerade 1936–37. På svenska kom de först 1948 under titeln *Resa i Sovjet*.

Jag citerar inledningsraderna ur boken:

För tre år sedan förklarade jag Sovjetunionen min beundran och min kärlek. Därborta hade man vågat göra ett enastående experiment, som fyllde våra hjärtan med tillförsikt, och av vilket vi väntade oss ett framåtskridande utan gräns, en våg av hänförelse stark nog att rycka med sig hela mänskligheten. Det är mödan värt att leva för att få bevittna denna förnyelse och att giva sitt liv för den, tänkte jag.

Men vad han såg och kände under resan gjorde honom helt desillusionerad:

Jag tvivlar på att människoandan för närvarande i något annat land, Hitlers Tyskland inbegripet, kan vara mer ofri, underdånig och räddhågad (terroriserad), mer beroende. (s. 51f)

Hans bok väckte givetvis en våldsam uppståndelse bland västeuropeiska kommunister. Han kritiserade ju Sovjetunionen ur kommunistisk synvinkel.

Den entusiasm för det nya Ryssland som präglade många – bolsjeviker och svenska resenärer – är emellertid påtaglig. Det ger de citerade böckerna belägg för. På den punkten har Brusewitz och Karlgren samma uppfattning. Det fanns hos många en uppriktig och stark trosglöd att skapa ett nytt samhälle där ingen levde på den andres arbete; inledningsorden i Gides bok talade för många. Den visade sig också i den emigration av svenskar till Sovjetunionen som *Kaa Eneberg* skildrat i sina båda böcker om kirunakommunisternas emigration, *Tvingade till tystnad* (2000) och *Förnekelsens barn* (2003).

Tron visade sig senare med *Walter Laqueurs* ord vara The dream that failed (1994). Men att drömmen fanns som en historisk realitet är ett faktum. Laqueur framhöll att bolsjevikernas

... success with the younger generation is one if the keys for an understanding of the revolution, civil war, and the events of the 1920s. If the Bolsheviks were just a bunch of half-mad foreign gangsters, they could not have inspired the people to undertake such tremendous efforts and undergo such deprivations.

There is no rational explanation for the Communists' achievements in these early days, unless one accepts the obvious: that a significant part of the young generation – and by no means the worst among them – sincerely believed in Communism, often with a fanatical faith. Communism was a secular religion with its pope, ritual prayers, saints, confessions, promises of reward and punishment. It satisfied spiritual needs – it was a myth, one of the most powerful of all time. (s. 11)

Till de besvikna kommunisternas böcker skall jag återkomma i senare kapitel.

Men det fanns också tidigt, redan 1918, klart oppositionella kritiker inom den kommunistiskärörelsen. Dit hörde bl.a. Rosa Luxemburg.

Inte bara Gide 1936 utan redan Rosa Luxemburg 1918 kritiserade ryska revolutionen från kommunistisk synpunkt. Jag citerar:

Den paroll bolsjevikerna nu har proklamerat: böndernas omedelbara beslagtagande av jorden och dess uppdelning mellan dem måste verka i alldeles motsatt riktning. Den är inte bara ingen socialistisk uppgift utan den skär av vä-

gen till en sådan, den hopar öövertvinnerliga svårigheter framför jordbrukets omdaning i socialistisk anda ... primitiv smådrift, som tekniskt arbetar med redskap från faraonernas tid. ... Vem som helst kan på fingrarna räkna ut, att jordens uppdelning inte har avskaffat den sociala och ekonomiska ojämlikheten inom bondeklassen utan tvärtom stegrat den och att klassmotsättningarna skärpts. (s. 33 f)

Rosa Luxemburg ledde tillsammans med Karl Liebknecht revolutionsförsöket i Berlin och mördades i samband med detta 1919.

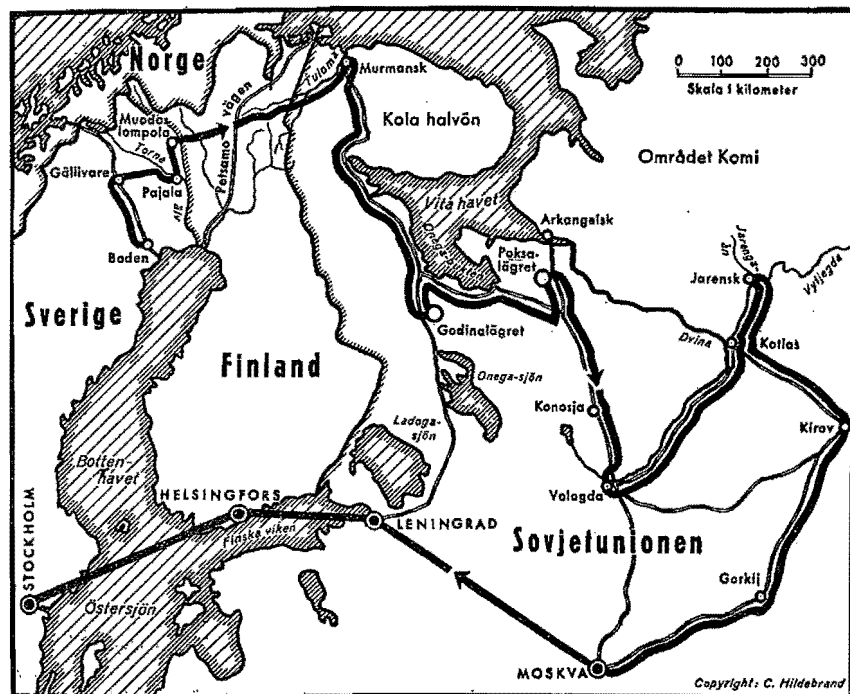
Tvångsarbetslägren

Visste man något om tvångsarbetslägren vid denna tid? Internationellt fanns en mängd vittnesbörd publicerade. Åtminstone en svenskspråkig skildring fanns tillgänglig, *Aatami Kuortti*, Präst, Tvångsarbetare, Flykting (1935), som skildrar förhållandena i norra Ingermanland, tjejkans förhörsmetoder och arbetsläger vid Vita havet, där straffångar, mördare och tjuvar, fungerade som arbetsledare för de politiska fångarna.

År 1951 kom nästa, en enligt min mening helt fascinerande minnesbok av *Ragnar Rudfalk*, Jag jobbade i Sovjet, där han beskriver sin fleråriga vistelse i lägren. Hans färd framgår av kartan på nästa sida. (Ett utdrag ur boken finns i Nordkvist-Collbergs grundskolebok, Hänt och hört, del 2.)

Tre år senare kom *Susanne Leonhards* Mina 13 ryska år som skildrar lägren vid polcirkeln och deportationen till Altai. Först genom att låta Solzjenitsyns En dag i Ivan Denisovitjs liv 1962 slippa igenom censuren erkände regimen under Chrusjtjov förekomsten av lägren, vad som kom att kallas Gulagarkipelagen. Beslutet föregicks av noggrann prövning inom hela partiledningen (se Björkegren, Alexander Solzjenitsyn, s. 45 ff). Flera skildringar följde, bl.a. *Andrej Amalriks*, Ofrivillig resa till Sibirien, som utkom 1970 och ger en chockerande skildring av ryskt rättsväsende även efter Chrusjtjovtiden.

I de för Sovjet positiva skildringarna var allt om terror och läger förnekad. Längst i detta avseende gick nog Andersen Nexö.

Jag citerar ur hans senaste bok, Två världar, beskrivningen av tjeikan (säkerhetspolisen) som:

... för Ryssland själv är det starkaste organet för den etiska och moraliska lyftningen på det nya samhällets grund. Utan tjeikan hade det nya Ryssland kanske inte existerat eller i varje fall inte haft sin höga etiska standard.(s. 57)

Från Onegasjön till Vita havet byggdes mellan 1931 och 1933 Vita-havskanalen, 23 mil lång. Arbetsstyrkan har angivits till 130.000 lägerfångar. Enligt Anne Applebaums forskning miste cirka 25.000 fångar livet under kanalbygget. Nexö intervjuar Karelen president, Gylling, som gapskrattar åt de västerländska påståendena om terror. Nexö skriver att kanalen:

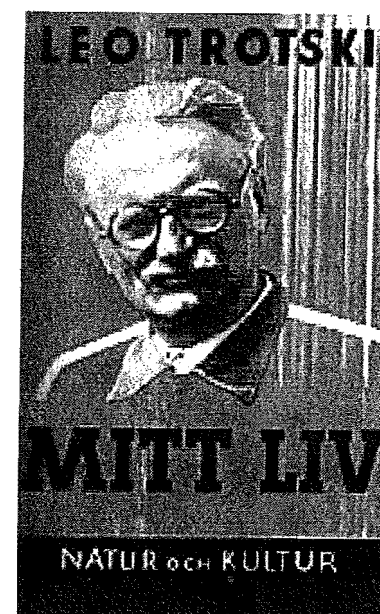
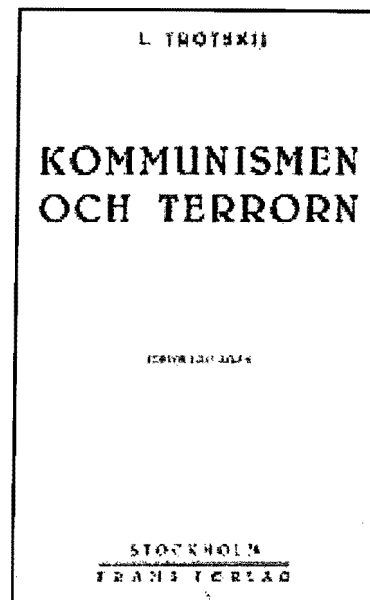

I VILDA ÖSTERN

Rysk samfundsbok 1918-1920-1927

TURE NERMAN

LJUNGBERGS FÖRLAG - STOCKHOLM

Fyra böcker från respektive 1920- och 1930-talen, centrerade kring terrorn

... är tukthusfångarnas eller som man i Ryssland säger de urspårade verk, deras insats i uppbyggnadsarbetet. De har vuxit på det, många av dem har ryckt fram i första ledet bland de skapande samhällskrafterna. (s. 48)

Till historiens ironi hör att Gylling något år senare häktades av tjeckan och arkebuserades. Om tjeckans "etiska standard" finns belysande vederläggning att hämta ur Staffan Skotts, *Ett annat Moskva* (1993), sid 273 ff.

Men slutsatsen om tvångsarbetslägren bör ändå rimligen bli att för läroböcker på 1920- och 1930-talen var underlaget för en beskrivning av lägren knappt och ingen dåtida läroboksförfattare kan anklagas för att inte ha tagit upp de politiska strafflägren. Där emot var den allmänna terrorn inget okänt fenomen. Den var ju proklamerad som strategi av bl.a. Trotskij.

Sammanfattning

Jag har redogjort utförligt för den samtida fack- och reselitteraturen. Reseskildringarna är givetvis mycket tveksamma som historiska källor till de faktiska förhållandena. Men de är primära källor till tidens opinionsbildning och debatt. De belyser dess dramatik och åsikternas mångsidighet. De belyser vad som intresserade människor.

I denna fack- och reselitteratur möter hela spännvidden av samtida uppfattningar om revolutionen och stalintiden, allmänt kritiska som hos Karlgren, starkt positiva hos Palmaer, Brusewitz, Albert Engström och Nansen, anarkisternas opposition hos Emma Goldman, Rosa Luxemburgs kritik mot Lenins NEP-politik, Andersen-Nexös positiva beskrivning av tvångsarbetslägren och Kuorttis och Rudolfskals egna upplevelser av lägvistelser.

Jag ställde i kapitel 2 frågan om denna debatt och dramatik återspeglades i skolans läroböcker.

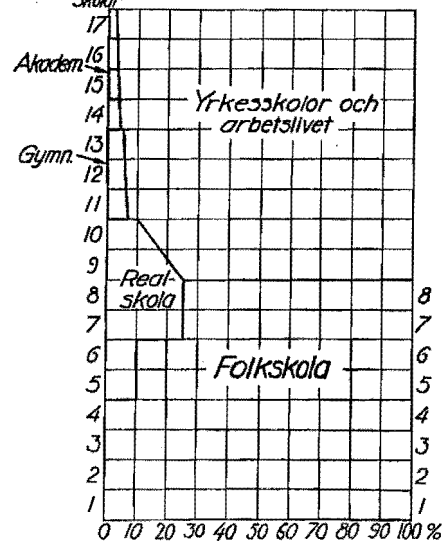
Nästa kapitel får belysa den frågan.

6. Bilden av revolutionen och mellankrigstiden i skolans läro- och läseböcker fram till cirka 1950

Föreställningen om "vad man förr fick lära sig i skolan" har länge snedvridits genom att debattörer inte gjort klart för sig viss fundamental statistik över antalet elever i folkskola, realskola och gymnasium vid 1900-talets mitt. Situationen åskådliggörs av nedanstående diagram (Svenska Folkskolans historia VI, s. 13):

Diagrammet visar situationen i början av 1940-talet. Av den totala elevgruppen fick 75 % högst 8-årig folkskola. Endast 10 % fullföljde realskolan till realexamen. Endast 5 % fullföljde gymnasium till studentexamen.

Schematisk bild av en kårjungeögrängs fördelning på studiebanor och arbetsliv

När jag i denna studie söker kartlägga vilken bild av ryska revolutionen som skolan gav är det helt avgörande att minnas detta. Nittio procent fick ingen annan bild än den som gavs inom folkskolan. Gymnasiets läroböcker visar endast det utbildningsinnehåll som erbjöds 5 % av eleverna på 1940-talet.

De cirka 75 % som gick ut med endast 8-årig folkskola år 1945 var födda 1930. De gick alltså i pension 1995. För dem och för nästan alla ännu äldre har skolans historieundervis-

ning om världen utanför Sverige varit minimal, vilket framgår av följande avsnitt. Den största reform på historieundervisningens område, som någonsin ägt rum i Sverige, var därför grundskolans införande med nioårig skolplikt.

Undervisningsinnehållet och olika timplanejusteringar på gymnasiet påverkade före 1950-talet ytterst marginella elevgrupper.

Folkskolan

Jag berörde i ett tidigare avsnitt situationen för historieundervisningen i folkskolan vid sekelskiftet. I det följande har jag inte splittrat upp redovisningen av folkskolans böcker på olika tidsperioder utan behandlar alla böcker som utkom så länge skolformen var kvar, alltså även böcker från 1950- och 1960-talen. Efter grundskolebeslutet 1962 sker dock en glidning ute i kommunerna så att man i kvarvarande folkskoleklasser i viss utsträckning börjar använda böcker skrivna för enhetsskola/grundskola.

1900 års undervisningsplan för folkskolan ersattes fr.o.m. 1920 av en ny, 1919 års undervisningsplan. Arbetet på en ny plan hade pågått länge, innan Värner Rydén – nybliven ecklesiastikminister – 1918 tillsatte en skolkommision med sig själv som ordförande. Timplanen fick i en A-skola 2 veckotimmar historia i årskurs 4, 2 i årskurs 5 och 3 i årskurs 6, en fördelning som blev bestående så länge skolformen fanns kvar. Undervisningen skulle koncentreras till konkreta berättelser ur Sveriges historia och ett begränsat antal stycken ur allmän historia. Dispositionen av stoffet borde vara kronologisk. Den svenska historien behandlades separat.

Ulf Larsson ger i sin bok *Skolmannen Värner Rydén* (2000), ett stort utrymme åt Rydéns insatser för historieämnet:

Rydén hade uppenbarligen lagt ned sin själ inte bara ifråga om kristendomsämnet utan också i fråga om historia. I stället för att "främja svenskt sinnelag och lägga grunden för fosterländsk uppfattning" skulle målet vara "kärlek till lagbunden frihet och fredligt kulturarbete" ...

Ur exempelsamlingen utslöts flera med krigiskt eller politiskt innehåll. ... Tillförda blev i stället bl.a. ... Hantverk och skrän, Ett

svenskt järnbruk i äldre tider, Gammalt svenskt sockenliv. ... Vadstena kloster och klostren som kulturbärare... (s. 144).

Det är numera säkert utomordentligt sällan – om det över huvud taget inträffar – som ett statsråd på detta sätt personligen går in i och stryker och lägger till i författningsutkast till skolans kursinnehåll. För historieämnets utveckling var hans insatser betydelsefulla. Det är intressant att jämföra hans uppfattning av vad historieämnet skulle innehålla, en uppfattning som således kom att prägla folkskoleundervisningen, med den som företräddes av professor Harald Hjärnes lärjungar. Via lektorerna Erik Falk och Gustaf Jacobson kom den för decennier att prägla läroverkens undervisning. Jag redogör senare för denna inriktning på enbart det statligt-politiska. Hjärne hävdade också att det var "den grvsta historieförfalskning" att bagatellisera krigens roll medan Rydén i utkastet till undervisningsplan strök exempel om fältläger och slag.

N.O. Bruce, undervisningsråd, berättar från överläggningarna med statsrådet Värner Rydén att denne ville ha mer kulturhistoriska inslag i jämförelse med skolöverstyrelsens förslag.

Historieämnet stod dock inte i fokus för det politiska intresset, som var koncentrerat på katekesundervisningens vara eller inte vara.

Den första historiebok för folkskolan, där 1900-talets Ryssland dyker upp, var skriven av *Selander*, folkskollärare i Stockholm. Hans *Lärobok i svensk och allmän historia för folkskolans sjätte och eventuellt sjunde klass* (1923) – den har faktiskt denna egenomliga titel – anslår två rader:

Ryssland, som redan före krigets slut störtat samman, hade ej kunnat behålla sina västliga områden. (s. 241)

Den inre utvecklingen, själva revolutionen, omnämns inte. Däremot ägnas första världskrigets förlopp och frederna 11,5 sidor.

Selander skrev också en *Läsebok i svensk och allmän historia* (1924). Han filosoferar i företalet till sin lärobok över hur historie-läromedlen bör se ut och hävdar där behovet av att komplettera den korta, faktaspäckade läroboken med andra texter.

Tyvär när han i sin läsebok inte fram till ryska revolutionens tid. Den slutar med Gladstone-epoken i engelskt 1800-tal.

Men konceptet med att läroboksförfattarna själva också skulle ta ansvar för att få fram illustrerande, beskrivande, berättande material eller urkunder eller studieuppgifter blev ju betydelsefullt för framtiden. Det lanseras så långt jag kunnat finna just av Selander 1923.

Hans läroböcker höll sig kvar länge. Så sent som 1947 kom ut en av Arvid Persson helt omarbetad upplaga av en specialversion: Lärobok i historia för folkskolor med kursväxling.

Fredrik Vilhelm Moréns böcker, Lärobok i historia för folkskolan, kom i olika upplagor men först efter 1937. Den 16:e upplagan kom 1955. I de nya kursplanerna från 1955 var svensk och allmän historia samordnade och det allmänhistoriska stoffet synkroniserat med det svenska och infört i sitt historiska sammanhang. Morén, som var lektor vid folkskoleseminariet i Stockholm, ägnade i bokens tolfte upplaga 1950 cirka 100 sidor av totalt 314 åt den allmänna historien. Ryssland nämns på tre rader:

Det hemiska kriget medförde stora omvälvningar. I Ryssland, Tyskland och Österrike utbröto revolutioner varigenom kejsarna störtades och republik infördes. Den ryske tsaren och hans familj mördades och ett revolutionärt parti, bolsjevikerna, kom till makten.

Men, som en av läroboksnämndens granskare framhöll, Morén skrev nytt, hans bok var inte bara en förkortad realskolebok, som i sin tur kunde vara en förkortad gymnasiebok.

Aron Rydfors' lärobok kom ut åren 1923, 1927 och 1931. I upplagan från 1923, som omfattar 75 sidor, nämns Ryssland på s. 74:

Från Ryssland, som nu föll i händerna på ett våldsamt omstörtningparti (bolsjevikerna), frigjordes västerut en rad randstater.

Ola Bergströms Lärobok i svensk och allmän historia för folkskolan utkom i en ny upplaga 1938, omarbetad av Mauritz Greiff. Den är disponerad med 6,5 sidor om franska revolutionen, 5 sidor om Napoleon, 2 sidor om världskriget och 7 rader om Ryssland:

Ryssland hade redan före krigets slut ingått fred. I det stora landet hade år 1917 utbrutit revolutioner. Riket störtade samman. Tsaren blev störtad och slutligen mördad. Makten kom i händerna på arbetarledare, och Ryssland förklarades för rådsrepublik.

Tre diktaturer: I en diktatur är makten överlämnad åt en ledare. Arbetarrepubliken *Sovjetunionen* styres av en diktator. Den förste ledaren var Lenin (död 1924). Han skapade "proletariatets diktatur".

När 1949 års upplaga skulle ges ut hade Statens läroboksnämnd börjat sin verksamhet. Sakkunnigutlåtandet påpekar ett förhållande som gällde generellt mellan 1920 och 1955 till stor nackdel för skolformens historieundervisning:

Förf. har valt att sammanföra upplysningar ur allmänna historien till en särskild avdelning i slutet av boken (sid. 180–230). Detta system har gjort, att världshistorien alltid försummats i svensk folkskola alltsedan 1919. Man har "sparat" denna avdelning till sist och inte hunnit med den.

Av *Grimberg-Wirsén-Svanström* kom 1952 Världshistoria för folkskolan. Visuellt framstår ryska revolutionen kanske tydligare än i flera andra böcker från decenniet. Texterna om 1800-talets slut och 1900-talet illustreras med helsidesporträtt av ledare: Bismarck, Lincoln, Marx, Lenin, Hitler/Mussolini, Stalin, Churchill och Roosevelt. Fastän utrymmet var litet fick ryska revolutionen därigenom en relativt sett starkare position än i några andra folkskoleböcker från perioden.

Jag citerar undertexten till porträttet av Lenin:

Ända till 1917 styrdes Ryssland enväldigt av tsaren, stödd på en privilegierad ämbetsmannakår, som till egen vinning utnyttjade sin ställning. I Ryssland rådde, har det sagts, "ett envælde mildrad genom furstemord och en byråkrati, mildrad genom mutor". Varje opposition mot styrelsesättet undertrycktes med hårdhet. De oppositionsledare som fick behålla livet förvisades till Sibirien. Efter en sådan förvisning flydde *Lenin* till utlandet, där han tillsammans med andra ryska revolutionärer verkade för en omstörtning i sitt hemland. Då revolutionen 1917 bröt ut, återvände Lenin till Ryssland, där han tog ledningen och omskapade landets styrelse i kommunistisk anda. (s. 96)

Framställningen av kejsartidens Ryssland är inte oriktig men fyller knappast några krav på allsidighet. Stolypins reformer kan inte anas.

Två år senare, 1954, kom *Wirséns* egen bok, *Historia för folkskolan*. Boken är på 447 sidor. Granskaren ansåg den för omfångsrik. Avsnittet Världskrigens och atomkraftens tidevarv, alltså tiden efter 1914, får 34 sidor. Om ryska revolutionen finns enbart en bildtext:

Den ryska revolutionen bröt ut år 1917. Genomförandet av det nya statskicket tog emellertid flera år i anspråk och framkallade på sina håll inbördeskrig. (s. 389)

Om tiden därefter ytterligare några rader:

I Ryssland utropades efter revolutionen 1917 "proletariatets diktatur". Därmed menades att de egendomslösa skulle ha all makten i samhället. Men en folkmassa kan inte utöva någon diktatur, och makten stannade därför hos ledningen för *bolsjevikernas* (kommunisternas) parti. (s. 401)

Hagnell-Olander, *Allmän historia* (1946) ägnar Ryssland en halv sida:

Efter revolutionen i Ryssland blev Finland, Polen, Estland, Lettland och Litauen självständiga republiker med fullt genomförd demokrati.

I det övriga Ryssland arbetade bolsjevikerna på att förverkliga de kommunistiska idéerna. ... Det gamla kejsarliga Ryssland med alla sina ohederliga ämbetsmän försvann och lämnade plats för en ny livskraftig stat, Sovjetunionen, som i styrka och effektivitet tävlade med andra länder.

Ingen sovjetisk propagandacentral kunde formulerat en bättre presentation av revolutionens resultat. Ingen läsare kan ana något om terrorn och massmorden.

Slutligen. I *Kahnberg-Lindebergs* *Lärobok i historia för folkskolan* får revolutionen följande kommentar:

Lenin och de övriga kommunistiska ledarna styrde med enväldsmakt, men den förre menade, att diktaturen snart skulle kunna avskaffas. Så snart skillnaden mellan fattiga och rika försvunnit

och alla var jämlika skall fullständig demokrati kunna införas. I verkligheten blev diktaturen med tiden ännu hårdare. Hela det ryska samhället kontrollerades av det kommunistiska partiet, som i sin tur lika fullkomligt behärskades av en liten grupp ledare. (s. 121)

Först mycket sent fanns således för folkskolan tillgång till historieläroböcker som behandlade annat än Sverige och de nordiska länderna. Och det textutrymme som kom ryska revolutionen till del var ytterst minimalt, kan räknas i enstaka rader. Det är också uppenbart att i den mån allmänhistoria togs upp i folkskolans böcker låg tonvikten på tidigare epoker, inte alls på 1900-talet. Babylonier och egyptier fick gott om utrymme. Tydligt var det dessutom vanligt att man inte alls hann med den allmänna historien över huvud taget.

Detta förändrades rimligen sedan nya kursplaner 1955 lett till att svenskt och allmänt stoff synkroniserades.

Det fanns sedan 1914 en lärobok avsedd för lärarutbildningen: *Wichmann*, *Lärobok i allmän historia för seminarierna*. Till denna fanns en historisk läsebok. Men titeln är bedräglig. Boken var avsedd för seminarierna i Finland. *Wichmanns* företal är emellertid intressant: han påpekar att det saknas läroböcker i historia för seminarierna varför man var hänvisad till böcker för realskola eller gymnasium. Och dessa var genom sin tonvikt på styrelseskick och krig och sin avsaknad av kulturell orientering inte lämpliga med hänsyn till de åldersgrupper seminaristerna senare skulle undervisa. Det är iakttagelser som säkerligen var giltiga också för Sverige.

Undervisningen om världen utanför Sverige var därför beroende av om folkskollärarna hade möjligheter att följa med i någon del av den litteratur jag angett eller fick hjälp på annat sätt.

Viktigast var rimligen om det fanns tillgång på skolorna till bredvidläsningslitteratur, avpassad till åldersgruppen. Tre serier utkom, dels nya upplagor av *Folkskolans läsebok*, dels *Sven Wikbergs*, *Ungdomen världshistoria*, dels *Hagnell m.fl.* berättelser och bilder. *Folkskolans läsebok* innehöll dock inte heller i fortsättningen aktuellt historiskt material.

Den av *Hagnell-Olander-Granfelt* skrivna *Berättelser och bilder ur världshistorien* började utkomma 1953. Dess femte del, som behandlade den här aktuella tiden, kom 1957. Den ägnas 1900-talets första hälft och omfattar 331 sidor. Tio procent utgör en utförlig redovisning av ryska revolutionstiden. I boken skildras detaljerat Lenins bakgrund, 1905 års revolution, Stolypins reformer, 1917 års revolt och hungerkravaller, Kerenskij's regering, den bolsjevikiska terrorns mekanismer, femårsplanerna och konsekvenserna av mordet på Kirov 1934.

Som underlag för uppgifter i både folkskola och realskola bör den ha varit till stor nytta.

Sven Wikbergs bok, *Ungdomens världshistoria* (1950), som är på 364 sidor, innehåller en femsidig uppsats om Lenin och den ryska revolutionen. Jag citerar avslutningspartiet:

Utvecklingen i Ryssland gick väl ej i alla hänseenden de vägar som Lenin från början tänkt sig. Den nya regimen skaffade sig sålunda en stark militärmakt, röda armén, och ett fruktansvärt skräckvälde rådde tidvis. En stor del av den gamla regimen män kastades i fängelse eller avrättades, och många flydde till utlandet. Den fullständiga kommunismen, som Lenin drömt om på det ekonomiska området, stötte också på stora svårigheter. I mångt och mycket måste hans program modifieras. Det var ej heller möjligt att på några få år förändra ett så stort rike som Ryssland och uppfostra ett nytt folk. På många områden nåddes dock redan under Lenins tid väldiga resultat, och han blev mycket populär bland sitt folk. Han var en människa som levde helt för sina idéer och tänkte ej på egen vinning. Hans dagliga liv var präglad av enkelhet och folklighet. Gemene man hade lätt att förstå honom, fastän han var en mycket lärd man. Han dog år 1924 och betraktas av det ryska folket som dess store nationalhjärte. Instinktivt kände hans samtida, att vad han innerst inne velat var dock att lyfta de stora massorna upp till ett högre plan.

Karakteristiken av Lenin får drag av en helgonlegend. Terrorn och koncentrationslägren var som nuvarande forskning visat initierade av Lenin. (Se exempelvis Klas-Göran Karlsson, *Terror och tystnad* s. 118 och Pipes, *The Russian Revolution*, s. 789 ff) Av-

snittet är den läromedelstext av alla dem jag gått igenom som mest påtagligt bryter mot ett krav på sanningsenlighet och allsidighet.

Även inkluderat det stoff som fanns i bredvidläsningsböcker blev underlaget för folkskolläraernas undervisning om Ryssland/Sovjetunionen således minimalt. *Hagnell-Olander-Granfelts* läsebok, där del 5 behandlade den aktuella tiden, kom, som jag angett ovan, först 1957, alltså när försöken med enhetsskola redan pågått i åtta år och nästan 40 år efter den Värner Rydén'ska undervisningsplanen.

Med endast marginell överdrift kan man alltså påstå att Ryssland/Sovjetunionen var ett stoff som inte togs upp med 90–75 % av Sveriges skolelever så sent som under 1940-talet.

Såvida det inte skedde genom att intresserade lärare på eget initiativ tog del av den fack- och reselitteratur jag redovisat och berättade för eleverna. Eller tog upp den debatt och dramatik som denna litteratur visat. Och av vilken ingen återfinns i de sparsamma raderna i läro- och läseböcker.

Om så skedde kan tyvärr ingen besvara. Ett försök från min sida har varit att se om bokuppsättningen i några skolors lärarbibliotek kunde ge en antydning om vad som införskaffades (och lästes?). Men det misslyckades eftersom energiska bibliotekarier rensat ut äldre fack- och debatlitteratur.

De allmänna läroverken och flickskolan

Det kom ut ett stort antal läroböcker i allmän historia för realskolan under de cirka 60 år från 1905 som realskolan fanns till som skolform. Ämnet bytte också namn under perioden och hette mellan 1928 och 1960 Historia med samhällslära. För gymnasiet har hittills kommit ut närmare 300 böcker sedan ryska revolutionen. Under 1920–1940-talen rör det sig emellertid både för realskola och gymnasium om obetydligt omarbetade upplagor av samma bok eller enbart nytryckningar. Helt dominerande var läroböcker med författarnamnen Erik Falk eller Gustaf Jacobson.

Realskolan

Aron Rydfors bok för folkskolan har jag kommenterat i föregående avsnitt. Han skrev också Allmän historia för realskolan, som kom ut 1916, alltså före revolutionen (Den följdes senare av andra upplagor). Men om Ryssland, vårt stora "fruktade" grannland, finns i 1916 års upplaga inte ett ord efter Peter den stores tid. Boken är intressant just därigenom, eftersom den visar att Ryssland vid denna tid kunde vara lika undanskuffat i realskolan som i folkskolan.

Efter Pallins död omarbetades hans böcker av lektor Gustaf Jacobson och kom i flera upplagor. En trettonde, omarbetad upplaga var skriven av *Gustaf Jacobson och Simon Erlandson* (1939). Därmed fick realskolan för första gången en utförlig rysslandskildring. Världskriget och frederna får sju sidor. Mellankrigstiden delas sedan upp på Diktaturstaterna (Ryssland 3 sidor, Turkiet 0,2 sidor, Italien 1 sida och Tyskland 2,5 sidor) och De parlamentariska staterna (England, Frankrike och Amerikas förenta stater) tillsammans 2,5 sidor.

Ett utdrag ur läroboken:

Diktaturstaterna.

Det bolsjevikiska Ryssland. Ryssland, som ej inbegreps i den allmänna uppgörelsen efter världskriget, måste underkasta sig stora gränsförändringar. Strax efter revolutionen avsåg sig de s. k. randstaterna: *Polen, Litauen, Lettland, Estland* och *Finland*, och organiserade sig som självständiga republiker.

I den återstående delen av Ryssland, *Sovjetunionen*, lyckades bolsjevikerna upprätthålla sitt välde. Framgångsrikt slog de ned de resningar, som deras motståndare företogo under den första tiden efter revolutionen. Genom deporteringar och tvångsarbete, häktningar och avrättningar ha bolsjevikernas ledare under årens lopp rensat upp bland dem, som de betraktade såsom fiender till den nya ordningen.

Le'nin blev det nya Rysslands diktator. Under tsardömets tid hade han drivit revolutionär propaganda och blivit förvisad till Sibirien. Sedan han återvunnit friheten, gick han i landsflykt och uppehöll sig långa tider i Schweiz. Då den siste tsaren störtats, återvände han och en del andra bolsjevikiker till Ryssland. Vid ankomsten till den ryska huvudstaden hälsade han de mötande massorna med orden: «Soldater, matrosar, arbetare! I er ser jag den proletära världarméns förtrupper.» Det hopp om en bolsjevikisk revolution i alla länder, som dessa ord gävo uttryck åt, blev emellertid gäckt.

Det har sagts om Lenin, att han först och främst var hjärna och vilja. Hans tal var klart och skarpt, och hans kraft var hänsynslös. Han ryckte folket med sig i kampen mot det gamla ryska samhället och inledde en helt ny period i Rysslands historia.

Genom en författning av år 1923 förvandlades Ryssland till en förbundsstat, Sovjetunionen, bestående av ett flertal sovjetrepubliker. Fulla medborgerliga rättigheter tillerkändes endast kroppsarbetande män och kvinnor över 18 år.

Den författning, som nu gäller för Sovjetunionen, antogs år 1936. Enligt denna består unionen av 11 sovjetrepubliker. Högsta makten ligger till namnet i händerna på Högsta rådet, som väljes för fyra år och är delat på två kamrar. Det tillsätter regeringen, som kallas för folkkommissariernas råd. Dess medlemmar äro chefer, var och en för sitt departement. Vid alla val tillämpas lika och allmän rösträtt.

Rysslands styrelsesätt är trots författningens bestämmelser varken demokratiskt eller parlamentariskt. Makten tillhör inte de stora massorna utan det kommunistiska partiet, vars medlemsantal uppges till omkring $\frac{1}{80}$ av rikets hela folkmängd. Det är det enda tillåtna partiet. Det behärskar pressen och den politiska polisen, som med alla medel slår ned varje opposition. De högre posterna inom ämbetsmannavärlden besättas med pålitliga partivänner.

Redan innan Ryssland fått fred utåt och återställt lugnet i det inre, hade man börjat bygga upp det *kommunistiska* samhället.

Den privata äganderätten till jorden upphävdes. Soldater och bönder hade redan under revolutionsåret 1917 på olika håll fördrivit eller slagit ihjäl godsägarna och delat deras jord. Lenin lät de upproriska behålla sitt byte, ehuru han förklarade, att all jord egentligen var statens. Även industrien blev förstatlignad.

Meningen var, att industri och jordbruk skulle sinsemellan byta varor. Systemet slog emellertid mycket illa ut. Industrien förmådde inte producera, vad som behövdes, och bönderna ville inte lämna ifrån sig så mycket jordbruksprodukter, som krävdes av dem. En fruktansvärd nöd inträdde. Under ledning av bl. a. norrmannen Fridtjof Nansen och svensken Einar Ekstrand inleddes en storartad hjälpkaktion, som stöddes av ett flertal länder och som säkerligen räddade miljoner ryssar från svältdöden.

Lenin dog 1924 och vilar i ett mausoleum vid Röda torget i Moskva, Sovjetunionens huvudstad. Han har blivit miljoner ryssars helgon och hjälte.

Efter Lenins död uppstod en tävlan om makten mellan de ledande bolsjevikerna. Lenins efterträdare som Sovjetunionens herre blev slutligen *Stalin*, son till en fattig skomakare från Kaukasien.

På Stalins initiativ antogs s. k. femårsplaner, som inneburo en fullständig socialisering och en väldig utveckling av det ryska näringslivet. Först och främst ville man skapa en storindustri med huvudvikten lagd på de s. k. tunga industrierna, som framställa kol, olja, järn och maskiner. Ett väldigt organisationsarbete sattes i gång, och fackmän från utlandet inkallades. Ofantliga järnverk, elektricitetsverk och maskinverkstäder anlades. Sovjetunionen utvecklades snabbt till ett betydande industriland.

Denna utveckling krävde emellertid oerhörda offer. De dyra maskinerna, som till en början måste importeras, betalades med exportvaror. Ryssarna måste underkasta sig svåra försakelser och leva nära svältgränsen för att medelst export av egna livsmedel och råvaror kunna täcka de ofantliga inköpen. Eftersom produktionen inriktades framför allt på de tunga industrierna, uppstod också brist på andra industrivaror, såsom kläder, skodon

och husgeråd. Men de ryska massorna voro sedan gammalt vana att försaka, och regeringen ingrep strängt mot oduglighet och ohörsamhet. Arbetet utföres numera i största möjliga utsträckning på ackord, för att arbetarna skola ha intresse av att producera så mycket varor som möjligt. Därigenom har deras levnadsstandard dock kommit att uppvisa stora olikheter.

Femårsplanerna inneburo också en fullständig revolution inom åkerbruket. De små gårdarna ha sammanslagits och skötas gemensamt av bönderna under statens kontroll, s. k. kollektivjordbruk. Stora statliga domäner ha skapats, riktiga jättegods, av vilka ett är nästan lika stort som Blekinge.

Den nya ryska regimen intog länge en starkt kristendomsfientlig hållning. Mycket har emellertid gjorts för att höja folkets bildning och kroppskultur.

Författarna tar upp såväl de reella maktförhållandena som levnadsstandard och svältkatastrofer, terrorn med deporteringar, mord och tvångsarbeten och politiken inom jordbruk och industri. Den enda mer betydelsefulla aspekt som saknas är den nationella, alltså hanteringen av Rysslands alla minoriteter.

En iakttagelse gäller för denna framställning liksom för övriga. Det är den ringa roll som inbördeskriget får. Det talas enbart om "resningar under den första tiden". Men det var ett tre/fyraårigt krig, på många fronter och med utländsk involvering från såväl tyska trupper i Ukraina som engelska/franska. Målet under kriget var inte att besegra fienden utan att utplåna honom. Mördandet och lidandet var enormt. Det sammanlagda antalet döda i inbördeskrig, svältkatastrof och jakten på "klassfiender" beräknas till mellan 11 och 23 millioner, det senare antalet mer än dubbelt så många som de omkomna under första världskriget.

Denna omfattning kan dock inte ha varit känd för 1950-talets läromedelsförfattare men framgår av aktuell forskning (Pipes, *Russia under the Bolshevik regime*, s. 508 ff). Men den har nu varit känd en längre tid.

Det är en intressant historiografisk skillnad mellan rubriceringen av händelserna i Ryssland 1917–1920 och i Spanien 1936–1939. Man talar om "den ryska revolutionen" men om "det spanska inbördeskriget". Låg det hos många skribenter en positiv ton i ordet revolution? Ett arv från franska revolutionen? Och det var därför rimligen inte naturligt att använda om det fascistiska maktövertagandet i Spanien? Fanns det också en tendens att bortse från inbördeskrigets faser i Ryssland?

Det fanns/finns en ganska vanlig åsikt att termen revolution bör reserveras för sociala omvälvningar och inte användas om vad som endast är rena statskupper/militärkupper, som inte rubbade den sociala makten. Den etablerade beteckningen Den amerikanska revolutionen stämmer inte med denna definition. (Slopandet av förstfödsrätten vid arv av jordegendom i Amerika hade dock hindrat att det uppstod en jordägande aristokrati, vilket hade stor social betydelse för framtiden.)

Framställningens utförlighet och konkretion i realskoleboken skiljer sig påtagligt både från vad som kom folkskolans elever till del och från lektor Jacobsons läroböcker för gymnasiet (se nedan). Det finns därför alla skäl att tro att det är medförfattaren, Erlandson, rektor i Nässjö, som lyft fram Ryssland. Även rubriceringen och grupperingen av stater som diktaturstater ger en antydning om detta.

Torsten Wennströms, Lärobok i allmän historia för realskolan, kom ut 1937. Av bokens 290 sidor ägnas 150 åt Nya tiden, därav drygt tre sidor åt ryska revolutionen. Boken har samma förtjänster som Erlandsons ovan redovisade bok vad gäller beskrivningen av Sovjet, samma konkretion (däremot kan man rikta grava anmärkningar mot hans hantering av de fascistiska diktaturena). Jag citerar exempel på skildringen av åren närmast 1917 års kupp.

Alla massans lidelser blevo lössläppta, och under de följande årens röda skräckvälde rasade våldsamma förföljelser mot den ryska överklassen och medelklassen. Icke blott förtryckarna under den hårda tsarregimen utan många oskyldiga människor förlorade allt vad de ägde, dödades eller drevos i landsflykt. ... Liksom i de

diktaturstyrda staterna kontrollerar och dirigerar regeringen alla val. Den verkliga makten ligger hos det *kommunistiska partiet*, som med blott 2 millioner medlemmar enväldigt härskar över det stora landets 170 millioner.

Lenins kommunistiska politik misslyckas ... Emellertid lyckades industrien icke komma igång så, att den kunde förse bönderna med vad de behövde. Då ville bönderna icke lämna ifrån sig spannmål och kreatur utan ersättning. När regeringens fogdar kommo för att lägga beslag på lantbrukets produkter, gjorde bönderna motstånd eller gömde säd och kreatur och höllo sedan icke större åkrar eller flera kreatur, än de behövde för att livnära sig själva. Livsmedelsbrist uppstod, och en fasansfull hungersnöd, då man förtärde icke blott kattor och råttor utan också människor, borttryckte nu mer än 5 millioner människor.

Wennström tar upp Nansens insatser under hungerkatastrofen och skildrar sedan hur Lenin tvingas vika och introducera NEP, den nya ekonomiska politiken, som tillät privata vinster.

Från Stalins tid betonas industrialiseringen, hur gigantiska fabriker med hypermoderna maskiner kan utnyttja Sovjetunionens naturliga rikedomar. Sovjet sägs ha ryckt upp till världens främsta industristat näst USA (vilket betyder att Sovjet passerat Hitlers Tyskland).

Men då andra upplagan av Wennströms bok skulle ges ut 1949 uppstod strid. Den ledde till dramatisk uppgörelse i läroboksnämnden. Den gav också upphov till en nedgörande recension av Herbert Tingsten i DN 1949. Jag återkommer till den andra upplagans öde i det särskilda kapitlet om läroboksnämnden.

Samma år (1949) kom en bok av *Erlandson och Wickman*, Allmän historia för realskolan. Den var på 312 sidor, Nya tiden fick närmare 200 sidor, ryska revolutionen och sovjettiden cirka två sidor. De ekonomiskt-historiska kapitlen har fått ett bredare utrymme, man har fört in "ord att förklara, uppgifter för elevernas arbete och lästips".

De innehållsmässiga greppen är desamma i alla de tre nu senast redovisade böckerna. Jordrevolutionen, svältkatastrofen, terrorn, industrialiseringen, det hårda ackordsarbetet framträder.

Gymnasiet

En särting bland tidens läroböcker i gymnasiet var adjunkt *Olof Jonssons* Nya tidens historia III (1921), avsedd för gymnasiet. Jag citerar ur företalet:

I den nu färdiga uppl. C har det nationalhistoriska systemet bibehållits dels därför, att staterna äro verkliga personligheter – utan att man därför behöver inlägga någon metafysik i begreppet personlighet – dels därför, att systemet ger den nödiga klarhet och disposition, utan vilken eleverna på gymnasiet ha svårt för att sammanhålla ett rikt material, och dels slutligen därför, att det väl må synas lämpligt, att det historiska materialet bjudes elever i en annan form på gymnasiet än i realskolan.

Det är omöjligt att undgå associationer till Boströms och Hegels filosofi från 1800-talet. Men framställningen hålls verkligen aktuell. Läsaren blir inte heller osäker på vad Johnsson tycker om utvecklingen:

Ännu (1921) regerar Lenin över Ryssland. Kontrarevolutionära rörelser hava med understöd av ententen, särskilt Frankrike, gång efter annan uppstått i utkanterna av riket, men de upproriska arméerna hava hastigt och grundligt besegrats. Ett fasansfullt skräckvälde har betecknat proletariats och dess ledares diktatur. Kejsaren, hans gemål och barn mördades i Jekaterinenburg, dit de förflyttats.

Socialiseringen har slagit illa ut. Bönderna hava gjort uppror, där de vågat, och dessutom satt ett passivt motstånd genom att inskränka produktionen av livsmedel. Staten har icke kunnat sköta industrin, utan denna har fått förfalla. Samma är förhållandet med kommunikationsväsendet. En förfärlig hungersnöd har rått sedan sovjetväldets början och ökats år för år.

Den ryska sovjetrepubliken har strävat efter en världsrevolution och drivit en farlig propaganda i andra länder. Den betraktas därför med yttersta misstro av Europas övriga stater och är ännu (nov. 1921) i det närmaste isolerad.

Boken fick dock liten spridning. Man ogillade dispositionen, ansåg boken för omfattningrik och för dyr.

År 1927 kom *Erik Falks* Lärobok i nya tidens historia för gymnasiet i sin andra upplaga. Falk var liksom Jacobson (se nedan)

lektor vid Östra real i Stockholm och elev till professor Harald Hjärne. Läroboken är intressant både genom språkets lätthet och textens konkretion. Den utgör det första genombrottet – fem år före förändringen på realskolestadiet – för en bred skildring av den ryska revolutionen i svenska gymnasieböcker. Den skulle inte komma att få någon efterföljare före 1960-talet.

Jag citerar partiet om Lenin vilket är skrivet med klar vilja till enkelhet och saklighet:

Lenins liv är i flera avseenden typiskt för en rysk revolutionär. Han hette egentligen Uljanov och var son till en rysk ämbetsman. En äldre bror till honom inländades i en sammansvärjning mot regeringen och blev hängd. Själv blev han student och läste med stor iver Marx' skrifter. I Petersburg stiftade han en revolutionär arbetarförening men blev röjd och för tre år förvisad till Sibirien. Sedan levde han en tid som landsflyktig, huvudsakligen i London och Schweiz, och drev revolutionär propagande genom sina skrifter. Han deltog i flera kongresser, som landsflyktiga ryska socialister och revolutionärer höllo, och företrädde därvid den radikala riktningen, som ej ville veta av någon samverkan med andra vänsterpartier utan omedelbart ville skrida till samhällets omvändning och grundläggandet av "proletariats diktatur". Då hans åsikt vid en kongress vann majoritet, kallades hans anhängare bolscheviker (flertalsmän). Under revolutionen 1905 sökte Lenin i Ryssland förverkliga sina idéer, men då regeringen fick överhand, flydde han ånyo till Schweiz. Efter revolutionens utbrott 1917 återvände han till Ryssland, där han genast blev ledare för råden och sedan såsom ordförande i folkkommisariernas råd hade så gott som diktatorisk makt. Han dog 1921. Han är föremål för en verklig kult bland bolschevikerna.

I den följande framställningen av de tio åren efter revolutionen – boken kom ut 1927 – finns en allsidig belysning av situationen, så långt den kunde vara känd. Jag citerar också det partiet:

En revolutionär ("röd") armé organiserades av *Trotsky*, och den nedslög allt motstånd, som reste sig mot styrelsen.

Revolutionen medförde djupgående sociala förändringar i Ryssland. Ett försök gjordes att omskapa staten efter Marx' grundsatser. Den enskilda äganderätten upphävdes, all egendom socialiserades, i stället för pengar infördes anvisningar på den gemensamma egendomen. Bönderna togo nu godsens från godsägarna, vilka mördades eller gingo i landsflykt. I flera distrikt uppstod

fruktansvärd nöd. Bönderna ville nämligen ej odla mer än de själva behövde, då de ej kunde få betalt för sina produkter.

Lenin såg sig då nödsakad att taga avstånd från de kommunistiska principerna och inledde "den nya ekonomiska politiken" (N. E. P.). Egendomen, även fabriker, fick mot avgift brukas av enskilda, och ett nytt mynt infördes. I följd härav kunde industri och handel åter komma igång, och Ryssland har slutit handelsfördrag med flera andra makter.

Den ryska statskyrkan upphävdes, och de andliga blevo utsatta för svåra förföljelser. Flera olika kyrkor finnas likväl inom Ryssland, men endast såsom enskilda föreningar. Obligatorisk folkundervisning har införts.

Den ryska sovjetrepubliken bildades huvudsakligen av storrysarna. I Ukraina och ett par andra områden uppstodo först självständiga rådsrepubliker. Dessa ha emellertid sedan sammanslutits med den storryska sovjetrepubliken till "*De socialistiska sovjetrepublikernas union*" (S. S. S. U.), som har en författning liknande den ryska sovjetrepublikens. Den ryska sovjetunionen har erkänts som stat av de flesta makterna.

Det kommunistiska Ryssland vill revolutionera även den övriga världen. "*Den tredje internationalen*" ledes från Moskva. Den driver revolutionär kommunistisk agitation i flera länder; särskilt har den koncentrerat sina ansträngningar på att få inflytande i Asien.

Tolfta upplagan av Pallins *Lärobok i Nya tidens historia för gymnasiet* utkom 1929, två år efter Falks bok, och omarbetad av *Gustaf Jacobson*. Där är behandlingen av Ryssland givetvis betydligt utförligare än i Selanders lärobok för folkskolan men betydligt knapphändigare än hos Falk. Det är intressant att kunna konstatera att proportionerna i Pallin-Jacobsons bok mellan revolutionen och världskrigets militära händelser och fredernas alla detaljer påminner om Selanders bok. Sammanlagt cirka en sida om revolutionen, drygt tio sidor om kriget och frederna.

De bestämmelser i Versaillesfreden som Jacobson särskilt ogillade framhävs starkt. Jacobson, som liksom Falk var lektor vid Östra Real i Stockholm, var senare engagerad i flera tyskvänliga organisationer. Jag behandlar hans produktion i en exkurs i efterföljande avsnitt.

Sovjetpartierna har givetvis ingen positiv vinkling. Jacobsons böcker i olika upplagor hade – som framgår av senare statistik – en helt dominerande ställning i gymnasierna långt in på 1950-talet.

Bilderna av Sovjet i Jacobsons bok blir en helt annan än den en läsare får av T.J. Arnes tidigare omnämnda bok *Det moderna Ryssland* från samma år. Jag citerar ur Jacobsons bok:

Så kom den ryska revolutionen (mars 1917), varigenom kejsardömet störtades och en radikal regering bildades. ... Genom en ny revolution kom ett kommunistiskt ytterlighetsparti, bolsjevikerna, till makten (nov. 1917). Dess ledare Lenin (död 1923) och Trotskij upprättade ett råd ("sovjet"), bildat av kommunistiska arbetare och soldater ... (s. 213).

I Ryssland har den s.k. sovjet-republiken som upprättades 1917, bibehållit sig. Den är icke byggd på vanliga demokratiska och parlamentariska grundsatser. Den har ingen verklig folkrepresentation och parlamentarisk regering utan anger sig själv som "proletariatets diktatur", vilken utövas av råd (sovjet), valda bönder och arbetare, samt av 18 folkkommissarier, som bildar den egentliga regeringen. De samhällsklasser, som voro ledande under tsarismens tid, ha till stor del förötts genom mord, avrättningar, nöd och svält, under det att helt nya lager trängt upp till samhällets ledning; det har blivit en fullständig social revolution. På det ekonomiska området har man tillämpat rent *kommunistiska* principer, om också i sedermera något modifierad form. Trots de lidanden, som övergått stora delar av folket, och trots den villervalla och det förfall, som inom näringslivet och på andra områden inträffat, har systemet stått upprätt och lyckats slå ner de motrevolutionära resningar, som tid efter annan försökts. Det bolsjevistiska Ryssland har liksom det tsaristiska slagit in på en *imperialistisk* politik, närmast i form av internationell propaganda för "världsrevolution". (s. 220)

Det finns vissa missförstånd i texten. Det observerades inte ännu att maktkoncentrationen ledde, inte till regeringen, utan till politbyrån.

Men det väsentliga är att texten gör klart att det inte främst handlar om en politisk utan om en *social* revolution. Det är just därför det är intressant att lägga märke till det begränsade utrymme den fått i läroboken. Trots att författaren hade helt klart för sig

den sociala betydelsen, klassrevolutionen, så blev det de politiska skeendena som dominerade textmassan i läroboken som helhet.

Jag skall avsluta det här avsnittet om mellankrigstidens läroböcker med *Gustaf Jacobsons och Ernst Söderlunds Lärobok i allmän historia för gymnasiet*, utgiven 1941. Den är en nyskriven bok, enligt företalet en konsekvens av den genomgripande revisionen av motsvarande lärobok för realskolan (den jag ovan behandlade). Man framhäver de metodiska anvisningarnas betoning av politiska och ekonomiska frågor. Det var ju det senare som var nytt. Och här märks inflytandet från Söderlund, senare professor i ekonomisk historia.

I bokens företal finns en intressant sats: Alla partier är inte "avsedda att inläras som vanliga läxor". Författarna påpekar examinatorernas rätt att för censorerna i studentexamen uppge om några partier är mer översiktligt behandlade. De nämner att det förekommer idéer om att en lärobok skulle kunna fungera som handbok.

För en nutida läsare kan den pedagogiska radikalismen förefalla måttlig. Men att påpekanget överhuvud behövde göras är talande för hur stark traditionen med detaljinpluggade läxor och frågasvar metoden inom gymnasiet var vid 1940-talets ingång.

"Läxpreparationer och läxförhör dömdes ut" berättar Bengt Cullert i sina minnen från fortbildningskurser för folkskolan i 1930-talets början. Men genomslaget var även i folkskolan ringa. Skolkommissionen bedömde 1948 att den traditionella metoden var tämligen allenarådande i både folkskolor och läroverk. Men en inventering av lärares försöksverksamhet, som kommissionen också gjorde, visade att man på sina håll, i båda skolformerna, var på väg mot förändring. Lektor Gösta Johannesson redovisar exempelvis redan i HLFÅ 1947 sina försök med gruppstudier i gymnasiet.

Här utvecklades en stark spänning, inte mellan "folkskolemetoder" och "läroverksmetoder", utan mellan tradition och förnyelse inom båda skolformerna, en spänning som skulle blomma ut under skolreformernas 1950- och 1960-tal och som självklart blev

mer påtaglig inom den skolform som var bunden av examensprov.

Jag återger Rysslandsavsnittet i Jacobson-Söderlunds bok:

Under intryck av nederlagen i världskriget utbröt ... revolution i Ryssland. På grund av splittring mellan radikala och mera moderata element var den nya styrelsen dock oförmögen att åstadkomma en nydaning av samhället. En ny revolution utbröt i november 1917, och makten samlades hos ett råd av soldater och arbetare under ledning av den ivrige revolutionären *Lenin*, som nyss återvänt till Ryssland efter en långvarig landsflykt. Så länge *Lenin* levde (till 1924) ägde han diktatorisk makt. Vid hans sida stod *Trotski* (död i landsflykt 1940) som organiserade den röda armén och efter freden med centralmakterna undertryckte de resningar, som utbröto i skilda delar av riket.

I "De socialistiska sovjetrepublikernas union", som Ryssland numera officiellt kallas, föres regeringen av ett presidium, som har sitt säte i Moskva. Dit höra främst folkkommissarierna, vilka stå i spetsen för var sin del av förvaltningen och närmast motsvara departementschefer i andra stater. I verkligheten ligger dock högsta makten framför allt hos det *kommunistiska* partiet (bolsjevikerna), som omfattar endast en mindre del av landets befolkning. Partikongressen utser en kommitté för verkställande av besluten. Dennas generalsekreterare är *Stalin* vilken väsentligen i denna egenskap utövar nästan diktatorisk makt.

Under bolsjevikernas välde har Ryssland genomgått en fullständig omdaning. De förut ledande klasserna ha till stor del gått under genom avrättningar, landsflykt, nöd och svält, under det att nya befolkningslager trängt upp i samhällets ledning. På det ekonomiska området har en fullständig socialisering genomförts. Utrikeshandeln är statsmonopol; den inre handeln bedrivs övervägande av konsumtionsföreningar. Böndernas jord har till stor del sammanlagts till omfattande kollektivjordbruk under statens ledning. Genom på lång sikt uppgjorda planer ("femårsplaner") söker man göra Ryssland till en ledande industristat och utnyttja de väldiga naturtillgångarna. Nya gruvor ha upptagits, stora kraftstationer ha byggts, nya landvägar, järnvägar och kanaler ha anlagts, järn-, maskin- och trävaruindustriernas tillverkningsvärde har starkt ökat. Det stora kapitalbehov, som alla dessa anläggningar medfört, har emellertid bidragit till att framtvunga en stark konsumtionsbegränsning, och den allmänna levnadsstandarden i Ryssland har förblivit mycket låg.

Det parti i texten ovan som satts med mindre stil var särskilt markerat också i läroboken. Markeringen angav enligt bokens förord att det inte var så viktigt, behövde inte läras in utan kunde enbart läsas igenom. Det är en betydelsefull anvisning. Den visar att den ekonomiska och sociala utvecklingen i ett land inte ansågs så betydelsefull att den behövde mer ingående behandlas i skolornas undervisning. Man prioriterade istället de frågor som gällde det formella styrelseskicket. Trots att det, i varje fall i vårt efterhandsperspektiv, är uppenbart att kollektiviseringarna och femårsplanerna just var de faktorer som för lång framtid präglade rysk historia. Och trots att den ene författaren var blivande professor i ekonomisk historia.

Men i ett föredrag om Historieundervisningen på gymnasiet hävdade professor Sten Carlsson så sent som 1962 att den politiska historien fortfarande bör vara ryggraden; de nationella kontroverserna betyder mer än de sociala. (Se Sten Carlsson, *Grupper och gestalter*, 1964 s. 26)

Flickskolan

Fanns det särskilda läroböcker i historia för flickskolan? Svaret blir både ja och nej. Det finns ingen historiebok skriven enbart för flickskola och endast två böcker vars titel anger att de också är avsedda för flickskola.

De två historieböckerna är Aron Rydfors, *Allmän historia för realskolor, samskolor, flickskolor och dylikt* (1912) och *Svensk historisk läsebok för real- och flickskolor*. Nyare tiden (1932). Ingen av dessa innehåller något parti om Ryssland.

I 1935 års läroboksförteckning finns upptagna två böcker med en särskild markering, som innebar att de bara fick användas i flickskolan. Det är Olof Johnsson, *Nya tidens historia III* och Zachrisson, C.A., *Lärobok i allmänna historien*. Omarbetad av Gustaf Jacobson.

I den följande läroboksförteckningen från 1940, alltså efter läroboksnämndens tillkomst, är denna typ av klassificering borta.

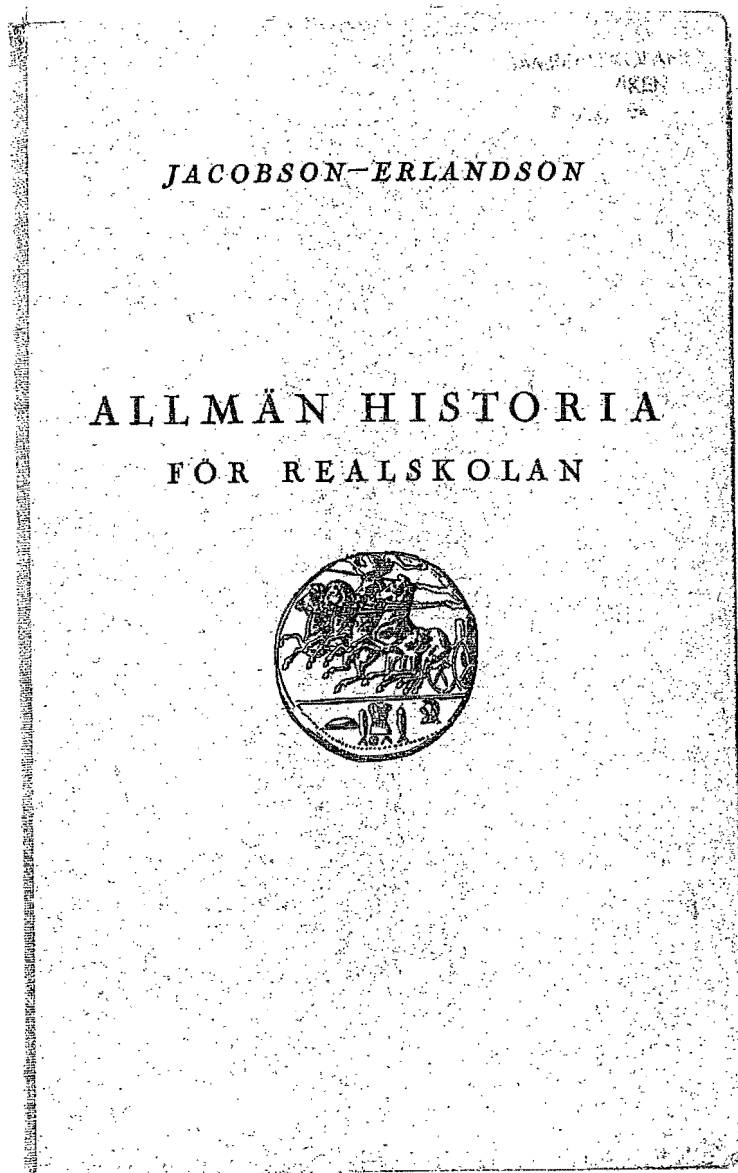
Vilka historieböcker användes då i flickskolan? Hur läget var 1934 vet vi exakt genom den inventering som då gjordes av alla läroböcker i alla skolformer och ämnen och som jag redovisar senare. Redovisningen är uppdelad på kommunala flickskolor och högre flickskolor. Jag anger läroböckerna för de senare inom parentes.

Rudolf Fåhraeus *Lärobok i allmänna historien* förekom i 2 (18) skolor, Gustaf Jacobsons, *Lärobok i allmän historia för realskolan* i 12 (44) skolor, Falk-Jacobson, *Lärobok i allmän historia för gymnasiet* i (8) skolor, Falks, *Lärobok i nya tidens historia för gymnasiet* i (2) skolor, Olof Johnsson, *Nya tidens historia. Lärobok för gymnasiet* i (3) skolor, Pallin-Jacobson, *Lärobok i nya tidens historia för gymnasiet* i 5 (16) skolor, Pallin-Zachrisson-Boethius *Lärobok i allmänna historien* i 2 (6) skolor, Rydfors, *Allmän historia för realskolan* i (2) skolor och slutligen Zachrisson, *Lärobok i allmänna historien* i (1) skola.

Den långa uppräknningen kan verka onödigt detaljerad. Men den är intressant eftersom den visar hur flickskolorna historiekurs pendlade mellan realskole- och gymnasienivå, åtminstone vid denna tid, som är den enda vi har uppgifter om (såvida man inte går igenom alla skolors arkiv).

Exkurs

Författarnamnet Gustaf Jacobson har förekommit på många läroböcker. Ingen läroboksförfattare har någonsin så dominerat den allmänna historieundervisningen inom realskola, flickskola och gymnasium. Där är han jämförbar bara med Odhners dominans inom läroböcker för svensk historia. Han svarade redan 1925 för en bearbetning av Pallins *Lärobok i allmän historia för realskolan*, gav sedan själv ut flera läroböcker både för realskola och gymnasium. I 1946 års läroboksförteckning är hans gymnasie-lärobok (i samarbete med Ernst Söderlund) den enda av läroboksnämnden godkända, och för realskolan har hans bok bara en konkurrent. Ännu i 1955 års förteckning är hans gymnasieboks ställning stark; endast en konkurrent.

Det för 99,2 procent av svenska realskoleelever på 1930- och 1940-talen typiska utseendet på en historiebok. Och med det helt dominerande författarnamnet.

I detalj kan vi belägga hans dominans i mitten av 1930-talet. Då gjordes en total inventering – ett fantastiskt dokument som finns i Riksarkivet – av alla läro- och bredvidläsningsböcker uppdelad på h.a. läroverk, realskolor och samrealskolor, kommunala mellanskolor, kommunala flickskolor, högre goss- och samskolor, enskilda mellanskolor och högre flickskolor. En liknande inventering gjordes också för hela folkskoleväsendet.

På det gymnasiala stadiet användes då – i allmän historia – Falks lärobok vid 10 skolor, Olof Johnssons vid 1 skola, Falk-Jacobsons eller Pallin-Jacobsons vid 147 skolor. På realskolestadiet svarade Jacobsons, Pallin-Jacobsons och Pallin-Zachrisson-Jacobsons läroböcker för 258 av totalt 260 skolor. Senare skrev Jacobson nya upplagor av sina böcker tillsammans med Simon Erlandson och Ernst Söderlund.

Drygt trettio år av svensk läroverksundervisning i historia präglas således av hans böcker. Ännu längre blir perspektivet om man antar att han vid sin bearbetning av Pallins böcker tog intryck av denne som gav ut läroböcker redan 1872 och varit ledamot av 1866-68 års kommission om historieundervisningen i läroverken.

Född 1881 disputerade Jacobson i Uppsala 1911 och blev docent och från 1919 lektor på Östra Real i Stockholm. Redan före disputationen publicerade han i Svensk Läroverkstidning 1910 en artikel Om undervisningen i modern historia, återkom 1934 med en uppsats om Harald Hjärnes tankar om skolundervisningen. Hjärnes roll utvecklade han vidare i boken Från Geijer till Hjärne; studier i svensk historieskrivning under 1800-talet. Av centrala skolmyndigheter utnyttjades han för att skriva de metodiska anvisningarna till 1933 års läroplan för gymnasiet.

Han var klart tyskorienterad, ledamot av Riksföreningen Sverige-Tyskland och medarbetade i tidskrifterna Sverige-Tyskland och i Dagsposten.

Hans stora monografi om Bismarck kom 1942 och fyra år senare inför sin pensionering gav han ut boken Farväl till skolan, en av de ytterst få böcker om sitt yrkesliv som någon lärare skrivit. Samma år, 1946, gick han bort.

I en stor artikel om Läroböcker i historia tar Herbert Tingsten upp Jacobsons gymnasiebok från 1946:

Den allmänt konservativa attityden framträder likväl med stor tydlighet. Läsaren bibringas intrycket att upplysningsfilosofin var ytlig, medan den reaktionära tyska romantiken var "djup". Disraeli och Bismarck förklaras vara det sena 1800-talets mest geniala statsmän, och även Metternich hyllas i en kort karakteristik; om Gladstone sägs inte ett uppskattande ord och ingen antydan finns om att Lincoln var något annat än en ordinär president. ... Disraeli får rent av äran för 1867 års rösträttsreform – inte ett ord sägs om att initiativet var liberalt och att den verkliga kraften bakom reformen var Englands arbetare. ...

Dolkstötslegenden om det tyska sammanbrottet 1918 är inte kvar, men de inre striderna skjuts i förgrunden som orsaker till nederlaget, och man får inte klart för sig att de tyska arméerna fullständigt besegrades. (DN 9/6 1949)

Vilka uppfattningar om historieämnet hade Jacobson? Vilka idéer drev han?

I sin första uppsats från 1910 anknyter han till den då nya undervisningsplanen för gymnasiet från 1909 som lade tonvikten på att eleverna skulle få "lättare att förstå sin egen tids sociala, politiska och allmänt kulturella rörelser", således formuleringar som kunde vara skrivna idag. Han är helt nöjd med att det svenska gymnasiet sista ring skall syssla med elevernas egen tid och ser den stora fördelen mot Tyskland där motsvarande årskurs skulle behandla tiden från 1648 till nutiden men oftast slutade vid 1871. Man ansåg i Tyskland att det var omöjligt för lärarna att undervisa opartiskt om sin egen tid.

Han uttrycker en allmän sympati för att lyfta fram kulturella frågor men menar att det i Boëthius omarbetning av Pallins lärobok skett genom ett enda namnuppräknande av författare och konstnärer.

När detta väl är sagt tar han fram sin huvudtes som är den motsatta:

Kan jag dock inte komma ifrån, att den politiska historien, statshistorien, är och bör vara ryggraden vid all historievärdering ...

finner man nu för tiden en viss ringaktning för den politiska historien; af folkbildaren ex professo liksom af skolpojken anses ofta nog "kulturhistorien" såsom något vida förmer och finare än "den vanliga historien". Detta sammanhänger med en öfverskattning af det estetiska, det "kulturella", och det bristande intresse för det statliga, som otvifvelaktigt under hela det senaste seklet gjort sig gällande inom vårt land. En olycklig följd häraf är den brist på politisk bildning och kunskap, som förefinns hos vårt folk, icke minst inom dess i öfrigt så kallade bildade kretsar.

Han diskuterar slutligen i uppsatsen hur 1800-talets historia bör disponeras i läroböckerna och menar att den bör uppdelas i två epoker: dels Nationalismens och konstitutionalismens tid, dels Imperialismens och den sociala kampens tid, alltså en dispositionsprincip som ganska väl överensstämmer med dagens epokbegrepp.

I den självbiografiska boken *Farväl till skolan* resonerar han något om två undervisningsmetoder, antingen frågor och svar eller att läraren talade själv. Något av det som senare kallades självständigt arbete för eleverna förekom inte. Däremot kan man se av boken att omfattande historiska exkursioner spelade en stor roll i uppläggningsen av hans undervisning. I *Svenskt Biografiskt Lexikon* betecknas han som en lysande lärare och detsamma gjorde Martin Wellander som talade vid ett studentmöte: "Han hade det verkligt överlägsna greppet på ämnet, förmågan att ge både analysen och syntesen. ... Han beundrade Goethes och Schillers land och det gamla wilhelminska Tyskland, men må det sägas här: han föraktade dem som hade ryckt till sig enväldsmakten. Vad som gjorde att han icke kunde kasta om, var hans historiskt skolade syn på hotet från öster. Det var där han såg den stora faran."

Han sade sig ur historieundervisningen "vilja få bort den banala tråkigheten".

Både hans läroböckers innehåll med den statligt-politiska tonvikten och undervisningssättet torde ha varit helt dominerande i den äldre gymnasiekulturen.

En stor del av gymnasiets lektorer var utbildade i Uppsala med professor Harald Hjärne som mentor. Sture Långström uppger i sin avhandling att 60 forskare disputerade för Hjärne under åren 1890–1912. Dit hörde Gustaf Jacobson men också hans lektorskollega på Östra Real, Erik Falk. Jacobson och Falk dominerade fullständigt, som framgått av den statistik jag redovisat, läroboksmarknaden i realskola och gymnasium. Rimligtvis var de påverkade av Hjärnes uppfattningar. Vilka dessa var sökte Jacobson klarlägga i sin uppsats om "Harald Hjärnes tankar om skolundervisning och historisk bildning".

Hjärne hävdade "att skolundervisningen i historia väsentligen måste vara dogmatisk; läroinnehållet måste tillägnas på god tro och på främmande auktoritet, och målet skall vara att bibringa lärjungarna den nödiga sakkunskapen."

Den politiska historien var det dominerande intresset. Krig och krigshistoria fick inte skjutas undan.

"Att förneka eller bagatellisera dess roll i mänsklighetens historia är ingenting annat än den grövsta historieförfalskning".

Efter Jacobsons död upprättade Bertil Broomé en bibliografi över hans skrifter. Den upptar 578 nummer.

Folkskolans och läroverkens undervisning och den samtida fack- och reselitteraturen

Lika litet som i folkskolans böcker med deras fåtal rader om Sovjetunionen går det att finna några spår i läroboksbeståndet i melankrigstidens läroverk av någon vilja att problematisera framställningen genom att ta upp frågor från den samtida litteraturen.

Bakom denna avoghet mot skildringar av de historiska miljöerna hos Falk-Jacobsons historikergeneration kan ligga en principiell uppfattning om vad historia skulle syssla med. Vi vet att man hade hämtat bestående intryck från Tyskland och där uttryckte en ledande läroboksförfattare Herbst sin uppfattning i följande motsatspar:

Erzählen	nicht beschreiben
Das Gescheende	nicht das Seiende
Persönlichkeiten	nicht Zustände

Det är kanske en rimlig hypotes att för denna författargeneration blev det en utgångspunkt att i en historiebok skildra en *tidsföljd* av händelser, inte beskriva ett *tillstånd*. För Anton Karlgren och Jonas Stadling och de resenärer jag exemplifierat med var rimligen utgångspunkten den rakt motsatta: deras böcker sökte så målande och drastiskt som möjligt beskriva det tillstånd, den miljö de mötte.

Men här fanns en markant skillnad mellan lärobokstraditionen inom läroverken och inom folkskolan. Den kan spåras tillbaka till Värner Rydén's inrättningar (han var då statsråd) i författningsutkastet till 1919 års undervisningsplan, där han just förde in beskrivande partier.

I yttranden från läroboksnämndens granskare, kanske främst rektor Nordell, är det under 1950- och 1960-talets början en återkommande kritik mot att läroböcker saknade beskrivningar och skildringar av den miljö, i vilken det historiska förloppet utspelades. När Nordell sedan 1966 tillsammans med Ivan Borg började ge ut ett lärobokspaket för gymnasieskolan, förverkligades också för den skolformen den "miljöbeskrivande" traditionen från folkskolan.

De elever som var födda o. 1920 fick bestående minnesbilder av 1930- och 1940-talens skola. För den stora majoriteten blev det enbart minnen av folkskolans lektioner kring den svenska historien, med inriktning på fosterlandskänsla. För den ytterst lilla minoritet som gick i realskola eller gymnasium blev minnesbilden Jacobsons läroböcker. På 1970- och 1980-talen hade denna åldersgrupp växt till sig, nått positioner i riksdag, utredningar och på chefredaktörsstolar.

Det är begripligt om gruppen inte prioriterade ökad tid i skolan för historiefprofessionen. Endast ytterst få i denna åldersgrupp hade rimligen satt sig in i att det under 1950- och 1960-talen

skedde en radikal förnyelse av både läromedel och undervisningsmetoder.

Kapitel 8 och 11 belyser den stora förändring som inleddes vid seklets mitt.

7. *Sovjetunionen i fackböcker och reseskildringar under andra världskriget och tiden fram till cirka 1970*

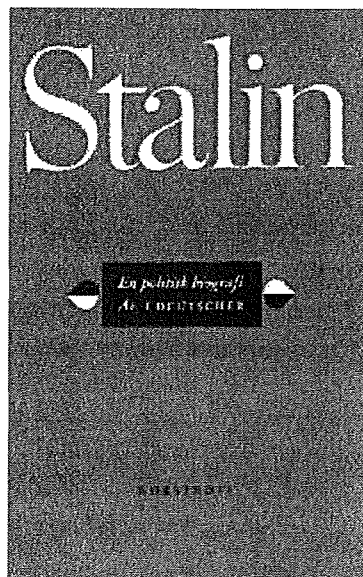
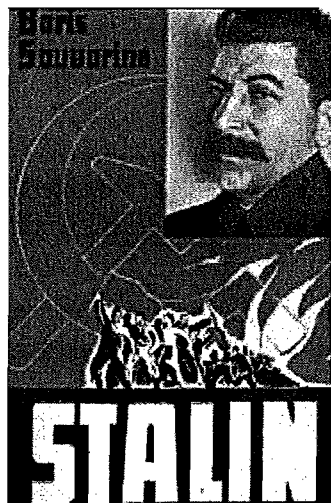
Sedan krigslyckan vänt vid Stalingrad 1942–43 ändras snabbt volymen av böcker om Sovjetunionen. Libris förteckning upptar 45 böcker för 1942, men 106 för 1947, ökar till 282 för 1957 och når 644 år 1967. En mycket stor del av facklitteraturen var dock på ryska och därför tillgänglig endast för en mycket begränsad grupp.

Att jag valt att ta upp böcker utkomna på 1940-talet först i detta kapitel beror på att det rimligen måste få ta en tid innan nya fakta och synpunkter kan hinna påverka lärobokslitteraturen. Att jag valt att inleda ett nytt avsnitt 1950, alltså efter andra världskrigets slut, beror på att detta krig på en sådant markant sätt ändrade Sovjetunionens ställning i världen och i opinionen.

Endast ett begränsat urval av det som de två följande decennierna lästes i Sverige kan presenteras här. Dit hör tre Stalinbiografier (se nästa sida).

Tre ämnesområden återkommer i många böcker under denna tid: vittnesmål från besvikna kommunister, den ryska krigsmaktens styrka och den ryska industrins styrka.

Till den första gruppen hörde främst, som jag nämnde i bildkommentaren ovan, *Viktor Kravtjenkos* men också *Wolfgang Leonhards* arbeten. Den senare var född i Tyskland men kom vid tretton års ålder med sin mor till Sovjetunionen för att skolas till kommunistisk partifunktionär. Han följde sedan Ulbricht (blivande östtysk partichef) till Östtyskland men lämnade till slut partiet i besvikelse. Sin självbiografi, *Revolutionens barn* (1957), kompletterade han fem år senare med ett stort arbete, *Det nya Sovjet*, som blev ett slags standardverk för sextiotalets kunskap om Ryssland.

Tre stalinbiografier från resp. 1941, 1951 och 1942. De två första skrivna av f.d. bolsjeviker.

Deutscher var trotskist och skrev bl.a. ett stort arbete om Trotskij.

Souvarine hade i besvikelse lämnat partiet på 1930-talet.

Anton Karlgren var svensk professor i slavistik och är företrädd med flera böcker i denna studie.

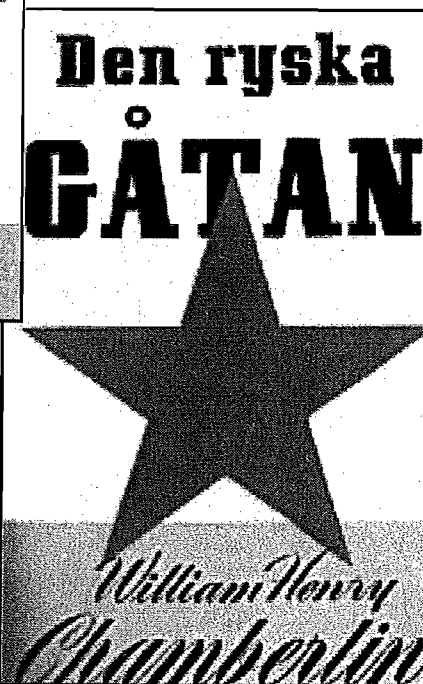

I sin memoarbok ger Leonhard bl.a. en utomordentligt konkret bild av hur Stalins utrensningar 1936–1938 upplevdes av en tonåring, av utbildningen i kominternskolan i trakten av Ufa vid Ural liksom av hur en övertygad kommunist tolkade och försvarade de växlande politiska signalerna.

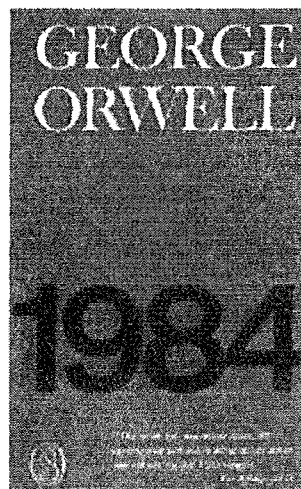
Chamberlin var en ofta citerad journalist, verksam i Sovjetunionen. Hans bok kom ut på svenska 1945.

Kravtjenko var en ledande kommunist och industriledare i Sovjet. Han hoppade 1944 av från ett uppdrag i USA och utgav sin självbiografi 1947. Den väckte ett enormt uppseende.

Hans mor, *Susanne Leonhard*, lidelsefull kommunist av trotskistisk färgning, sattes ett år efter ankomsten till Sovjet i fängelse under tretton år, en tid hon skildrat i sin memoarbok, *Mina 13 ryska år* (1954). Detaljrik men utan sonens stilistiska suveränitet.

Stor betydelse för opinionen fick böcker av två andra tidigare kommunister. *Arthur Koestler* skrev *Natt klockan tolv på dagen*

(1941) och *Yogin och kommissarien* (1945) och *Milovan Djilas* Den nya klassen. En analys av det kommunistiska systemet (1957). Och 1962 släpptes *Solzjenitsyns* bok *En dag i Ivan Deni-sovitjs liv fri i Sovjet*.

För det kraftigaste opinionsgenomslaget svarade utan tvivel *George Orwell* med *Animal Farm* (1945) och boken "1984" som kom ut 1949.

Andra exempel är *Victor Serge*, *En revolutionärs minne* (1951, på svenska dock först 1980), *Isaac Deutscher*, *Den ofullbordade revolutionen* (1967), *Karl Albrecht*, *Den förrådade socialismen* (1940) och *Trotskij*, *Den förrådade revolutionen* (författad ca 1935, på svenska 1969).

Albrecht avancerade under sina tio år i Sovjet från skogsingenjör i Fjärrkarelen till stf. folkkommissarie för skogsväsendet. Att den svenske nazistledaren Per Engdahl skrivit förord till boken gör att den måste användas med försiktighet som källa.

Arvo Tuominen, en gång ledande finsk kommunist, gav ut ett trebandigt memoarverk, där andra delen, *Kremls klockor* (1958), liksom Leonhards bok ger en ingående och obeslöjad skildring av sovjetiskt 1930-tal.

En sammanfattning av denna typ av litteratur finner den intresserade i Paul Hollanders bok, *Political Pilgrims* (1981).

Klassbegreppet aktualiserades samma år, 1957, i både Leonhards och Djilas böcker. Jag citerar ur Leonhard:

För nästan alla viktigare befattningar i Sovjetunionen fordras det att man har tagit examen vid en högskola. Ända till den 2 oktober 1940 var det praktiskt taget möjligt för alla begåvade och duktiga barn till arbetare och bönder att oberoende av föräldrarnas penningpung gå ut den tioåriga skolan och sedan studera vid någon högskola. Därmed stod alla möjligheter öppna för dem – ett förhållande som då också alltid underströks i den sovjetiska propagandan. Men efter den 2 oktober 1940 kunde i regel endast sådana ungdomar uppnå högre befattningar, vilkas föräldrar själva hade höga befattningar. (Man hade infört terminsavgifter och slopat stipendier, min kommentar.) Kretsloppet hade slutits: Det härskande byråkratiska skikt, som vuxit fram sedan slutet av 1920-talet och konsoliderat och befäst sin makt genom likvideringen av det "gamla gardet" under utrensningarna 1936–1938, började nu år 1940 att isolera sig från "outsiders" och tog därmed första steget mot att göra sina privilegier och befattningar ärftliga. (s. 67)

I sin ovannämnda bok *Det nya Sovjet* utvecklar Leonard sin analys ytterligare och skiljer, på ett sätt som blev mycket uppmärksammat vid denna tid, på fem pelare i maktapparaten i Sovjet:

- Partiet
- Statstjänstemännen
- Militären
- Hemliga polisen
- Företagsledarna

I samtida, mot sovjetsystemet positiva reseskildringar, t.ex. skriften *Så står det till i Sovjet* (1947) av *Yngve Lundberg* och *Sören Hellström* förnekas inte de väldiga inkomstklyftorna i Sovjet. Men författarna betonar att de höglönlade inte kunde använda sitt kapital till att anställa andra. Ingen kunde i Sovjet via kapitalinkomster leva på andras arbetsprestationer.

Ett par decennier senare sammanfattades utvecklingen av Michael Voslensky i boken *Nomenklatura* (på svenska 1983).

Men Leonhards och Djilas betoning av hur ett sovjetiskt klass-samhälle växt fram hade äldre anor. Det framhölls redan av *Trotskij* i *Den förrådade revolutionen*, skriven 1935. Citatet är från den svenska upplagan från 1969, s. 68 och handlar om tiden närmast efter inbördeskriget:

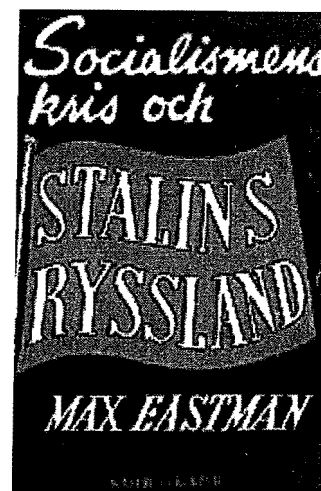
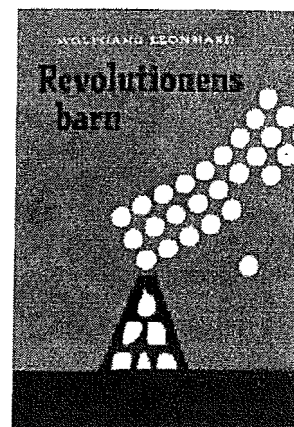
I stället för landets väntande välstånd kom en fruktansvärd fattigdom att härja under lång tid. Dessutom blev arbetarklassens framstående representanter antingen dödade eller också steg de ett stycke över massorna och bröt sig loss. ... Den "proletära stolthetens" ebb lämnade rum för en flod av lågsinhet och kariärism. Den nya härskande kasten intog sin plats på denna våg.

Röda Arméns demobilisering av fem miljoner spelade ingen liten roll i danandet av byråkratin. De segerrika befälhavarna skaffade sig ledande poster i de lokala sovjeterna, inom ekonomin och undervisningen, och de införde överallt den styresform som säkrat segern i inbördeskriget. På så sätt blev massorna på alla kanter gradvis undanskuffade från verkligt deltagande i ledningen av landet.

Det är begripligt att Stalin och hans härskande byråkrati bannlyste trotskismen. Den innebar en revolutionär ideologi från vänster, riktad mot själva kärnan i den stalinistiska gruppens makt. Max Eastman driver i sin nedan återgivna bok idén att vad Stalin genomförde var en kontrarevolution och den fordrade för att lyckas att de gamla bolsjevikerna utplånades i massavrättningarna 1936–1938.

Krigsmaktens styrka framgick av *Sven Herman Kjellbergs*, *Ryssland i krig* (1944) och industrins makt mötte i böcker av *John Scott*, *Vad gör Ryssland bortom Ural?* (1943), *Stellan Bohms*, *Rysslands ekonomiska framtid* (1945), *Neuman-Rück*, *Kolossen på stålfötter* (1945).

Det finns en stark kontrast i skildringen av Sovjets ekonomiska styrka mellan *Stellan Bohms* framställning och *Kravtjenkos*. Jag citerar ur *Stellan Bohms* bok:

Max Eastmans bok om *Socialismens kris och Stalins Ryssland* (1941) hörde till raden av böcker från förutvarande kommunister som under lång tid vistats i Sovjetunionen. Den fick stor uppmärksamhet när den kom ut med förord av professor *Herbert Tingsten*, *Dagens Nyheters* senare chefredaktör som under lång tid dominerade den allmänna debatten i Sverige.

Eastman ägnar stor uppmärksamhet åt ekonomiska förhållanden och åt att tolka bekännelserna under de s.k. Moskvaprocesserna.

Under krigsåren har det ryska näringslivet satts på hårdast tänkbara prov och visat sig hålla måttet. Det är numera uppenbart, att den ryska ekonomin icke kan ha varit sådan den vanligen framställts av västeuropeiska kritiker. I så fall skulle det ha varit omöjligt för sovjetstaten att genomleva kriget, den hade icke längre existerat. Och om produktionen varit mindre än vad som angivits i den officiella ryska statistiken, är det svårt att förstå, hur landet efter en förlust om ca 30–40 % av sin produktionskapacitet hade förmått föra ett så materialkrävande krig som detta – även med det stöd man fått av de allierade. ... Själva roten och upphovet till underskattningen måste ha legat i nyhetsförmedlingen – antingen denna nu varit medvetet vilseledande eller så ofullständig och ensidig, att felslut icke kunde undvikas.

... informationerna huvudsakligen förmedlades av ryska flyktingar, som översvämmade Västeuropa efter revolutionen och givetvis icke voro så exakta i sina uppgifter på grund av sitt hat mot de nya makthavarna. Det intryck av kaos och förvirring, som på detta sätt spreds i Västeuropa, dröjde kvar långt in på 20-talet, många år efter krigskommunismens försvinnande och näringslivets återuppbyggnad. (s. 11f)

Kravtjenko, som verkat som högt uppsatt företagsledare, gjorde en annan bedömning i sin bok två år senare. Den blev en bestseller, översatt till tjugo språk. Jag utnyttjar ett referat som redan gjorts av Hans Furuhausen:

Kravtjenko avslöjade ineffektiviteten inom den sovjetiska industrin och okunnigheten hos den politiska ledningen. Han berättade om NKVD:s terror mot Sovjets befolkning och om de svältande slavarbetare från Gulagarkipelagen som han måste hyra in för att uppföra den nya fabriken. Och han krossade myten om Stalin som krigsledare – Stalin hade ingalunda utnyttjat pakten med Hitler 1939 för att vinna tid och bygga upp Sovjets försvar inför hotet från Tyskland. Tvärtom hade Sovjet hela tiden fortsatt att leverera krigsmaterial till Tyskland i utbyte mot livsmedel, och Stalin var totalt oförberedd på Hitlers anfall 1941. Förflyttningen av de sovjetiska industrierna bortom Ural hade heller inte haft den omfattning som påstås. Hundratals fabriker i Vitryssland och i Ukraina hade fallit i tyskarnas händer då Stalin underlåtit att evakuera dem före Hitlers anfall, likaså många depåer av vapen, fordon och bensin. Enligt Kravtjenko var det sändningarna

av krigsmaterial från USA som räddade Sovjetunionen. (SvD 14/1 1996)

Kravtjenkos bok är emellertid värdefull inte bara som ett inlägg i debatten om den sovjetiska industrin. De inledande avsnitten är av sällsynt hög litterär klass i skildringen av den unge Kravtjenkos uppväxt – han föddes revolutionsåret 1905 – växte upp i det förrevolutionära Ryssland i Jekaterinoslav vid Dnjepr, där farfadern gick klädd i sin uniform från tsartidens krig med Turkiet. Han upplevde inbördeskrigets fasor, hunger och svält och skildrar tiden med utomordentlig åskådlighet.

Hans bok ledde till en stor domstolsprocess i Frankrike där det fanns ett starkt kommunistparti och där bl.a. nobelpristagaren Joliot-Curie uppträdde som vittne mot honom. Hans advokat under processen, *Geoges Izard*, har skildrat den i bokform, Kravtjenko kontra Moskva (1949).

Med en titel som alluderar på den ovan avbildade boken "Kolossen på stålfötter" gav docent *Lennart Samuelson* 1999 ut boken "Röd koloss på larvfötter. Rysslands ekonomi i skuggan av 1900-talskrigen". Samuelson var forskare vid Institutet för Ekonomisk Historisk forskning vid Handelshögskolan och vid Försvarshögskolan i Stockholm och har ingående studerat arkiv vid centrala planeringsorganet i Moskva (Gosplan) och vid Röda arméns ledning. Hans framställning vilar alltså på källunderlag av bästa klass. Han beskriver utförligt den prioritet som den ryska planeringen gav åt att förbereda en militär mobilisering av den ryska industrin.

Det finns en stor grupp böcker som på 1960-talet studerades intensivt av en begränsad grupp, nämligen de teoretiska och kanoniska kommunistiska skrifterna av Marx, Engels, Lenin och Stalin. Under 1960-talets vänstervåg tillkom ett stort intresse också för Trotskijns arbeten och böcker om Buchanan.

Med enstaka undantag, främst ett par betydelsefulla studier av Trotskij, tar jag inte upp denna litteratur. Enbart det begränsade trebandsurvalet av Lenins skrifter (1974) omfattar 2.394 tätt tryckta sidor. För den allmänna samhällsdebatten utanför en mindre krets

hade de ringa betydelse, för en seriös analys av historisk utveckling ännu mindre.

Den populärhistoriska bok som sannolikt fick störst spridning var *Alan Moorehead, Ryska revolutionen*, på svenska 1959 och *John Gunthers, Ryssland av idag* (1958). Av svenska författare kom allmänt orienterande, mer kortfattade skrifter som exempelvis *Hans Watrang, Efter Stalin* (1961) och *Mats Bäck och Jan Åke Dellenbrant, Politik i Sovjetunionen* (1971) som bl.a. ger en utmärkt analys av regeringschefen Kosygin's ekonomiska reformpaket 1965.

Allmänna minnesböcker fortsatte givetvis att komma ut, t.ex. *Ernst Jucker, Jag har upplevt Ryssland* (1946) men tillförde knappast något nytt.

Kanske var det inte facklitteraturen om Ryssland som under dessa decennier spelade störst roll när det gällde att för lärare och allmänhet utforma bilden av Sovjetunionen utan fyra händelser i samtiden

1. Chrusjtjov's uppgörelse med stalinkulten i hans stora tal på 1956 års partikongress.
2. Sovjetunionen blir först i världen med att sända upp en farkost i rymden (sputnik) 1957.
3. Solzhenitsyn's bok *En dag i Ivan Denisovitj's liv* släpps fri i Sovjet och förekomsten av läger för oliktänkande erkänns därmed 1960.
4. Sovjetunionen blir först i världen med att sända upp en människa i rymden (Gagarin) 1961.

Och som ett komplement till Chrusjtjov's tal 1956 de memoarer han lyckades smuggla ut efter sin avsättning, Chrusjtjov minns (1970), vilka tjugo år senare kunde kompletteras med de ocensurerade glastnostbanden i boken Chrusjtjov's memoarer.

Exkurs. Resentryck under olika tider

Vid sidan av analyserande böcker och historiska händelser påverkades Rysslandsbilden säkert nu som tidigare i betydande ut-

sträckning av reportageböcker och reseberättelser. En av de främsta i denna grupp skrevs av *Birger Lundberg* som 1946–1947 vistades i Moskva som utrikeskorrespondent. Han skrev bl.a. för tidningen *Vi* som hade stor spridning och den bok han skrev när han kom hem gavs ut på KF:s förlag (1947). Jag återger några rader ur boken.

... den oerhörda chock som jag fått av den snabba förflyttningen från det ombonade Sverige med dess välhållna hus och välklädda människor till förfallets och de grå vadderade rockarnas söndagsMoskva med raden av darrhänta, frusna tiggare utanför kyrkornas ingångar – den kunde jag inte skildra. Här satt jag fången i censurans rävsax.

På Sverdlovan (ett torg) gick en armé av små grå kvinnor till attack mot snön med hackor och små spadar. Detta var en del av Moskvans kvinnor, de fria, de med männen likaberättigade. En del av jämlikheten bestod av rätten till grovarbete om nätterna. Friheten kan se ut på så många olika sätt. (s. 36, 40)

Trettio år senare ger *Gunnar Hägglöf*, som vistats i Sovjet redan 1930 och vid tiden för Lundberg's Moskvavistelse varit svenskt sändebud, följande bild i sin bok *Sovjet-Ryssland* (1979):

Den som efter många års bortovaro nu återvänder till Moskva, blir först slagen av den nya stadsbilden: höghusen, de breda boulevarderna, de jättelika hotellen, och hela stämningen av brusande storstad.

Men efter några dagar är det ett annat drag i den nya Moskva-bilden som dominerar. Det är skillnaden mellan olika samhällsgrupper. Den har faktiskt numera blivit så utpräglad att man har rätt att tala om "det nya samhället" eller rättare sagt "det nya toppsamhället"...

Det hade varit annorlunda år 1930 när jag satt på Bolsjojoperan och betraktade en publik som huvudsakligen bestod av arbetare från de fackföreningar som i tur och ordning fått förmånen att rekvirera biljetter. (s. 75f)

I *Bo Kage Carlsons* bok från 1978 är bilden av kvinnorna en annan än hos *Birger Lundberg* 1947. Eller är den inte?

Kvinnorna är idag kosmonauter, flygkaptener, traktorförare, läkare och professorer. Det finns också ett inslag av kvinnliga direk-

törer och chefer för affärsföretag. ... Det är regelbundet männen som har de ansvarsfulla jobben och de högsta lönerna ... Kvinnan tjänar cirka två tredjedelar av vad männen gör. ... I de två organ som styr Sovjet – partiets politbyrå och sekretariat – finns inte en enda kvinna. (s. 64f)

Det finns många reseintryck man kan jämföra – ett möjligt uppslag för de elever som vill förekomma framtida läromedelsförfattare genom att skriva ett specialarbete om reseskildringarnas bild av Sovjet under olika perioder.

- 1891 J. Stadling, Från det hungrande Ryssland
- 1898 Valdemar Langlet, Till häst genom Ryssland
- 1907 Anton Karlgren, Vinterdagar bland ryska bönder
- 1923 Per Emil Brusewitz, Bakom Rysslands järnridå.
- 1937 Gustaf Hellström, Vägen till paradiset
- 1947 Yngve Lundberg – Sören Hellström, Så står det till i Sovjet
- 1948 Birger Lundberg, Svensk i Sovjet
- 1948 André Gide, Resa i Sovjet
- 1950 Marika Stiernstedt, Ryskt. En resa utan sällskap
- 1952 Artur Lundkvist, Vallmor från Taschkent
- 1954 Göran Schildt, Tre veckor i Sovjet
- 1962 Harald Hamrin, Student i Sovjet
- 1968 Rita och Victor Vinde, Sovjet – kontinent i förvandling
- 1969 Moskva 1969. Rapport från en observatör (anonym bok)
- 1978 Bo Kage Carlson, Vardag i Sovjet
- 1979 Gunnar Hägglöf, Sovjet-Ryssland
- 1995 Disa Håstad, Ryssland i förvandling
- 2004 Bertil Torekull, Zojas hus. Rapport från en rysk by

I skolans läromedel är denna litteratur – och jämförelse mellan olika böcker – tyvärr sällan använd, trots att den skulle kunna ge eleverna en uppfattning av hur resenärer kan uppfatta samma förhållanden olika och av hur problematiska begrepp som objektiv och allsidig är. Den visar också de speciella förhållandena under Sovjettiden, när resenärer endast fick besöka anvisade platser.

8. Sovjetunionen i skolans läromedel 1950 – ca 1970

Realskola, gymnasium och fackskola

Tvärtemot all kutym i skolhistoriska framställningar börjar jag inte detta avsnitt med folkskolan utan med realskolan. Det är ett sätt att markera att när det gällde den pedagogiska uppläggnings av läromedlen var det faktiskt en ny realskolebok som gick i spetsen.

Mellankrigstidens böcker

Läroböckerna av Pallin, Jacobson, Söderlund, Falk och Johnson, som jag behandlat i tidigare kapitel, representerar den *första generationen* av de läromedel för realskola och gymnasium där den ryska revolutionen behandlas. En del av dem användes fortfarande under 1950- och 1960-talen.

Man har under hela 1900-talet ofta kritiserat historieundervisningen i realskola och gymnasium för att bara leda till faktaglugg. Man har hävdats att läroböckerna varit förteckningar av kungar, krig, årtal, fältherrar och gränsförskjutningar. Redan i en tidningsartikel 1922 påpekades att Pallins lärobok för gymnasiet på fyra sidor innehöll 27 årtal.

Så långt jag med nutidens ögon kunnat finna, när man ser på hela framställningen i böckerna, har också kritiken varit berättigad om den syftat på denna första generation av läroböcker. Man var vid seklets början inte omedveten om problemen – Andolf refererar utförligt den långdragna debatten.

Realskolans och det gamla gymnasiets sista år

Men en påtaglig förändring påbörjades redan inom den gamla läroverkskulturens ram. En *andra generation* av läroböcker introduceras.

För realskolan skrev *Leif Dannert och Waldemar Lendin* en utförlig och stimulerande bok, som redan genom sin omfattning avvek från den tidigare traditionen att en lärobok skulle vara kort och i huvudsak avsedd för inpluggning. Lendin svarade för partierna efter franska revolutionen.

Jag citerar ur företalet från 1951:

Det är en olöst fråga om en lärobok bör vara kort och koncentrerad eller utförlig och mera rikhaltig. Författarna till denna bok har velat gå en medelväg, som möjligen kan tillgodose båda synpunkterna. Stoff av läseboks-karaktär – berättande inslag, konkreta situationsbilder och källutdrag – växlar sålunda med lärobokspartier av mera traditionell art. Det bör tilläggas att även de egentliga läroboksstyckena i regel fått en tämligen spätt utformning. Orsaken härtill är givetvis de svårigheter, som en alltför koncentrerad framställning bereder elever på realskolans stadium. Utförligheten härvidlag motverkas av en stark sovring av stoffet. Vår strävan har varit att samla stoffet kring väsentligheter. Antalet årtal har således kraftigt begränsats. Av personer och händelser har som regel endast sådana medtagits, som haft en väsentlig betydelse för den historiska utvecklingen.

Framställningen i Dannert-Lendins bok är språkligt och innehållsmässigt mycket intressant. Den är utgiven endast ett år efter det att beslutet om försök med enhetsskola hade fattats, således innan ännu några böcker för enhetsskola, ännu mindre för grundskola, hade skrivits. Det var alltså inte enhetsskole- och grundskoleformerna som introducerade en ny pedagogisk praxis i läroböckernas utformning och tog död på vad som kallades realskolans pluggmetoder. Tvärtom skedde en stor förändring, så långt historieböckerna bär vittne, redan inom realskolan och den övertogs senare av de nya skolformernas historieböcker.

En förklaring till metodernas förändring är realskolans starka expansion. År 1950 tog 9.474 elever realexamen, år 1960 uppgick antalet till 27.968. I städerna gick 1950 mer än hälften av eleverna över till realskolan. Att detta realiteternas tryck var mer avgörande än skolideologi har utförligt belysts i Gunnar Richardsons forskning: *Svensk skolpolitik 1940–1945* (1978) och *Drömmen om en ny skola* (1983).

Det var rimligen de nya elevgrupper, som började fylla realskolan, som gjorde att skickliga lärare kunde känna och förutse behovet av en ny metodik och börja tillämpa den, när de författade läroböcker ett decennium före beslutet om grundskola. Bengt Cullerts intressanta minnesbok, *Med folkskolans pedagogik* som riktmärke (1986), behöver nyanseras på den punkten.

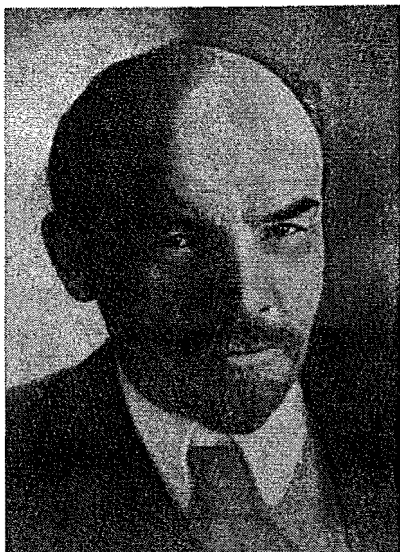
Dannert-Lendins bok är rikt illustrerad, försedd med arbetsuppgifter i grupp eller individuellt och med klagörande skisser, exempelvis här över beslutsstrukturen i Sovjet. Endast fyra årtal nämns och endast ett, 1917, ramas in och framhävs.

Jag återger två sidor för att illustrera framställningssättet (se s. 100–101).

Dannert-Lendins bok fick också det mest lovordande sakkunnigutlåtande till läroboksnämnden som, så långt jag kunnat finna, någon historiebok har fått. Skribenten, rektor Allan Jansson, var fackhistoriker, senare rektor för ett provårsläroverk i Hälsingborg och flitigt anlitad av nämnden:

Föreliggande lärobok innebär ett djärvare försök till nydaning av läroverkens historieläroböcker än någon annan från senare år ... här gäller omdaning framför allt stoffurval, framställningssätt och pedagogiska riktlinjer. Förf. har radikalare än eljes rensat bort traditionellt stoff och strävat efter en fyllig, konkret exemplifierande framställning av de företeelser som tagits med. ... Arbetsuppgifterna äro rikhaltiga och utförliga samt ofta fyndiga och synas kunna bli en god hjälp för ett mer individualiserande arbetssätt.

Men genombrottet för en ny syn på pedagogiken inom den gamla lärda skolan saknade inte motstånd. Wilhelm Tham gav i Sveriges yngre läroverkslärares förenings skriftserie ut *Undervisningen i historia med samhällslära i våra läroverk* (1947) där sekvensen genomgång – förhör ställs upp som den metodik som bör dominera. Arbets-skolemetoder med elevers självständiga arbete, enskilt eller i grupp, ses som klara undantag. I ett föredrag i Historielärarnas förening i Uppsala 1942 förkastar Sixten Samuelsson, rektor vid Uppsala h.a.l., visserligen föreläsningmetoden men betecknar arbetsskolans metodik som opraktisk. Gemensamt

Lenin. I sin ungdom studerade Lenin juridik vid olika ryska universitet. Han ägnade sig tidigt åt socialistisk agitation och var några år förvisad till Sibirien. Han gick sedan i landsflykt, var under första världskriget i Schweiz men fick återvända hem efter den första revolutionen 1917. Lenin hade en glödande energi och en ovanlig ledarförmåga. Hans kraft genomsyrade alla hans anhängare. Personligen var han enkel och anspråkslös. Efter sin död har han nästan blivit ett helgon för ryssarna, och hans gravmonument i Moskva har blivit en helig plats för det ryska folket.

beteckningarna ministrar och ministerråd. Varje delstat i unionen, alltså varje sovjetrepublik, har i sin tur ett högsta råd och en regering. Den största av sovjetrepublikerna är Ryska federativa sovjetrepubliken, som omfattar Storryssland och Sibirien, tillsammans tre fjärdedelar av Sovjetunionens område. Den har Moskva till huvudstad.

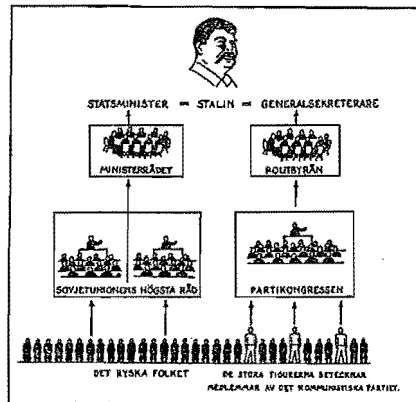
I Sovjetunionen finns det endast ett parti, nämligen det kommunistiska. Det förekommer inte, att man vid val

uppställer eller röstar på andra kandidater än dem partiet godkänt. Det kommunistiska partiets medlemmar har ledningen i alla statens organ, och partiet har det avgörande inflytandet överallt. Det behärskar bl. a. tidningspressen och den mäktiga hemliga polisen. Partiets viktigaste organ är partikongressen och den s. k. politbyrå, där partiets ledande män har säte. Politbyrå blir på detta sätt den mäktigaste myndigheten i hela Sovjetunionen.

Kommunisternas ledare vid revolutionen var Le'nin, och han förblev till sin död 1924 den nya statens diktator. Efter hans bortgång utbröt en våldsam strid om makten mellan de övriga kommunistledarna. Segrare blev Josef Sta'lin, som länge nöjde sig med att vara det kommunistiska partiets generalsekreterare men sedan även blev regeringens ordförande och högste chef för krigsmakten. (Se skissen över Sovjetunionens styrelse!)

Efter revolutionen 1917 påbörjades det ryska samhällets fullständiga om-

Skiss över den sovjetryska styrelsen under Stalins regim.

daning. Staten tog hand om jorden och alla andra produktionsmedel. Jorden överläts till bönderna, som ofta delade storgodsen i mindre gårdar. All privat handel förbjöds. Bönderna skulle lämna ifrån sig sina produkter och få industrivaror i stället, och statens organ skulle i sin tur fördela livsmedlen. Men systemet misslyckades. Bönderna ansåg sig missgynnade. De vägrade att lämna varor och begränsade sina odlingar. Så kom en ovanligt torr sommar 1921, och följden blev en våldsam hungersnöd i Ryssland. Hundratusentals människor dog av svält. Lenin måste göra vissa eftergifter i den ekonomiska politiken, men under Stalins ledning har Sovjetunionens näringsliv åter närmat sig de socialistiska idealen. Akerjorden har i stor utsträckning sammanförts till väldiga s. k. kollektivjordbruk, vilket bl. a. underlättat användningen av maskiner. För hela näringslivet har man gjort upp femårsplaner, i vilka målen för produktionen fastställts. Särskilt har man syftat till och även genomfört en väldig utbyggnad av industrin. Även Ryssland har blivit ett industriland med stora järn- och stålverk, maskinfabriker, elektriska anläggningar och en stor vapenindustri. Ryssarna inriktade sig i första hand på att bygga upp den s. k. tunga industrin, men de har ännu inte hunnit med att framställa t. ex. kläder, skodon, husgeråd eller bostäder i stor skala, varför folket ännu har sämre tillgång på sådant, än vad man har i Västeuropa. Krigsmakten, särskilt armén och flygvapnet, har kraftigt förstärkts.

Samtidigt med att näringslivet lades om, utfördes ett stort kulturarbete i Sovjetunionen. Alla ryssar får nu

Josef Stalin. Stalin härstammade från Georgien på sydsidan av Kaukasus. Fadern var skomakare. Sonen gick i ett prästseminarium men började snart att helt och hållet ägna sig åt socialistisk agitation och blev en av Lenins närmaste män. Som det ryska folkets diktator blev han föremål för en nästan gudomlig dyrkan.

lära sig läsa och skriva. Bolsjevikerernas inställning till kristendomen var i början mycket flentlig. Under andra världskriget tog sovjetstaten den grekisk-katolska kyrkan till nåder igen, men man har inte tillåtit den att spela någon framträdande roll.

Lenin och hans anhängare hoppades, att den ryska revolutionen skulle växa ut till en världsrevolution (se s. 306). I de flesta andra länder bildades också kommunistiska partier, som arbetade med världsrevolutionen som mål och betraktade Ryssland som sitt ideal. Partierna slöt sig samman till den kommunistiska internationalen, komint'ern, som leddes från Moskva.

för båda kritikerna var frågan vilken metod som på rimlig tid gav fasta kunskaper, däremot inte hur färdigheter tränas och intresse väcks bland nya stora elevgrupper.

Den äldre lärobokstraditionen levde på gymnasiet vidare i *Ernst Söderlund och Ivar Seth*, Allmän historia för gymnasiet (1956), en delvis nyskriven version av Jacobsons-Söderlunds tidigare gymnasiebok. Sovjetunionen har fått ett betydligt större utrymme, fem sidor, uppdelat på Lenin, Stalin, Sovjetunionens statskick och utrikespolitiken. Författningsstrukturen ägnas stort utrymme och det anges att varje delstat har sin egen regering, som handhar viktiga delar av den lokala styrelsen, bl.a. skolväsen och socialvård.

Av framställningen längre fram i texten blir det klart att detta inte hade någon betydelse eftersom kommunistpartiet centralt behärskade allt. Det är ändå intressant att den gamla lärobokstraditionen inte kunde släppa intresset för det formellt statliga.

Men boken framhåller klart den industriella revolutionen, (däremot nämns inte NEP-tiden), ackordlönerna och tvångsarbetslägren.

Intressant är att nu för första gången finns ett parti om Kominterns verksamhet som sätts in i ett gammalryskt sammanhang: ”Med marxistiskt färgade idéer sammansmälte under Stalins regim äldre ryska expansionsplaner.”

Ett stort utrymme fick världskommunismen först i de böcker där professor Åke Holmberg fört pennan, både på 1960- och 1990-talen.

För gymnasiet kom nu också en nyskriven lärobok, författad av *Bäcklin-Holmberg-Lendin-Valentin* (1954). Allan Jansson skrev det berömmande utlåtandet till läroboksnämnden också för den boken.

Den var en ny typ av lärobok som lade tonvikt vid analys och problematisering av skeendena. Även om gymnasieboken enligt min mening inte kan jämföras med Dannert-Lendins realskolebok i pedagogisk skicklighet kan de båda böckerna sägas ha inlett den andra generationen bland historieböckerna.

En ny version av denna gymnasiebok, samordnad med den svenska historien, och skriven av *Bäcklin, Carlsson, Lendin, Valentin* kom ut åtta år senare med titeln *Historia för gymnasiet* (1962).

Dispositionen bygger på längdsnitt men också på sekvensen 1. samhällsförhållanden 2. näringsliv 3. politiska förhållanden 4. kulturliv. Därmed markeras ett tydligt brott med den äldre koncentrationen på enbart statligt-politisk historia, som nu – helt logiskt – kommer först som en produkt av samhälle och ekonomi. Särskilt framträder nyorienteringen vid en jämförelse med den under 1930–1950-talen dominerande läroboken av Gustaf Jacobson.

Ytterligare en ny gymnasiebok kom nu ut som konkurrent till Söderlund-Seth. Den var skriven av *Kumlien-Lindberg-Tham*, och utgavs 1963 med titeln *Historia för gymnasiet*. Ryska revolutionstiden upptar bara en sida men beskrivningen är otvetydig och har inget av det överseende som präglar en del grundskoleböcker från just 1960-talet. Jag citerar:

Under ständiga strider med yttre och inre fiender genomförde de ryska bolsjevikerna sin stora sociala omvälvning. Bönderna lade beslag på godsherrarnas jord; de forna ägarna blev i stor utsträckning mördade. Det var till en början mest uppretade bondehopar och städernas pöbel som gjorde sig skyldiga till sådana våldsdåd. Men efter någon tid sätts terrorn i system; den hemliga polisen, *tjeikan*, blev dess fruktade redskap. De nya maktavarna satte igång ohyggliga massavrättningar av personer, som de betraktade som sina motståndare ... (s. 334)

Men boken tar också upp positiva drag: de industriella framgångarna – dock utan att nämna priset för dem – och den starkt stegrade läskunnigheten.

Granskaren, rektor Erik Nordells yttrande till läroboksnämnden var däremot kritiskt. Hans yttrande innehåller många principiella synpunkter. Jag citerar därför relativt utförligt:

Lärostoffet är konventionellt. I stort sett är det samma händelser, personer och miljöer som man möter här som i flertalet äldre läroböcker. Den politiska historien dominerar. Främst är det staternas inre politiska problem och yttre relationer som läggs

fram. Vad man skulle önska – och vad tiden verkligen är mogen för – vore en förskjutning mot de samhälleliga och kulturella frågorna. Man skulle mera vilja ha en människornas historia än regenternas och staternas. Jfr innehållsförteckningen med långa rader av rubriker som följande: Det habsburgska väldet, Den svenska nationalstaten växer fram, Det spanska stormaktsväldet, England under Tudorer och Stuartar, där anspelningen på stater och regenter inte huvudsakligen innebär tidsangivelse utan verkligen sätter de bägge begreppen i centrum. Jfr också t.ex. framställningen om det senaste decenniets Afrika, där man får läsa spalt upp och spalt ner om hur nya stater bildas, om nationella ledares insatser, om FN:s ingripande etc., men där man får ytterst fåordiga om ens några notiser om de ekonomiska livsvillkoren eller människornas sociala och kulturella betingelser. ... Även i detaljerna märks konventionalismen. Hur länge har man inte önskat slippa notiser om Reuterholm och dennes intresse för tidens ockulta vetenskap. Detta är en kuriositet utan betydelse för sammanhanget och vad värre är utan intresse för bokens läsare.

Däremot har granskaren inga invändningar mot de fakta om den sovjetiska terrorn som läroboken återger. Jag återkommer till detta i kapitlet om läroboksnämnden.

Den tredje konkurrentboken var skriven av *Brolin-Dannert-Holmberg*, Allmän och nordisk historia för gymnasiet (1963). Den var enligt granskaren ”annorlunda, rik på djärva, originella, friska uppslag”. Omstridda historiska personer belystes med diskussion och med utdrag av författare som intagit divergerande ståndpunkter. Den hade alltså en uppläggning som var helt annan än den lärarkåren varit van vid.

Kompletterande material

Samtidigt med att denna andra generation av läroböcker kom ut på marknaden hände något annat väsentligt. Det började publiceras serier av böcker med dokument. Det var dels Rystad-Sallnäs-Kahnbergs serie Ögonvittnen berättar (från 1958), senare under namnet Dokument och ögonvittnen (från 1967), dels Gösta Johannessons Historiska urkunder till undervisningens tjänst I–III, vilka började utkomma 1955. Göran Rystad hade redan 1956 givit ut

Så har man sett dem. Sex historiska gestalter. Av Leif Dannert fanns sedan 1956 Tre uppgifter för gruppstudier (i allmän historia). Mellan 1966 och 1968 utkom tre delar av Graninger-Tägils, Källor till historien och 1965 Rune Bunte och Lennart Jörberg, Historia i siffror.

Det betyder naturligtvis inte att konkret material helt saknats tidigare. Men vi har få belägg för i vilken utsträckning de oftast kompendieartade läroböckerna i vad jag kallade den första generationen kompletterades av de enskilda lärarna. Standardhjälpmedlet torde ha varit Med plog och svärd I–III. Även om de hade tillgång till hela den svenskspråkiga litteratur jag tidigare redovisat. Ett vittnesmål har jag dock funnit i Leif Dannerts minnesbok Fyrtio år i skolans tjänst (1977):

Vad som var så beundransvärt i Carlgrens undervisning var hans förmåga att förena den vidsträckt överblicken av det historiska stoffet med rent visuella närbilder av konkreta situationer, så att man tyckte sig uppleva skeendet ungefär som ett filmreportage. (s. 31)

Det nya gymnasiet

Från och med 1950-talet och redan i realskolan sker således betydande förändringar i historieämnets läromedelsbestånd. Men dessutom börjar nu stora organisatoriska förändringar inom hela skolväsendet. Försöken med enhetsskola startar 1949 och beslut om försöken tas 1950. Nioårig grundskola börjar införas 1962. Realskola och flickskola försvinner. Samhällskunskapen skiljs från historieämnet i enhetsskolan redan från starten, i gymnasiet 1960. Från 1966 genomförs en stor gymnasiereform som också präglas av nya pedagogiska grepp med grupptimmar, betingläsning och specialarbeten. Fackskola tillkommer som en helt ny skolform. Den allmänna och den svenska historien blir från denna tid samordnad i alla skolformer.

Senare samordnas också de tvååriga yrkesutbildningarna med övrig ungdomsutbildning och får sitt styrande dokument i Lgy 70.

Med förändringarna vid 1960-talets mitt följer den *tredje generationen* av läromedel i historia. Till dessa kan höra utförliga studiehandedningar. Tonvikten i läromedlen skjuter nu den pedagogiska praktiken bort från läxförhör på korta avsnitt och i stället i riktning mot grupparbeten och längre studieuppgifter. Nyckelord i enhetsskola och grundskola är arbetsområden, fri gruppering av stoffet mellan årskurser, fri fördjupning, grupparbeten, temastudier, individualisering. Och för det nya gymnasiet gäller långläxor, grupp-timmar, beting och specialarbeten. I fackskolan är kurserna disponerade i teman. Metoden med grupp-timmar hade länge prövats i försöksverksamhet och redovisades i Sven-Åke Johansson, *Grupptimmarna i svenska och historia* (1966).

I samma riktning samverkade nu fyra faktorer: de metodiska riktlinjerna från Skolöverstyrelsen, en omfattande fortbildning som ju var något nytt i skolans historia och avskaffandet av studentexamen. Jag citerar återigen Dannert:

Men i gengäld förryckte tvånget att redovisa en mängd fakta i examen undervisningen som sådan. Det hindrade många lärare att ägna tillbörlig tid åt elevernas kritiska skolning. Färdigutportionerade sanningar fick ofta ersätta det mer mödosamma arbetet att söka sig fram på egen hand med hjälp av dokument och andra källor. (s. 62)

Men också för det fjärde och framför allt – och det må vara min egen obevisbara hypotes – läromedlens utformning och omfattning. Metodiska anvisningar kunde en lärare låta bli att läsa, under fortbildningsdagarnas föreläsningar kunde han om han ville koppla av. Men de läromedel han skulle eller kunde arbeta med blev på ett annat sätt pådrivande.

Mitt intryck är således: det var i betydande grad de nya läromedlen som reformerade historieundervisningen, med början som jag visade redan inom realskolan och det tidigare gymnasiet. Det gällde både den metodiska uppläggningsen och fjärmandet från den statligt-politiska begränsningen. Studiehandedningar och urkundssamlingar befrämjade en analytisk, diskuterande uppläggning av undervisningen.

Läromedel kan vara en dynamisk kraft i undervisningens utformning.

Ytterligare en faktor är säkerligen betydelsefull för att fullt förstå läromedlens roll för reformerna vid 1900-talets mitt, nämligen den ökade tillgången, en följd av den nya ekonomiska situationen i kommunerna och staten. Under två decennier, 1950- och 1960-talen, fördubblades BNP i Sverige. Nya skattemedel tycktes översvämna landet. Den kommunala kreativiteten att finna nya utgiftsområden har alltid varit stor. Skolan blev gynnad under den stora reformperioden.

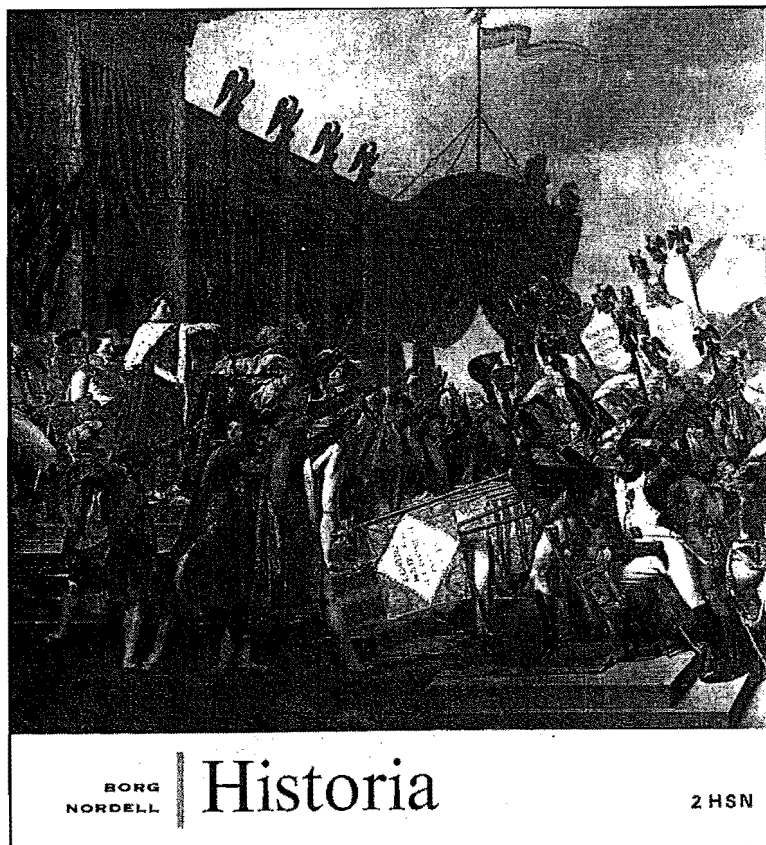
Först med 1970-talet började en relativ ekonomisk nedgång i Sverige. Dess betydelse för läromedel och undervisning tar jag upp i kapitel 10.

Man kan naturligtvis hävda att läromedlen utformning bara är det lydig resultatet av SÖ:s metodiska anvisningar. Men även tidigare reformbeslut hade innehållit riktlinjer, främst kanske att gymnasiernas undervisning skulle inriktas på elevernas analys och reflexion över händelserna utan att detta på ett mer påtagligt sätt fått gymnasieböcker att skilja sig från realskolans böcker. Hugo Valentin, med lång erfarenhet som censor i studentexamen, höll 1960 ett föredrag som publicerades i HLFÅ 1959–60: Vad en historielärare bör fordra och icke fordra av en abiturient. Jag citerar

Men alltjämt spelar minneskunskaper en så stor roll i undervisningen, att historia på sina håll betraktas – och fruktas – som ett typiskt pluggämne. (s. 55)

Det var uppenbart att tidigare anvisningar inte haft stor genomslagskraft.

Typiska läromedel vid starten av denna tredje generation är *Borg-Nordells* böcker för de olika gymnasielinjerna, kompletterade med elva studiehandedningar med olika uppgifter för elevernas självständiga arbeten. Boken var nyskriven för den gymnasierreform med grupp-timmar, långläxa, beting och självständigt arbete som trädde i kraft 1966.

BORG
NORDELL

Historia

2 HSN

Jag citerar ur förordet till Historia för gymnasieskolans treåriga linjer Årskurs 2 HSN:

Liksom i första delen får konkreta situationsbilder vara utgångspunkt för resonerade framställningar, men lika ofta har utgångspunkten för analysen varit en illustration, en urkund eller tabellariskt och grafiskt material. ... Studiehandledningen innehåller också en utförlig metoddiskussion om hur betingsstudier kan läggas upp. Den ger dessutom konkreta och detaljerade handledningar till olika betingsavsnitt.

Betoningen av utförlighet och konkretion är alltså densamma som i förordet till Dannert-Lendins realskolebok 1951. Det var en inriktning som Erik Nordell verkat för under många år i en annan

roll, nämligen som läroboksnämndens granskare. Bokens berättarstil påminner kanske mer om den tidigare typen av utförliga läseböcker än den fram till 1940-talet etablerade kompendieartade pluggboksstilen.

Revolutionen och Stalintiden ägnas relativt stort utrymme, mätt i effektiva textsidor cirka sju. Som revolutionens bakgrund tecknas oppositionen inom intelligentian, bland bönderna och arbetarproletariatet och den kris som följde av världskriget. Skillnaden mellan Lenins inriktning och revisionismen i Västeuropas socialistiska partier framhålls.

Terrorismen blir dock i lärobokens framställning i huvudsak en trettiotalsföreteelse. Påståendet om opposition bland bönderna före revolutionen är inte obesträtt i forskningen. Många hävdar att de var passiva och tsartrogna före världskriget.

Brolin-Dannert-Holmberg, Historiens huvudlinjer 2A, också den avsedd för det nya gymnasiet, har en annorlunda utformning, inte samma bredd och åskådlighet som Borg-Nordells bok. Rysslandsavsnittet, för vilket Åke Holmberg svarar, ägnas 12 sidor med en stark analytisk och problemorienterad skärpa. Den har en klar uppdelning på Lenins regeringstid och epoken Stalin, går noggrant igenom NEP-tiden, tolkar tvisten mellan Stalin och Trotskij på så sätt att Stalin efter att ha fördrivit Trotskij övertog dennes program (som framgick av den i förra kapitlet återgivna litteraturen är detta ingen självklar tolkning).

Läroboken framhåller att Sovjet har en klart statsocialistisk produktionsordning, där arbetarna inte har något inflytande, att det är ett klart klassamhälle.

Liksom Söderlund-Seths bok ägnar den ett avsnitt, nu på cirka två sidor, åt Sovjet och världskommunismen 1918–1939. Den pekar på att Stalin följde Lenins vändning bort från Europa, som ansågs förlorat för den närmaste tiden. Han riktade i stället komiternas aktiviteter mot Asien, där man kunde ställa kommunismen i spetsen för de färgade folkens kamp mot imperialismen, vilket ju blev en för lång tid mycket framgångsrik strategi.

För rysslandsstudiet kom redan 1970 förnämligt kompletterande material. *Kjell-Åke Carlsson, Göran Graninger och Sven Tägil*

Läromedelslärolaget
Svenska Bokförlaget

K. G. Jan Gustafson
Sven-Åke Johansson

STUDIEHANDLEDNING

till Borg-Nordell, Historia för gymnasiet, årskurs 3

L

Häfte J · Efterkrigstiden

Studiehandledningar till eleverna blev senare vanliga till olika läroböcker. De elva som skrevs till Borg-Nordells bok och som tillsammans omfattade 565 sidor var de första. De förutsatte välutrustade gymnasiebibliotek.

skrev Sovjet förr och nu, vilken omfattade hela 180 sidor. I boken utnyttjar de, utom Fainsods bok Smolensk under Sovjet rule (1958), i betydande utsträckning översättning ur tyskt grundmaterial. Samtidigt med 1991 års kupp och Jeltsins framträdande utkom en ny version, nu symptomatiskt kallad Ryssland förr+nu, av samma författare och Klas-Göran Karlsson.

Fackskolan

För historieämnet på den nya fackskolans tvååriga sociala linje kom en lärobok av *Gunnar Ander, Birgit Rodhe* m.fl., Historia för gymnasieskolans sociala linje 2 (1973). Enligt kursplanen var det inte möjligt att ha en kontinuerlig kronologisk studiegång. Och bokens författare menade i företalet att inte läroboken, utan studiehandledningen skulle utgöra startpunkten för studierna.

De teman boken tar upp är samlade under rubriken Livsformer och kulturer utanför Västeuropa. Det är intressant att se vilken relativ vikt Ryssland tillmättes i början av 1970-talet.

De teman man tog upp var:

- Ryssland – Sovjetunionen
- Den amerikanska kontinenten
- Afrika
- Främre Orienten och Nordafrika
- Indien
- Östasien

Partiet om Ryssland-Sovjetunionen, som var skrivet av Sven Vallmark, omfattade 25 sidor, därav sovjettiden ca 10.

Med kursplanen i historia för fackskolan bröts för en hel skolform för första gången den tradition som dittills hållit sig kvar trots alla reformer, nämligen att historieämnet skulle ha en kronologisk disposition och att eleverna i en högre skolform skulle starta om att studera samma tidsperioder som de redan arbetat med i den lägre skolformen. Nu blev skolformens historiekurs i sin helhet tematiskt disponerad.

Att den traditionella uppläggnings hade varit ett problem hade många varit medvetna om, medan andra hävdade att den var en fördel. Det kunskapsstoff eleverna memorerat i realskolan skulle, menade några, i gymnasiet bli föremål för en mer analyserande studiegång. Och går vi tillbaka till 1800-talet var studierna i vissa årsklasser uppbyggda på – schematiskt – ett års genomgång och läxplugg följt av ett års repetition av samma stoff.

I fackskolan kom således historiestudiet i hela skolformen att ha en tematisk uppläggning. I 1966 års gymnasieskola var den

tematiska dispositionen däremot begränsad till en del av högsta årskursen.

Enhetsskola och grundskola

Som jag nämnt tidigare innebar den nya undervisningsplanen för folkskolan 1955 att svensk och allmän historia skulle samordnas. För den nya skolformen enhetsskola gällde detta från första början och likaså – givetvis – för grundskolan

År 1961 utkom *Dannert-Lendin*, Historia för enhetsskolans högstadium, årskurs 7–8, alltså tio år efter deras nyskapande realskolebok. Ryska revolutions- och stalintiden får nu endast en dryg sida. Där finns inget om hungerkatastroferna, om terrorn, om utrotningen av stora grupper. Kollektiviseringen beskrivs med orden att det

... blev lättare att modernisera jordbruket. Bl.a. använde man i allt större omfattning traktorer och andra maskiner. ... Däremot hann de inte med att framställa t. ex. kläder, skodon, husgeråd och bostäder i stor skala, varför folket hade sämre tillgång på sådant än i Västeuropa. ... Samtidigt med att näringslivet lades om, utfördes ett stort kulturarbete i Sovjetunionen. Alla ryssar fick nu lära sig läsa och skriva.

År 1965 kom *Kahnberg-Lindebergs* bok för grundskolan, Genom tiderna 2G, avsedd för årskurs 8.

Den är ett uttryck för samma pedagogiska syn som vi redan mött i *Dannert-Lendins* realskolebok från 1951 och som vid mitten av 1960-talet exemplifieras i böcker för det nya gymnasiet. Jag citerar ur förordet:

Boken har av flera skäl gjorts jämförelsevis fyllig. Det är nämligen vår uppfattning, att en mera bred och fyllig framställning kan bättre än en mera knapphändig väcka elevernas intresse och stimulera till självständigt arbete.

Förordet är nästan identiskt med motsvarande till Borg-Nordells lärobok, som utkom ett år senare, och uttrycker samma grundtanke som *Dannert-Lendin* gjort för realskolan.

Ryssland ägnas tre sidor (fram t.o.m. Chrusjtjov). Om Sovjet sägs att det är:

... ingen demokrati i den mening som vi enligt vår västerländska uppfattning inlägger i detta ord. (s. 193)

Uttryckssättet är det enda exempel jag funnit i någon lärobok på att man antyder möjlighet att relativisera betydelsen av begreppet demokrati med innebörd att den sovjetiska diktaturen också skulle vara en demokrati, fast av litet annat slag. Denna kommunistiska uppfattning var inte helt ovanlig i många debattböcker under det töväder som uppstod under Chrusjtjovs tid som partiledare och vid början av 1970-talet. En sådan begreppsbestämning är naturligtvis en kärnpunkt i kommunistisk ideologi.

Av *Gösta Aldener och Karl Meurling* utgavs en serie kallad Grundskolans läsebok. I volymen Ur världshistorien 3 (1963) finns sju sidor om den ryska revolutionen. Presentationen av Lenin är skriven av Karl Meurling. Jag citerar:

Den 1 maj 1903 stod en liten undersätsig, livlig ryss i keps och kavaj med händerna nerkörda i byxfickorna och tittade tillsammans med sin hustru på arbetarnas demonstrationståg i München. Där kom de tågande, de tysta socialdemokraterna. Det var välklädda, söndagsklädda husfäder. Somliga hade gröna, fjäderprydda jägarhattar. Deras runda och gemytliga fruar bar dagen till ära sin bästa stass och många av dem sköt barnvagnar framför sig i demonstrationståget. Vladimir Iljitsj var utom sig av harm, berättar hustrun långt efteråt i sina memoarer. Var detta det kämpande proletariatet? Hur skulle dessa belåtna småbor-gare kunna bilda den revolutionära förtruppen?

Denna bild ger i ett nötskal Lenins livsinställning och samhällssyn. ...

Allt hos Lenin var skarpskuret, tänkandet, handlingsviljan, modet. Men på djupet fanns en stor godhet, en varm kärlek till den enkla människan.

Alf Nordkvists och Sven Collbergs Hänt och hört, del 2, från 1970 är också en bredvidläsningsbok men av helt annan uppläggning. Det stora partiet Att leva i öster omfattar 30 sidor och består nästan helt av utdrag ur rysk litteratur. Det gamla samhället möter i Gogols Döda själar, Krapotkins En anarkists minnen, Tjechovs Mitt liv, Tolstojs Anna Karenina, Turgenjevs Fäder och söner och Dostojevskijs Döda huset. Från sovjettiden återges dikt av

Majakovskij och Jevtusjenkos Babij Jar och en svensk memoarbok av Rudfalk, Jag jobbade i Sovjet. (Den karta som visade Rudfalks väg återgav jag i förra kapitlet).

Till detta kommer en hänryckt skildring av en ungdomsfest med 4.500 ungdomar och en starkt positiv beskrivning av ryskt 1960-tal med löneutjämning och trygghet i arbetet.

Det är uppenbart att dessa citerade läroböcker för enhetsskola och grundskola som kom ut på 1960-talet i några fall präglas av en positiv sovjetbild. Trots att Chrusjtjovs avslöjanden vid 1956 års partikongress av stalintidens terror och mord på partimedlemmar då var kända. Den legendartade beskrivningen av Lenin är av samma slag som i Wikbergs tidigare citerade bok.

Däremot är ju uppläggningsen av Hänt och hört, med utdrag ur den stora realistiska ryska romanlitteraturen intressant och så långt jag kunnat finna det enda exemplet dittills i vår historiska läroboksflora.

En helt annan kvalitet möter i en senare grundskolebok, *Hildingson-Husén*, Historia. Högstadiet (1970). Grundboken är uppdelad på fem arbetsområden varav "Ryssland blir Sovjetunionen" är ett. Det omfattar 15 sidor. Inbördeskriget tas fram, framgången med femårsplanerna betonas liksom hur de finansierades. Att Sovjet industrialiserades snabbare än något annat land framhålls. Terrorn beskrivs.

Skolans läromedel och den samtida fack- och reselitteraturen

Under den här perioden öppnas skolans läromedel mot debatten och informationen i den samtida litteraturen. Framför allt bryter detta material fram i utgåvorna av kompletterande böcker, både i form av dokumentsamlingar, ögonvittnesberättelser, utdrag ur reseberättelser och den stora realistiska litteraturen. Detta var ett avgörande framsteg i förhållande till mellankrigstidens läromedel och motiverar att beteckna perioden 1950–1970 som det stora genombrottet för en ny utformning av ämnets läromedel. Som jag kommer att visa i kapitel 11 gällde detta också metodiken i skolan.

Däremot är det svårt att hitta några partier i själva läroböckerna, där författarna, när det gäller sovjetisk historia, presenterar några av de olika tolkningsmöjligheter som fanns i facklitteraturen. Trots att det i facklitteraturen var lätt att finna dramatiskt olika uppfattningar i centrala frågor, vilket framgick av redovisningen i förra kapitlet.

Detta kan ha haft en betydelse som något motverkat den öppenhet för den samtida debatten, som kom in i historieundervisningen via det kompletterande materialet. Historieläroböcker som inte tar upp olika tolkningsmöjligheter lämnar rimligen hos eleverna kvar ett intryck av att historieskrivning skulle kunna ge någon otvetydigt säker bild av förhållanden och förlopp i gången tid.

Tvistefrågor som omedelbart aktualiseras av den presenterade litteraturen gäller exempelvis effekterna av industrialiseringsprogrammet, vapenindustrins beredskap inför kriget, klassamhällets innebörd, löneskillnadernas betydelse och hur man skall se på motsättningarna Stalin-Trotskij.

9. Skolans ekonomi, decentralisering och målstyrning efter 1970

Min systematiska genomgång av samhällsdebatt och läroböcker slutar med 1970-talets ingång. Förnämliga arbeten om revolutionens historia som t. ex. Isaac Deutschers trebandsverk om Trotskij, vilket började utkomma på svenska först 1971, finns därför inte med i min redovisning.

Jag kommer endast till sist, för att möjliggöra jämförelser över hela hundraårsperioden, att i kapitel 11 ta upp exempel på läroboksframställningar av Sovjet som fanns i marknaden vid millennieskiftet.

En detaljerad studie av tidsavsnittets läroböcker finns i Sture Långströms tidigare omnämnda doktorsavhandling. För att underlätta för den som vill jämföra just med böcker från perioden 1973–1993 hänvisar jag till hans avhandling.

Den ofta helt nya kompositionen av stora läromedelspaket i grundskolan, med huvudbok, temabok, berättande läsebok, och på gymnasiet med böcker olika upplagda för A- och B- kurser och C-kurser har varit en genomgripande nyhet. Detsamma gäller den rikliga illustreringen. Men en lika betydelsefull nyhet under det senaste kvartsseket har varit något helt annat.

Det sammanfattar Gunnar Richardson i Svensk utbildningshistoria :

Genom studier av vissa kommuners skolbudgetar har det blivit uppenbart att två utgiftsposter blivit något av skolans gökungar medan en post drabbats särskilt hårt. Det sistnämnda gäller läromedlen. Det har beräknats att årsanslaget till en elev ofta inte uppgått till högre belopp än prenumerationen på en serietidning. (s. 166)

Många – de flesta ?? – skolor har därför inte längre råd att ge eleverna en egen lärobok.

Arbetet i skolan utförs nu i betydande utsträckning med hjälp av flera olika böcker som finns i klass- eller gruppuppsättningar i förrådsrummen. Den sidvolym som ägnas den ryska revolutions-tiden och stalintiden varierar i olika, år 2003 aktuella läromedel på en skola jag besökt, från 1 sida till 28 sidor.

Om vi bortser från den tid före beslutet 1946 om fri undervisningsmaterial i den obligatoriska skolan, alltså den tid då elevernas föräldrar fick köpa läroböckerna till sina barn, har det i grundskolan funnits tre modeller för läromedelsinköp.

Först den modell, som nu är sällsynt ??, nämligen att varje elev får som gåva och behåller en egen lärobok i historia, för årskursen eller för stadiet. För det andra modellen med att skolorna har klassuppsättningar av en lärobok, som på årsbasis eller för ett stadium lånas ut till eleverna och sedan samlas in. Och för det tredje modellen att skolorna enbart har några klass- eller gruppuppsättningar av vissa läroböcker, kartböcker och studiehandledningar som inför varje lektion hämtas in från ett för skolan gemensamt materielrum. Det finns då inga böcker som eleverna kan ta med sig hem för olika uppgifter.

Varken inom Skolverket eller Kommunförbundet finns någon kartläggning av situationen eller några genomförda större projekt inom området, ännu mindre någon statistik trots att förändringen är en av de betydelsefullaste – men relativt dolda – som ägt rum de senaste decennierna. (Därav de många frågetecknen i texten ovan). Med budget och ekonomiskt ansvar utlagt till de olika skolorna (rektorerers ansvarsområden) kan även de kommunala skoldirektionerna sakna begrepp om vilken praxis som olika skolor tillämpar. I exempelvis en stor kommun som Stockholm, uppdelad i olika stadsdelsnämnder är, i de fall jag kommit i kontakt med, de skilda skolornas praxis okänd även på stadsdelsnämndernas nivå.

Här har kommunaliseringen – understödd av den ekonomiska situationen – slagit igenom med full kraft. Det ligger ljusår mellan den tid, 1938–1974, då staten hade inrättat en läroboksnämnd som följde alla böcker i alla ämnen och dagens situation, då ingen central instans vet något eller har påbörjat något mer systematiskt

studium. Hur föråldrade läroböcker som helst kan nu ingå i de förrådsböcker som hämtas in till lektionerna. Här återstår en viktig uppgift för de statliga skolinspektörerna att bevaka.

Även studietiden för eleverna kommer att växla eftersom möjligheter till hemuppgifter bortfaller om eleven inte förfogar över en egen bok, som gåva eller lån för hela läsåret. Att hävda att detta inte betyder något för elevernas möjlighet att nå goda resultat är orimligt. Hävdar man det så har man påstått att studiearbete inte påverkar resultaten i skolan.

För ett kvartssekel sedan, på den tid alla elever hade egna läroböcker, skulle den stora skillnaden i sidantal, som läroböckerna ägnat Ryssland, betytt att gymnasieungdomar i olika skolor fått helt olika bilder av Ryssland. Idag kan vi inte dra någon som helst slutsats. Lärarna kombinerar flera olika, ofta gamla och mycket slitna, läroböcker inför klassens arbete. Vid en skola jag besökte i november 2003 kombinerades just arbetsboken från en lärobok som ägnat revolutionen 1,5 sida med texten i en bok på 28 sidor.

Tillgången på information ur internet kan nu helt förändra elevarbetet liksom lärares möjligheter att snabbt dra kopior av informativa artiklar i pressen. Läroböckernas omfattning och disposition av stoff säger numera inget avgörande om vad som står elever och lärare till buds.

Den försämrade kommunala ekonomin är emellertid inte enda förklaringen till att de traditionella läroböckerna inte längre säger något avgörande om vad som lärs *ut* på skolorna. (De har naturligtvis, som jag inledningsvis påpekade, aldrig sagt något om vad som lärs *in*, vilket ju är en helt annan sak). Den andra avgörande förändringen på 1990-talet var övergången till målstyrning i den statliga skolpolitiken. Staten säger i sina läroplaner, Lpo 94 och Lpf 94, inte något konkret om vilket mål som skolan skall uppnå inom omvärlds- och historierorienteringen. Ännu mindre anges i kursplanerna vilka stoffområden som skall behandlas. I stället förutsätts att detta konkretiseras av professionen på varje enskild skola. Men inget hindrar en skola att helt bortse från kunskaper

om Östeuropa då man i den problembaserade och projektorienterade undervisningen preciserar det mål eleverna på just den skolan skall söka uppnå.

Att beskriva konsekvensen av den målstyrning som infördes 1994 som jag gjort ovan är reellt riktigt men formellt felaktigt. Det har aldrig funnits någon läroplan för grundskolan som fordrat behandling av Ryssland/Sovjetunionen i historieundervisningen. Däremot har till exempel "Den ryska revolutionen och dess bakgrund" i Lgr 62 tagits upp under *Förslag* till disposition av studieplan. Men dessa förslag har styrt läroböckerna och läroböckerna har styrt undervisningen. Det är väl belagt genom allmän erfarenhet och i den pedagogiska forskningen att läroböcker långt mycket mer än läroplaner styr verksamheten i skolan.

En något starkare stoffprecisering fanns kvar på det gymnasiala stadiet ännu under 1960-talet, både i den läroplan som gällde för gymnasiet 1966 och för fackskolan från samma år men även där endast formellt som *Förslag* till disposition av studieplan. Som kuriositet kan observeras att ett moment i fackskolans studieplan var "Kommunistisk livsform – teori och praktik." Från och med den nya, samordnade gymnasieskolan enligt Lgy 70 försvann denna sista stoffprecisering.

Till bilden av de senare årens utveckling hör, förutom ekonomin, kommunaliseringen och målstyrningen också en debatt under 1960-talet med argument som syftade till att skjuta undan de traditionella läroböckerna. Jag citerar en artikel av professor Torsten Husén:

Läroboken ger gärna – det ligger i sakens natur – en avrundat problemfri och en falskt definitiv bild av förhållandena. ... En annan svaghet hos den hävdvunna läroboken är att den inte lämpar sig för att individualisera undervisningen. (Korrespondens, nr 5-6 1965)

Under den stora historiep pedagogiska försöksperioden på 1960-talet togs också denna fråga upp. *Börje Berglund* gav 1968 ut häftet *Historia utan lärobok*, gymnasiet åk 1. Och i HLFÅ 1969–70 skrev Gunnar Ander en artikel *Två studier kring historiens målsättning och metodik*. Jag citerar:

Låt mig först säga något om läroboken. Man måste nog konstatera, att den inte längre har den självklara och totalt dominerande ställning som den förr haft. Det är därför symtomatiskt att man hos oss på olika sätt gjort och gör försök med historia utan lärobok. ... Men även om man nu i allmänhet inte går så långt som till att avskaffa läroboken, är det klart att historieundervisningen strävar att finna former för ett av läroboken mer obundet studium. (s. 90)

10. Ryssland i dagens läromedel

Får Ryssland något utrymme i dagens läroböcker?

Jag hade, när jag började gå igenom alla historieläroböcker, förväntat mig att den ryska revolutionen och stalintiden under senare år skulle ha skjutits tillbaka jämfört med utrymmet i de realskoleböcker som jag tidigare citerat. Det skulle ha varit begripligt, revolutionen är inte längre samtidshistoria och Sovjetunionen finns inte längre. Det stora imperiet har nu efter sitt sönderfall sjunkit undan ur medias fokus liksom det habsburgska sedan länge har gjort efter sitt försvinnande 1918. Liksom det ottomanska.

Men så är inte förhållandet generellt. Det är en stor spännvidd mellan det utrymme olika läroboksförfattare ägnar Ryssland, åtminstone i gymnasiet.

Exempel på behandlingen av Sovjetunionen/Ryssland i 2003 års läroböcker

Nedan följer exempel på hur Sovjetunionen/Ryssland behandlas i några läroböcker som vid millennieskiftet används i ett antal gymnasieskolor eller grundskolor. Men jag vill betona att det inte nu längre är möjligt att av de tryckta läromedlen dra de slutsatser om undervisningens inriktning som jag gjort för tidigare perioder under 1900-talet. Varje enskild lärobok blir därmed ganska ointressant. Det avgörande är de kombinationsmöjligheter som skolorna kan erbjuda och skolbibliotekens resurser och nyanskaffning av litteratur för specialuppgifter.

Och dessa kombinationsmöjligheter kan vara ganska många. En påtaglig skillnad mot situationen på 1920–1940-talen är just antalet författargrupper som nu erbjuder sina produkter. Under den tidigare perioden stod gymnasieskolornas och realskolornas val i stort sett bara mellan Erik Falks och Gustaf Jacobsons böcker

och cirka 93 procent valde på 1930-talet enligt lärobokssakkunnigas undersökning Jacobsons böcker på gymnasiet. Nu omfattar utbudet ett stort antal läromedelspaket. Jag exemplifierar nedan med några.

Gymnasieskolan

Vägar till nuet: från forntiden till våra dagar. Historia för gymnasieskolan av *Graninger-Tägil-Carlsson*. I boken redovisas såväl massterrorn som inbördeskriget, Kronstadtmassakern och krigskommunismen. Terrorns och hungerns offer anges till 11 miljoner. För den stora hungersnöden i samband med Stalins kollektivisering anges offrens antal till 7 miljoner, vartill kom ytterligare 2 miljoner offer för utrensningarna.

Läroboken hör till dem som tillvaratagit de senaste forskningsrönen i urvalet av de fakta man redovisar om revolutionstiden.

Människans historia. Lärobok i historia för gymnasieskolan 2-3 av *Gunnar T. Westin, Torbjörn Norman och Per Thullberg* (1995) ägnar betydande utrymme åt Ryssland och Sovjetunionen, både den närmaste tiden före världskriget – såväl Wittes som Stolypins reformer nämns – och mellankrigstiden. Det är den enda lärobok där dubbelkommandot 1917–1918 mellan regering och sovjeter klart framhålls. Hungersnöden både 1918–1921 och i början av 30-talet skildras, utrensningarna och terrorn likaså. Industrialiseringsprogrammets framgång lyfts också fram. Som enda lärobok tar man också upp religionspolitiken och De gudlösas förbund.

I gymnasieboken *Epos* (A-kurs) av *Robert Sandberg* m.fl. (2000) får revolution och stalintid tillsammans endast cirka en och en halv sida. Om inbördeskrigets terror – röd och vit – finns inget nämnt:

Ett inbördeskrig bröt ut mellan revolutionens försvarare och den gamla regimens företrädare. Inbördeskriget varade i flera år under stora umbäranden från befolkningen.

I *Alla tiders historia* (Maxi) av *Börje Bergström* m.fl. (2003) ägnas perioden en utförlig framställning där även 1930-talets spannmålsexport till priset av en svår hungersnöd lyfts fram.

Sten Elm och Birgitta Thulin svarar för läromedlet *Epok*. De har enligt förordet en materialistisk grundsyn. Författarna ägnar i A-delen betydande utrymme åt Ryssland. Avsnittet Ryssland från tsardöme till Sovjetstat får 6 sidor, Sovjet efter 1945 ges 4 sidor. Man gör klart att unionen under Stalin kom "att få ett auktoritärt samhällssystem som byggde på våld och terror" men menar också att det var "delvis Stalins terrorregim som gjorde att man kunde stå emot och besegra Tyskland". B- och C-delen utgör en förnämlig introduktion i källkritik och historiesyn.

Hans och Örjan Nyströms Perspektiv på historien A (2001) ägnar av 471 sidor 6 åt ryska revolutionsperioden. Men de sätter också in revolutionen i ett större perspektiv:

Den ryska revolutionen 1917 skulle få lika stor betydelse för 1900-talets historia som den franska fick för 1800-talets. Ställningstaganden för eller emot Sovjet spelade in i praktiskt taget alla storpolitiska konflikter under sjuttio års tid. Genom sin väldiga storlek utgjorde Sovjet en brygga mellan två världsdelar, liksom mellan en industrialiserad och en kolonial del av världen. Runt dess gränser utbreder sig en politiskt instabil zon, från de forna habsburgska områdena i väster till de sönderfallande turkiska, persiska och kinesiska världena i söder och öster. Att förhindra att det sovjetiska exemplet vann efterföljare i dessa områden blev en huvudfråga för den kapitalistiska världen.

Historia för gymnasiet, A-kurs av *Karin Skrutkowska, Jan Statin, Gunnar T. Westin, Torbjörn Norman* (1997) har vad gäller Sovjetunionen en av lärobokslitteraturens mest allsidiga framställningar. Inbördeskriget nämns, förstäligheten av industrin och arbetstvånget redan under krigskommunismen likaså, tvånget för bönderna att leverera också. Åtta miljoner beräknas ha omkommit och miljoner barn blev hemlösa.

Det framhålls att kapitalet till stalintidens industrialisering togs från jordbruket. Återigen dog 8 miljoner av hungersnöden. Läroboken har som enda av alla dem jag gått igenom ett kapitel med rubriken Terrorn.

Sverker Oredsson och Lars Andersson står som huvudansvariga för gymnasieboken *Historiens Spegel. Långa Linjer* (1996). Åke Holmberg har skrivit partiet om Ryska revolutionen. En

mycket utförlig framställning, två sidor dubbelspaltig och mycket instruktiv text ägnas bakgrunden och de tidigare partibildningarna sedan 1880-talet. Som förklaring till bolsjevikpartiets seger framhålls motståndarnas splittring och att partiet behärskade centrum och de folkrikaste delarna av landet. Boken fastslår att Sovjet 1939 hade hunnit ifatt Tyskland vad gäller produktionen av stål och kol och betecknar detta som en avgörande faktor för den framtida segern i andra världskriget.

Läroboken anslår också en sida åt världskommunismen, kominterns, verksamhet, bl.a. i Kina och Indonesien.

Lärobokspaketets "Långa Linjer" kombineras med en bok med titeln "Teman".

Som kontrast står *Harald Gustafssons* och *Bo Perssons* Historia A (1995), där det ryska stoffet fått en sida.

Grundskolan

För grundskolan har kommit böcker vars illustrationsmaterial och layout är beundransvärd och förflyttar böckerna till en helt annan värld än den som mötte 1940-talets elever, t.ex. Historieboken av *Bengt Almgren m. fl.* (1999). Men Sovjet/Ryssland har en relativt undanskymd plats i den boken, cirka två sidor mot Tysklands 7-9. En rimlig avvägning?

I *Lars och Kaj Hildingson*, Levande historia 7-9, får som jämförelse motsvarande parti tio sidor.

Ett läromedel för grundskolan, som genom sin nya uppläggning är särskilt stimulerande att ta del av, är serien Läs historia: under redaktion av *Jan-Olof Fallström*.

Del 2, skriven av Göran Wadner och Kaj Hildingson, har undertiteln Berättelser och Problem.

Dispositionen har övergivit den traditionella, på ett eller annat sätt sammanhängande, kronologiska uppläggnings. Sovjetunionen/Ryssland möter i tre avsnitt: Den stora svälten (6 sidor), Stalin och terrorn (5 sidor) och Ryssarna idag (6 sidor) Formuleringarna är klara och otvetydiga:

Allt som tjänade revolutionen var moral, allt som stod hindrande i vägen var omoral. Den enskildes frihet och värde betydde ingenting. ... Han [Stalin] övertog Lenins tanke att politik ytterst grundas på våldet och praktiserade den med iskyla. ... Stalin blev 1900-talets störste massmördare.

Del 3 tar upp Teman och ägnar ett tiosidigt parti åt terrorism under olika tidsåldrar från seloterna före Kristus till Tjetjenien idag.

Del 4 har ett parti, kallat i Fablernas värld, som består av en utförlig återberättelse av George Orwells båda böcker, *Djurfarmen* från 1945 och "1984", utkommen år 1949.

Samma klarhet om den stalinistiska praktiken möter i *Göran Körner och Lars Laghem*, Historia. Världskrigens tid. Puls. Jag citerar ur lärarhandledningen, s. 5.

Avsiktligt undviker vi det komplicerade spelet som föregår Lenins maktövertagande i samband med Ryska revolutionen. Poängen är att en minoritet, som säger sig företräda folkflertalet, lyckas utnyttja kaos och upprätta en diktatur med våld.

De gamla ledande skikten i samhället rensas bort, de flyr eller likvideras. Men även det nya ledande skiktet – Lenins folk – byts ut i samband med Stalins utrensningar på 1930-talet.

Utrensningarna och planhushållningen är gigantiska exempel på misshushållning. Massor av mänsklig kompetens och god vilja försvinner och i strävan efter att infria femårsplanen offras naturresurser och miljö fullständigt hänsynslöst.

I sammanhanget finns det anledning att definiera skillnaden mellan socialism och kommunism. Vår definition är att socialism är det överordnade begreppet och att socialism utan demokrati är kommunism.

Sammanfattning

Fyra drag är påfallande när man jämför läromedlen o. 2000 med böcker från tidigare skeden.

- En stor variation i det utrymme som ägnas Sovjetunionen/Ryssland. Inget statligt styrmedel säger nu lika litet som på 1960-talet något om att Ryssland över huvud skall behandlas men först nu börjar denna frihet för läroboksförfattarna också tillämpas. Motmedlet är som på andra marknader konsumenten

ternas efterfrågan, vad vill lärarna ha? Det stora utbudet av olika läroböcker ger goda valmöjligheter.

- En stor variation i paketens uppläggning, vilket jag har exemplifierat med ovan. Också med helt nya inslag från fiktionslitteraturen som kan belysa sovjetiska förhållanden.
- Med ett enda undantag en klar betoning av terrorn och våldsregimen. Inte heller någon rädsla för att använda klarspråk, t.ex. att naturresurser och miljö offrades fullständigt hänsynslöst.
- Bilden som böckerna ger av Sovjet/Ryssland är generell sett betydligt mångsidigare än tidigare. Förspelet till statskuppen 1917, religiösa förhållanden, kominternpolitiken, relationen mellan kollektivisering av jordbruket och kapital till den tunga industrin, teori om sambandet mellan industrisatsning och segern i världskriget etc.

11. *Utvecklingen av historieämnet och läromedlen under 1900-talets senare del*

Framställningen i detta kapitel har relevans för historieämnet som helhet och inte enbart för skildringen av Ryssland. Men det är nödvändigt för en slutsats som jag försöker dra i sammanfattningen av den här boken i kapitel 16.

Debatten om sex gränsdragningar under 1960- och 1970-talen

Under perioden aktualiserades (och avgjordes??) kanske tre av sex gränsdragningar kring historieämnet. En utförlig registrering av olika inlägg rörande gymnasiet finns i Andolf, a.a., s. 27–47.

Uppdelat på allmän och svensk historia?

Skulle presentationen av det historiska stoffet vara uppdelat på svensk (nordisk) och allmän historia? Som framgår av den föregående redogörelsen gick skolan under 1950- och 1960-talen – med lite olika tidpunkter för olika skolformer – över till att presentera ett integrerat skeende. Enigheten om att främja denna utveckling var mycket stor.

Att svensk historia skulle vara integrerad med den nordiska hade man i historikerkretsar enats om redan 1869.

Samhällskunskap eget ämne?

Skulle samhällskunskapen skiljas ut ur historieämnet och bli ett eget ämne med eget timtal i timplanerna?

Så blev det ju men här var enigheten långt ifrån så stor. Samhällslära hade introducerats i läroverkens historieämne redan 1878

under rubriken statskunskap. Med tiden infördes alltfler statskunskapsmoment i historiekurserna. Skolkommissionen drev frågan om delning och det blev ju också två ämnen till slut. Men det fanns motstånd inom historikerkretsar och SÖ och ännu i de metodiska anvisningarna för gymnasiet stod det 1955:

En av historieundervisningens viktigaste uppgifter är att genom tiderna följa människornas försök att lösa samhällsproblemen. Samhällslära i anslutning till historien kan och bör alltså förekomma redan vid studiet av antikens historia.

Ulf Larsson berättar i sin bok Olof Palme och utbildningspolitiken (2003) hur Hans-Erik Östlund, då undervisningsråd i SÖ, beskrev hur svårt SÖ hade att komma framåt i frågan. Förslag från expertkommittéer maldes ned i byråkratins kvarnar, med god hjälp av läroverkskollegierna. Först 1960 fattades slutgiltigt beslut för gymnasierna.

Enbart politisk historia?

I tidskriften Pedagogisk debatt 1963:2 har Lennart Jörberg en artikel med titeln Några principiella synpunkter på historieböcker för gymnasiet. Artikeln är skriven med anledning av Bäcklin-Holmberg-Lendin-Valentins lärobok för gymnasiet. Jag citerar:

Först några allmänna reflexioner. Vad omfattar ämnet historia? Man får ofta den misstanken, att författarna till historieböcker i dessa vill innefatta alla ämnen i vilka ordet historia förekommer: politisk historia, social historia, ekonomisk historia, litteraturhistoria, musikhistoria, konsthistoria, idé- och lärdoms historia, kanske även religionshistoria och ytterligare några.

Vad som fordras är en precisering av historieämnets innehåll. Skall det vara en allomfattande kulturhistoria i ordets vidaste mening eller skall det inskränkas till de ovan nämnda tre aspekterna: politisk, social och ekonomisk historia?

Här svävar väl debatten fortfarande? Utvecklingen bort från ensidig politisk historia till politisk-social-ekonomisk är dock klar. Utgångspunkten var väl formulerad av Erik Brännman i en artikel i Tiden redan 1954:

Historieundervisningen skulle ursprungligen lämna politisk medborgarfostran som ett led i strävandena att bevara de bestående samhällsformerna. Därigenom kom historia att betyda politisk historia med konservativ inriktning.

Vad betyder världen i ordet världshistoria?

En fjärde fråga började komma upp: Vad menas med världen i ordet världshistoria? Jag citerar ur inledningen till Pallins Lärobok i Allmänna historien för allmänna läroverkens mellanklasser (1902):

Historien sysselsätter sig egentligen endast med sådana folk, som gjort större framsteg i bildning och väsentligen bidragit till att föra människosläktet framåt i hyfsning och upplysning. ... Medeltiden och Nya tidens historia sysselsätter sig mest med indo-europeiska folk, såsom germaner, romaner och slaver. Dock uppträda under dessa två tiderymder äfven de semitiska araberna samt några turanska folkslag, såsom finnar, magyarer och turkar.

Med stark seghet levde denna avgränsning kvar. Redan 1959 hade Rudolf Hultquist i en artikel, också den i Pedagogisk debatt, pläderat för att skolorna skulle införa ett avslutande tema som han ville kalla Människan i världsperspektiv.

Lennart Jörberg tog upp också denna fråga i sin ovan nämnda artikel:

De utomeuropeiska folkens historia är som vanligt behandlad nästan enbart i samband med deras kontakter med européerna. ... Kinas historia från 3000 f.Kr. fram till 1912 ägnas mindre utrymme än en så efemär företeelse som snapphanerörelsen i Skåne.

Är det denna inställning som ligger bakom att Sovjetunionens alla kaukasiska, turkmenska och sibiriska folks öden aldrig nämns? Och att det nationella perspektivet i behandlingen av Sovjetunionen saknas i läroböckerna? Förleds man av ordet Ryssland som tolkas till ett land av ryssar?

Det går inte att hävda att denna fråga fick något genomslag eller dispositionsteknisk lösning i läroböckerna före 1970. Till denna slutsats kom också Stig Hadenius och Claes-Olof Olsson som fått läroboksnämndens uppdrag att granska det nya gymnasiets his-

torieböcker. (Med det nya gymnasiet avsågs det gymnasium som trädde i kraft 1966). De kunde konstatera en tonvikt på modern tid och på ekonomiska och sociala förhållanden men också just på Europa och Norden.

Historia i alla gymnasiala utbildningar?

I de högre allmänna läroverken ingick historia som obligatoriskt ämne på både latin- och reallinjen. Obligatorium gällde också för realskola och flickskola.

Däremot fanns inte historieämnet på handelsgymnasier eller tekniska gymnasier och inte heller inom olika yrkesskolor. Reformen av gymnasieskolan (SOU 1963:42 och prop. 1964:171) som trädde i kraft 1966 innebar att specialgymnasierna inordnades som ekonomisk respektive teknisk linje i det allmänna gymnasiet, och båda fick i det sammanhanget ett obligatoriskt historieämne. Samtidigt etablerades en helt ny skolform, fackskolan, uppdelad på tre tvååriga linjer, social, ekonomisk och teknisk linje, med obligatorisk historia på den sociala linjen.

Genom en ytterligare reform inordnades också yrkesutbildningar som tvååriga linjer inom samma organisation som det allmänna gymnasiet och fackskolan och allt gavs det gemensamma namnet gymnasieskola (Lgy 70). Utom den tvååriga sociala linjen fick också den tvååriga musiklinjen nu obligatoriskt historieämne. Redan i Lgy 70 kom också den första svalan med historia som ett för elever valbart ämne, inlagt i timplanen för den tvååriga konsumtionslinjen.

Samma eller olika timtal för historia inom samma skolform?

En sjätte fråga, som aktualiserades under 1960-talet, gällde timplanerna på det gymnasiala stadiet. Skulle alla som läste där ha historia och i så fall samma antal undervisningstimmar? Att det inte skulle finnas några olikheter inom grundskolan var klart efter Lgr 69.

När 1849 års läroverksreform genomfördes och den gamla apologistkolan blev en "utbildningslinje" vid läroverket – sedan

kallad reallinje – fick eleverna där samma antal timmar i historia som latinlinjens humanister. Vissa timvariationer följde under decenniernas gång men i alla följande undervisningsplaner förblev historia utan diskussion obligatoriskt för alla i gymnasiet.

På 1950-talet bröts enhetligheten. Då infördes 1953 en tredje linje, allmänna linjen, inriktad mot samhällsfrågor. Eleverna fick där fler timmar i historia än vad deras kamrater hade på latin- och reallinjen.

På 1960-talet fortsattes denna differentiering av timtalet mellan olika linjer. Man fick fler timmar historia på humanistisk och samhällsvetenskaplig linje än på naturvetenskaplig, ekonomisk och teknisk linje.

Differentieringen av timtalet har fortsatt i senare reformer genom möjlighet för elever att välja olika antal kurser i det program-baserade gymnasiet enligt Lpf 94.

Den terminologiska djungeln

I granskares utlåtanden, i läroböckernas företal, i pedagogisk debatt flyter en grupp ord omkring med en svävande innebörd men ofta med en ton av frälsningsformel över sig. De vill ange att stoffet/skeendet disponerats/presenterats på ett visst sätt. Vad innebär de?

Längdsnitt, tvärsnitt, tema, arbetsområde, integration, epokstudium, grundkurs, överkurs, ämnesområde, intresseområde, samlad undervisning, samordnad undervisning.

Vad samordnad undervisning kunde innebära illustreras av rektor Göte Rudvall i en artikel i HLFÅ 1963/64, Några synpunkter på historieundervisningen i grundskolan. Jag återger ett schema ur Rudvalls artikel (se nästa sida).

Jag överlämnar till kommande skribenter att undersöka och jämföra hur övriga termer tillämpats av olika läroboksförfattare under det gångna seklet. Men bortsett från oklarheten är det uppenbart att läroböckerna under den här perioden började disponeras på annat sätt än vad som varit tradition i vad jag kallade den första generationen av historieböcker.

Ett enkelt skelett till samordningsplan ser kanske en hösttermin ut så här:

SEPTEMBER

Geografi

Översikt över viktiga klimat- och kulturregioner som orientering inför den senare behandlingen av dessa områden. (3–4 veckor)

Historia

Översikt över aktuella nutidsproblem i olika delar av världen, inkl. Norden, som förberedelse till den senare behandlingen av olika områdens historia de sista 150 åren. (3 veckor)

Samhällskunskap

Översikt över vad som skall behandlas under läsåret, kartläggning i anslutning till historieundervisningen av viktiga internationella samarbetsproblem och mänskliga samlevnadsproblem över huvud taget (1 vecka)

OKTOBER

Geografi

Sovjetunionen (4 veckor)

Historia

Den ryska revolutionen, Sovjetunionens historia till våra dagar. Ryssland 1818–1917. (1 vecka)

Samhällskunskap

Verksamheten i FN och andra internationella organisationer. (2 veckor)
Korta notiser om samhällsförhållanden i de behandlade områdena jämfört med svenska förhållanden i lämpliga sammanhang. I övrigt kursmoment, som inte i nämnvärd utsträckning kan samordnas med historia och geografi.

NOVEMBER

Geografi

Västeuropeiska industriländer. (5 veckor)

Historia

Europa utom Sovjetunionen 1918–1939. Tyskland 1918–1963. Andra världskriget. Tiden efter 1945 i Europa. (5 veckor)

DECEMBER

Geografi

Främre orienten (2 veckor)

Historia

Nationalism och liberalism under 1800-talet. (2 veckor, forts. under vårterminen)

Det är en lång väg från stoffgrupperingen i Gustaf Jacobsons realskolebok till Hildingson-Huséns grundskolebok. För att inte tala om de kreativt arrangerade bokpaket som blivit följden av 1994 års läroplaner. I varje rimlig mening har det senaste decenniets läroböcker inneburit ett stort pedagogiskt framsteg.

Skulle någon till äventyrs tro att de olika sätten att disponera det historiska stoffet var resultat av nytt tänkande kan det vara

befogat att studera den bok som den senare läroboksförfattaren Ola Bergström 1895 översatte: Karl Kehr, Praktisk pedagogik och metodik. På sidorna 264–297 behandlar Kehr historieundervisningen och bl.a. principer för att ordna stoffet:

1. kronologiskt
2. synkroniskt (vi skulle väl kalla det epokstudium)
3. regressivt (d.v.s. utgå från nuet och visa bakgrunden)
4. grupperande (vi skulle säga tematiskt)
5. komparativt (vi skulle säga tematisk jämförelse)
6. efter orsak – verkan (vi skulle väl tala om analyserande)

Punkt 3, vad Kehr kallade regressivt, är speciellt intressant. I svensk debatt i början av 1900-talet möter det under rubriken perspektiviskt. Det betydde att utgå från det som var näraliggande för eleverna och sedan låta dem vidga horisonten och spåra historiska trådar som ledde fram till det de redan lärt känna. Att debatten kunde leva i 1900-talets början hängde bl.a. samman med att historia och geografi var ett ämne fram till 1895 och i gymnasiet ända till 1905. Och i geografi var det naturligt att utgå från det närliggande, hembygden eller Sverige.

Men idén fick uppenbarligen inget fäste i historielärarkretsar, det närliggande ansågs också vara det mest komplicerade och svårfattliga.

Problem under debatt

På 1960-talet kom den generation av läromedel som ville ställa värderingar och perspektivval inom historieämnet under debatt. Dessa tankar avvek från en tidigare dogm bland många historielärare och debattörer, nämligen:

Den historiska undervisningen skall meddela endast sådant, som redan av vetenskapen fått sin avgörande dom, den skall utesluta det, vars tillförlitlighet ännu kan sättas ifråga. (Citat ur Andolf, s. 52)

I de läromedel i historia som nu börjar komma finner man en helt annan syn på den säkerhet historiska studier kan nå fram till. Jag

citerar ur Studiehandledning till Borg-Nordell, Häfte J, s. 8, författat av professor K.G. Jan Gustafson:

De historiker som specialiserar sig på de senaste decennierna möter givetvis i mycket samma problem som de historiker som utforskar andra tider. Modern filosofi och psykologi har uppenbart orsaks- och motivförklaringarnas problematik samt betonat vilket osäkert element det mänskliga psyket är vid all samhällsvetenskaplig forskning: Vår tids historiker måste i många stycken erkänna sin vanmakt då det gäller att fastställa vad som egentligen förevarit. Källkritiken paras med kritik av själva historievetskapen och dess utövare.

I Lawrence Durrells berömda Alexandriakvartett belyses denna tvärsäkerhetens kollaps. Fyra personer upplever och skildrar samma händelseförlopp, men läsaren har ytterst svårt att känna igen vare sig händelser och personer eller "orsaker" och "motiv" i de olika skildringarna. Måhända kan Durrells berättare liknas vid fyra historiker som var och en utifrån sina utgångspunkter tror sig avslöja historiens mönster i vår tid.

I Exkursen om reseskildringar i tidigare kapitel tog jag upp just den fråga K.G. Jan Gustafson här belyser.

Samtidshistoria? Nutidshistoria?

I motsats till den inställning till samtidshistoria som präglade 1900-talets tidigare del och som jag redovisat i det föregående, hade det mot seklets slut inträtt ett slags koncensus att samtidshistoria alltid skulle prioriteras. Det var genomgående i politikernas anföranden att framhäva vikten av samtiden. Det var en klar linje både i 1940 års skolutredning, i 1946 års skolkommision och i den skolberedning som 1961 lade sitt förslag om grundskola. Och även från historieprofessionens sida blev det kutym att försvara ämnets ställning i skolorna med argumentet att eleverna måste få möjlighet att förstå hur företeelser i deras samtid uppstått. Den genetiska historieskrivningen blev den naturliga. Nutidsorientering lades in som ett delmoment i historiekurserna och redovisades som försöksverksamhet i Bengt Ohlsons stora artikel om Nya vägar i historieundervisningen HLFÅ 1961–62.

"Tonvikten bör därvid läggas på sådana företeelser, som i särskild grad bidragit till att skapa de förhållanden, problem och motsättningar som råder i världen idag" är en tidstypisk formulering i Lgr 69.

Men denna hållning aktualiserade givetvis ett stort problem. Var det överhuvud möjligt att syssla med samtidshistoria? Eller var samtidshistoria inte något annat än ett försök att locka elever till ett förvirrat subjektivt tyckande baserat på avsaknad av allsidigt källmaterial? Eller enbart på tidningsartiklar? Det källmaterial som publicerades om samtiden, var det i någon rimlig mening fullständigt? I synnerhet material om Ryssland innan de ryska arkiven öppnats efter kommunismens fall 1991? Vad nyttar gissningar till är ett klassiskt yttrande av Curt Weibull.

Man kunde i diskussionen iakttä att begreppen "tidningen som historisk källa" och "tidningen som pedagogiskt hjälpmedel" inte hölls isär.

Men metodiken att hantera tidningsmaterial har ändrats mycket sedan 1960-talet. Ypperligt material finns nu tillgängligt i Historia B-avsnitt.

Samtidshistoriens problem debatterades mycket vid 1900-talets mitt. Tham utvecklar sina synpunkter i den tidigare nämnda skriften från 1947:

... framhålles numera ett bestämt krav, att gymnasiet lärjungar skall erhålla någon överblick också av sin egen tids historia. Våra vanligaste läroböcker tillmötesgår numera också detta krav, Jacobsson-Söderlunds allmänna genom att ägna 12 sidor åt perioden 1919–39. ... Man får nöja sig med översiktlig orientering vid vilken fastställandet – och memorerandet – av klara fakta blir huvudsak. Även med en så begränsad målsättning erbjuder undervisningen i den moderna tidens historia stora svårigheter, dels därför att läraren under alla omständigheter måste få svårt att undvika värderingar, varigenom hans framställning kan komma att förefalla eleverna partisk, dels ... (s. 43)

Vad Tham ytterligare tar upp är svårigheter med urvalet av stoff. Som han mycket riktigt påpekar var Nationernas förbund ett par decennier tidigare en stor sak i press och debatt, men då – 1947 – helt bortglömt, betraktat som oväsentligt stoff. Hade det varit

rimligt att skolan ägnat mycken tid åt att låta eleverna syssla med NF är väl den outtalade frågan.

Fyra år senare, 1951, publicerar professor Ernst Söderlund en artikel i HLFÅ. Den har titeln Den genetiska historieuppfattningen och läroverkens historieundervisning. Jag citerar:

Rent tillfälliga utrikespolitiska konstellationer, t.ex. Sovjetrysslands samgående med Västmakterna i det senaste världskriget från och med sommaren 1941, medförde på sin tid en intensiv kritik av läroböckernas framställning av Rysslands historia efter 1917 och, ehuru mindre intensivt, även av skildringen av Rysslands politiska insatser och inre utveckling under tidigare skeden; man krävde – och detta inte enbart från kommunistiskt håll – en mycket långt gående förståelse såväl för den ryska utrikespolitiken efter sekelskiftet som för Sovjetunionens interna förhållanden. (s. 22)

De senaste decennierna har kanske visat ytterligare en förskjutning. Jag citerar ur en artikel av universitetslektor Bert Mårald i tidskriften *Vägval i skolans historia* (nr 2, 2001):

I det nya postmodernistiska idéklimatet var det heller inte givet att det var revolutioner som den franska eller än mindre den ryska som fört mänskligheten framåt. Även den äldre historien kunde ha ett betydande värde för att förklara samtiden. Medeltiden, en viktig period för såväl religionsspridning som nationsbyggande, lyftes fram.

Historia – ett humanistiskt eller samhällsorienterande ämne?

Är historia ett humanistiskt eller samhällsorienterande ämne? "Ämnet befinner sig i skärningsfältet mellan de tolkande humanistiska ämnena och de systematiserande samhällsvetenskaperna." Så skriver professor Knut Kjeldstadli i den bok, *Det förflutna är inte vad det en gång var* (1998), där han inträngande behandlar historiestudiernas innebörd.

Varför kom ämnet i den svenska grundskolan att utan egentlig diskussion inordnades i ett samhällsorienterande block, So-blocket?

Inom realskola och gymnasium var en lärarutbildning som kombinerade historia med litteraturhistoria eller kristendoms-kunskap den vanliga kombinationen. Historielärarna upplevde sig som humanister. Något ämne samhällskunskap förekom inte. Enstaka lärare hade kombinationen historia–geografi.

Inom folkskolan utvecklades däremot tidigt ett ämne hembygds-kunskap som kombinerade inslag från historia, geografi och orientering om det näraliggande samhället. Ur folkskoletraditionens synpunkt var utvecklingen av ett So-block naturligt. Läroplans-utvecklingen under 1950- och 1960-tal påverkades starkt av dem som hade sin förankring i folkskolemetodiken, t.ex. Bengt Cul-lert och Åke Isling.

Har frågan någon betydelse för historieböckernas bild av Ryssland?

Ja, det är i varje fall möjligt att lärare på gymnasiet som kombinerat sin historieutbildning med svenska (litteraturhistoria) och religionskunskap skulle efterfrågat mer text i läroböckerna om Rysslands bysantinska arv, om den ortodoxa kyrkans betydelse och kanske kombinerat historieundervisningen med att samtidigt låta eleverna ta del av klassisk rysk litteratur.

Var i skolans historiekurser hör källkritik hemma?

Det var inom realskola och inom gymnasiet före 1966 års reform som den stora gruppen av källsamlingar och urkunder till historieundervisningens hjälp tillkom. Dessa bokpaket och det arbets-sätt de förutsatte kom sedan att leva vidare inom den reformerade skolan, grundskolan och gymnasieskolan modell 1970, med dess under senare decennier helt annorlunda elevsammansättning. Var detta en klok politik från de inköpande skolornas sida? Var käll-kritiska studier, som givetvis hör hemma i yrkesutbildningen för historiker vid universiteten, något som kunde antas fånga intres-set hos den halva del av Sveriges ungdom som läste historia obli-gatoriskt i gymnasieskolan? Var det källkritik i Lauritz Weibulls anda som var framtidens väg för historieundervisningen?

Nu kan källkritiska inslag i undervisningen hanteras på många andra sätt än de som kunde bli följden av 1950- och 1960-talens bokutgåvor. I olika böcker avsedda för B- och C-kurser i dagens gymnasieskola möter ypperliga underlag för lektionsserier.

I HLFÅ 1976-77 finns en principiellt väsentlig artikel av professor Sven Tägil, Renässans för historievetskapen – några personliga reflexioner. Tägil menar att den weibullianska traditionen lett till att analysen kommit att värderas högre, synteserna lägre. Han menar att historievetskapen måste söka sig en väg från mikrohistorien och mot makrohistorien, syntesen.

Överfört till historiepédagogiken betyder detta tillspetsat (min tillspetsning): sök dig bort från dragglaget med tidsbundna detaljer och källanalys till översikter som ger eleverna perspektiv och aha-upplevelser av vad historiesyn och historisk tolkning av ett skeende är för något. Tillämpa alltså vad som på läroplansspråk kallas temastudier eller i vissa läromedel "Långa serier".

Vad menas med centrala begrepp inom historieämnet?

I propositionen om Läroplan för grundskolan (prop. 1978/79:180) utvecklas den syn på centrala begrepp som var styrande från 1982 till Lpo 94.

Om målen enbart uttrycker önskemål om att eleverna skall komma till insikt om viktiga sammanhang i natur och samhälle svävar lärare och elever i osäkerhet om vilka sammanhang som bedöms som väsentliga. Det bör vara möjligt att i målen för olika ämnen eller ämnesgrupper ange de väsentliga begrepp som varje elev bör få insikt i liksom de väsentliga färdigheter han bör tillämpa.

Sådana centrala begrepp kan t. ex. inom den samhällsorienterande sektorn vara rättigheter, skyldigheter, makt, tolerans, representativitet. Om målen anger några sådana begrepp blir det betydligt lättare att vid arbetet i olika klasser välja stoff av olika slag för att ge eleverna insikt i viktiga sammanhang.

Studierna skall således ge insikt i centrala begrepp och sammanhang och därmed bilda grunden för elevernas kunskapsutveckling. Det finns givetvis ingen motsägelse mellan detta och

önskvärdheten av att eleverna också lär in vissa fakta. Utan kännedom om betydelsefulla fakta kan man inte få insikt i några sammanhang.

Det är viktigt att skilja en precisering av målen för olika ämnen från en precisering av vilka kunskaper som alla eller en viss procent av eleverna skall tillägna sig och som kan utgöra utgångspunkt för en kursrelaterad bedömning av enstaka elever. En precisering av det senare slaget skulle innebära en mycket stark central styrning av skolarbetet och bör därför undvikas. (s. 68)

Avsikten med att införa ett resonemang om centrala begrepp i Lgr 80 var att slippa precisera stoffområden i kursplanernas huvudmoment men däremot stärka statens (politikens) roll genom att i målen ange att undervisningen borde leda fram till att eleverna fick insikt i viktiga termer i exempelvis historia. Vilka stoffområdets behandling som lärarna utnyttjade för att ge eleverna denna förtrogenhet var däremot något som staten inte lade sig i genom att i huvudmoment ange stoff (exempelvis Ryssland).

I Lpf 94 återkommer centrala begrepp men då i en helt annan betydelse.

Av överordnad betydelse är tidsbegreppet (kronologi) och epokbegreppen (antik, renässans, upplysning, etc) men även rumsbegreppen (Norden, Europa, de utomeuropeiska kulturkretsarna etc.).

Här utgör begrepp således inte som i Lgr 80 analysinstrument som exempelvis makt, samhällsklass, privilegier, nation, stat, imperium utan vanliga dispositionsrubriker för hela epoker.

En ingående analys av begreppsanvändningen i Lpf 94 finns i en uppsats av Ewa Durhán, publicerad i Hans Albin Larsson (red.), *Historiedidaktiska utmaningar* (1998).

På detta för historieämnet viktiga område finns alltså en tydlig glidning från den klara betydelsen hos en viktig term i Lgr 80 till en påtagligt diffus användning i nuvarande läroplaner. Medan det inte innebär några svårigheter att utforma texter som utvärderar om elever förstått begrepp enligt Lgr 80 är det uppenbarligen besvärligt att utvärdera historieundervisningen enligt Lpf 94. De utvärderingar som publicerats i HLFÅ 1998/1999, 1999/2000 och

2001 skiljer sig såvitt jag begriper inte från en traditionell lappskrivning på fakta i 1950-talets realskola.

Från läroböcker till läromedel

Det pågick en debatt som när man var högtidlig tog sin utgångspunkt i Rousseaus *Émile*:

Våra första lärare är våra fötter, händer och ögon. Att ersätta dem med böcker är att lära oss tänka med andras förnuft och inte med vårt eget.

Det finns åtminstone fyra steg inom den utveckling som initierades. Det första innebar att läroboken kompletterades i skolorna med bredvidmaterial av olika slag. Det är en gammal linje, med start på 1800-talet med Estlanders böcker; jag har redovisat den tidigare. Till kompletteringarna kom på 1960-talet också de audiovisuella hjälpmedlen. SÖ inrätta de s.k. Länscentralerna för pedagogiska hjälpmedel.

Det andra steget inleddes på 1960-talet med vad jag kallat den tredje generationen av läroböcker. Nu salufördes inte läroboken isolerad utan som en del av ett paket med studiehandedningar och ofta lärarhandledning. Användningen förutsatte rikhaltiga skolbibliotek, kompletterade med möjligheter till intervjuer och studiebesök. 1960-talet var med den goda kommunala ekonomin läromedlens storhetstid.

I ett tredje steg kom idéerna om "historia utan lärobok", även det en företeelse i 1960-talets debatt och försöksverksamhet. Mot seklets slut kompletteras studiehandedningar allt oftare av lärarhandledningar, av material som underlag för kopiering och av en oerhört rik och mångsidig illustration av böckerna för att bättre tilltala en TV-van läsekrets och möjliggöra både informativt och kritiskt bildstudium.

Ett fjärde steg och också det mest genomgripande som historieämnet genomgått är det som blev en följd av Lpf 94 och uppdelning av gymnasiekurserna i A-, B- och C-del. B-delarna kunde ges en helt annan uppläggning och disposition än de traditionellt

kronologiskt disponerade läroböckerna. Ett alternativ som möter i Sverker Oredssons och Lars Anderssons *Historiens spegel* är uppdelning på "långa linjer" och "tvärsnitt".

I exempelvis B- och C-delen av Elm-Thulins *Epok* får eleverna en utmärkt introduktion i källkritik och historiesyn.

För grundskolan har tillkommit bokserier som i uppslagsrikedom vida överträffar de gamla bredvidläsningsserierna, exempelvis Åke Hellstrands och Ola Lindqvists åtta böcker i serien *Historien i berättelser*, som visar hur den historiska fiktionsberättelsen kan utnyttjas i undervisningen.

Exkurs: Historiepedagogiken i Sovjet

En jämförelse med historieundervisningens uppläggning i Sovjet kan vara av intresse. Den illustrerar en ideologisk skärningspunkt.

Jag citerar ur Chamberlin, *Den ryska gåtan*, s. 117:

Den mest utpräglade tendensen i Sovjets skolväsen i början av den nya regimen var dess ytterligt experimentella karaktär. Läraren hade ingen auktoritet, disciplinen var obefintlig och barnen var praktiskt taget herrar i klassrummet. Betyg och examina avskaffades. Undervisningen var inte lagd efter olika ämnen, utan man valde ett visst område, en gata, en stad, en årstid etc. för studier. ...

I början av trettioåret förkastades hela denna undervisningsmetod fullständigt. Sträng disciplin är nu obligatorisk i skolorna på alla stadier, från folkskolan till universitet. Alla metoder för att pröva elevernas faktiska kunskaper som Lunartjarskij och andra diletanter under sovjetregimens första år vrakade såsom hämmande och icke önskvärda har åter kommit till heders. Betyg och regelbundna examina har införts.

Och i Sovjet i bild, III, s. 370 kan vi läsa:

... såsom ett avgörande villkor för ett varaktigt tillägnande av historiekursen framstår iakttagandet av den historisk-kronologiska följden vid framställning av de viktigaste historiska händelserna med obligatoriskt betonde för de studerandes minne av de viktigaste historiska företeelserna, av historiska detaljer och kronologiska data.

Återgången till kronologiska studier var för Chamberlin ett av de tio nya inslag som på 1930-talet markerade Stalins konservatism. Den blev en i raden, från lönedifferentiering och patriotism till att klasstillhörighet inte längre var en merit, ordnar och gradbeteckningar återinfördes och de stora tsarerna hyllades.

En utförlig redogörelse för detta skede i Sovjets historia har nyligen kommit i David L. Hoffmann, *Stalinist values. The cultural norms of Soviet modernity* (2003).

12. *Hur många elever har fått och får undervisning om den rysk/sovjetiska historien?*

Det har länge förts en debatt om att historieundervisningen minskat radikalt i Sverige. Det är huvudtemat i Hans Albin Larssons skrift "Barnet kastades ut med badvattnet. Historien om hur skolans historieundervisning närmast blev historia" (2001).

Den fråga Larsson formulerar i sin skrift om historieämnets roll i skolan är viktig. Men den ger svar på en helt annan fråga än den jag formulerat i rubriken ovan. Den undersökning som presenteras svarar på frågan: Vilken förändring i undervisningstid har skett för dem som redan är inne i vårt skolsystem? Den ger däremot ingen bild av hur många ungdomar i olika åldersgrupper som under 1900-talets olika skeden fått del av någon historieundervisning över huvud taget.

Och jag vill hävda att det senare är den viktigaste av de båda frågorna. Det är främst den som belyser hur stort kulturellt inflytande historieämnet får.

De två reformer, som haft genomgripande betydelse för att sprida historisk kunskap i ungdomsgrupperna, har varit dels grundskolans införande från 1962, dels genomförandet av 1966 års gymnasiereform och den samtida etableringen av en helt ny skolorm, fackskolan. Alla tre reformerna med fullt genomslag från omkring 1970.

Det diagram, som inledde kapitel 6, visade att i början av 1940-talet var det endast 10 % av en årskull som fullföljde studier till realexamen, alltså fick någon utbildning utöver folkskolans. De 90 % som enbart hade folkskola som utbildning hade – som genomgången av läroböckerna tidigare visat – i praktiken inte fått någon undervisning i allmän historia.

För första gången fick genom grundskolereformen följaktligen "de 90 procenten" också kännedom om annan historia än Sveriges och därmed också om den ryska revolutionen. Detta är det stora och kulturellt viktiga. I grundskolans timplan enligt 1962 års läroplan fick historia 5 veckotimmar på högstadiet. För de 90 % som tidigare haft 0 timmar betydde detta att för ca 3.000 nya klasser utgick per år 15.000 nya historielektioner enligt Lgr 62, ca 12.000 enligt Lgr 69. (För de 10 % som gått i realskola innebar reformen däremot en minskning.)

Samma betoning av den nya bredden är väsentlig för att se verkan av 1966 års gymnasie- och fackskolereform.

Reformen innebar, liksom den tidigare grundskolereformen, en stor expansion för historieämnet som nu infördes på de ekonomiska och tekniska gymnasielinjerna – de tidigare specialgymnasierna hade saknat historia som ämne. Även den tvååriga sociala linjen i fackskolan och den tvååriga musiklinjen – den senare enligt Lgy 70 – fick ett historieämne, vilket betydde att ytterligare ungdomar kom att läsa historia efter grundskolan.

År 1960 fanns i det gamla gymnasiets årskurs 1 (allmän, latin- och reallinje) 19.487 elever. De hade alla historia som obligatoriskt ämne, på allmän linje något fler timmar.

När vi kom till 1970 hade totalantalet elever stigit och uppgick till 33.478 i årskurs 1. Men denna utökning berodde nästan uteslutande på inkorporeringen av ekonomisk linje med 5.594 elever och teknisk linje med 6.409 elever, två elevgrupper som nu för första gången kom att få historia som obligatoriskt ämne.

Och på den nyinrättade fackskolans sociala linje bestod årskurs 1 av 10.414 elever, också de med historia som obligatoriskt ämne.

Lägger man samman effekterna både av att handelsgymnasier och tekniska gymnasier inordnades i gymnasieorganisationen och av att fackskolan etablerades innebar det att drygt *ytterligare* 22.000 ungdomar i 16-årsåldern fick historieundervisning. Lägger vi därtill de elever på humanistisk-samhällsvetenskaplig linje och naturvetenskaplig linje som motsvarade det tidigare gymnasiets utbildningar – och alltså inte innebar någon expansion – så nådde

1970 historieundervisning ca 44.000 elever i gymnasieålderns första årskurs, d.v.s. ca 44 % av ungdomskullen (Varje årskull kan vi för enkelhetens skull beräkna till 100.000). Det innebar en dryg fördubbling på ett decennium.

Antalet gymnasieungdomar som läste historia höll sig mycket stabilt under det följande kvartsseklet. Våren 1994 – fortfarande på det äldre, linjekonstruerade gymnasiet – fick 49.393 elever betyg i ämnet historia, d.v.s. liksom för 25 år sedan något under hälften av ungdomskullen.

Med den nya läroplanen, Lpf 94, infördes ett programbaserat, kursuppdelat gymnasium med A-, B- och C-kurs i historia. Flerparten läser endast den första kursen, A-kursen. Omkring en fjärdedel av dem som läst A-kurs fortsätter med B-kurs och ytterst få lägger dessutom till C-kurs.

Våren 2003 registrerades 45.025 elever som läst A-kurs (17.954 män och 27.071 kvinnor). B-kursen lästes av 11.697 elever, C-kursen av 2.064.

Procentuellt fortsatte alltså 26 % av eleverna med B-kurs, 4,5 % dessutom med C-kurs. Kommunalt förekommer givetvis variationer kring dessa medelvärden. Data från Stockholms kommun visar att där fortsatte 32 % med B-kurs och 7 % dessutom med C-kurs.

Om man jämför antalet elever i dagens Historia A-kurs med gårdagens historieämne på linjegymnasiet, framkommer att fler läste historia i det gamla linjegymnasiet. Framför allt är det dagens unga män som läser historia i mindre utsträckning än tidigare.

Skulle historieämnet i en kommande gymnasiereform införas som kärnämnade i gymnasieskolan, ändras ämnets roll drastiskt. Det skulle i så fall – om än med ett fåtal undervisningstimmar – fördubbla sin räckvidd i ungdomsgruppen. I så fall skulle den statliga politiken fortsätta linjen från 1960-talets reformer med expansion för historieundervisning till nya ungdomsgrupper.

Det som ur professionens synpunkt bör vara bekymmersamt är resultaten av elevernas val av B- och C-kurs. Nästan dubbelt så många elever läste historia i motsvarande omfattning 1960. Di-

mensionen av denna minskning av historiestudierna är även ur kulturpolitisk synpunkt oroande.

13. *Statens läroboksnämnd och historieböckerna*

Ett tecken på att man insett läroböckernas avgörande roll var inrättandet av Statens Läroboksnämnd 1938. Nämnden hade sju, senare åtta ledamöter, med en landshövding eller framträdande politiker som ordförande. Den kom under sina 36 verksamhetsår fram till 1974 att bedriva en omfattande verksamhet. Den gav ut 24 läroboksförteckningar om tillsammans 985 sidor. Nämndens protokoll omfattar 5.056 sidor, dess arkiv 28 hyllmeter. Som underlag för en undersökning av åsikter om läromedel är arkivet givetvis ovärderligt och för det ämne som varit intressant för denna studie har jag som framgått av tidigare kapitel gått igenom handlingarna.

Däremot är detta kapitel givetvis inget försök att göra en total analys av nämndens arbete och problem, vilket skulle fordra en hel bok. En kort presentation finns i Martin Johansson, *Läromedelsutveckling* (1982). Jag skisserar bara för sammanhangets skull vissa uppgifter.

Tillsättandet av nämnden hade varit dramatiskt. Statsrådet Arthur Engberg (s) hade tillkallat en utredningsgrupp 1934 med Gideon Danell, rektor vid folkskoleseminariet i Uppsala, som ordförande. Kommittén föreslog i SOU 1935:45 införande av en central granskning genom en särskild statlig nämnd. Kommunförbundet var positivt. Propositionen följde förslaget 1936. Mot detta reste SÖ och dess generaldirektör Otto Holmdahl (h), som också satt i riksdagen, en våldsam protest. Uppdraget borde gå till SÖ. Riksdagens statsutskott följde SÖ. Slutet blev en kompromiss. Nämnden bildades men dess beslut skulle underställas SÖ!! Först senare försvann denna absurda oordning.

I nämndens uppdrag ingick (kungörelse 1938:630) att godkänna eller underkänna allt som kunde kallas läroböcker eller böcker över huvud taget som avsågs kunna utnyttjas i undervisningen inom alla under SÖ lydande skolformer, stadier och ämnen, det

I. Allmänna läroverk m. fl. under skolöverstyrelsens läroverksavdelning sorterande läroanstalter.				
	A-böcker	B-böcker	Icke godkända	Antal bedömda böcker
Modersmålet	81	16	33	130
Latin	34 ¹	3	14 ²	51
Grekiska	13 ¹	—	2 ²	15
Tyska	113 ¹	6	59 ²	178
Engelska	112 ¹	4	24 ²	140
Franska	67 ¹	3	6 ²	76
Historia med samhällslära	25	13	5	43
Geografi	16	—	6	22
Filosofi	6	1	4	11
Matematik	63	27	24	114
Biologi	25	5	22	52
Fysik	17	3	3	23
Kemi	18	1	5	24
Teckning	5	—	3	8
Musik	14	4	3	21
Hushållsgöromål	10	1	—	11
Summa	619	87	213	921
II. Folkskolor och fortsättningskolor.				
	A-böcker	B-böcker	Icke godkända	Antal bedömda böcker
Modersmålet	97	18	45	155
Räkning och geometri	46	5	20	71
Hembygdsundervisning	8	—	—	8
Geografi	28	4	11	43
Naturkunnighet	27	5	3	35
Historia	11	4	5	20
Medborgarkunskap	8	1	2	11
Teckning	2	—	11	13
Sång	3	8	8	19
Trädgårdsskötsel	2	2	—	4
Hushållsgöromål	7	3	—	10
Summa	289	45	105	389

¹ Textböcker, som de sakkunniga förordade till användning, äro här medräknade.
² Textböcker, som de sakkunniga granskat och funnit icke lämpliga, äro här medräknade.

må ha varit historia, maskinlära, kokkonst, knyppling eller grekiska. På en föredragningslista finns därför exempelvis 17:e tryckningen av Tegnér's Frithiofs saga och 9:e tryckningen av Runebergs Kung Fjalar. Böcker som inte var godkända av nämnden men fanns i skolans förråd fick inte tas in och användas under lektionerna. Dessutom skulle nämnden utöva priskontroll över alla böcker, en uppgift som den genomförde tillsammans med statens priskontrollnämnd. Att det bara handlade om skolorformer under SÖ betydde att läroböcker inom merkantil och teknisk utbildning och inom hela yrkesundervisningen aldrig granskades.

Det principiellt nya med nämnden var att dess granskning var en förhandsgranskning. Tidigare hade böcker också granskats efter olika system i folkskola och läroverk men det hade varit en granskning i efterhand eller prövning av att skolorna inte bytte böcker för ofta vilket påverkade kostnaderna.

För kristendomsböcker hade fordrats godkännande ända sedan 1920 av en särskild grupp med kristendoms lärare, teologie professorer och en biskop som ordförande, ett slags svenskt väktarråd.

Utom förslag till en granskningsnämnd gjorde 1934 års lärobokssakkunniga ett jättearbete genom att låta experter gå igenom hela det befintliga läroboksbeståndet och sortera upp det på godkända, temporärt godkända och underkända böcker. Granskningen genomfördes nästan uteslutande av lektorer eller rektorer, för historieämnets del av Sven Grauers, rektor vid Högre lärarinneseminariet. Ett kolossalt förarbete utfördes av SÖ som från alla skoldistrikt i folkskolan tog in uppgifter på alla böcker och registrerade dem på över 100.000 kort. Resultatet av granskningen framgår av tabell s. 148.

Sammanlagt blev 318 böcker av totalt 1.310, d.v.s. en fjärdedel, inte godkända.

Utredningens arbete innebar således ett enormt upprepningsarbete.

Direkt initiativ från ecklesiastikdepartementet inom läroboksnämndens ansvarsområde har jag noterat vid ett tillfälle då nämnden 1948 mottog en skrivelse om det angelägna i fylligare framställningar om Förenta nationerna i läroböckerna.

Nämnden arbetade med hjälp av en stor stab av ämnessakkunniga granskare. I historia var det främst överlärare Helge Rynell, rektorerna Allan Jansson och Erik Nordell, lektor Set Bergström, adjunkten, licentiat Karl Larsson, dåvarande studierektorn, senare länskolinspektören Arne Semb, lektor Lars Ternér, lektor Erik Sandstedt och rektor Assar Ferm. Yttrandena från granskarerna om varje bok är kanske i snitt på två – tre maskinskrivna sidor. Men även handskrivna inlagor förekommer i andra ämnen än historia.

Yttrandena är ytterst individuellt utformade även om de för senare år i stora drag följer författningen (1948:613).

I en hel del fall kan kopplingen till den aktuella läroboken vara mindre tydlig. Granskaren utvecklar istället sin egen pedagogiska syn, vilket givetvis för en sentida läsare inte gör materialet mindre intressant, för konsekvensen i granskningen däremot mindre relevant. Genom olika seminarier för granskarna sökte nämnden åstadkomma enhetligare bedömningsgrunder.

Genomläsningen ger en insikt i den fortgående debatten bland historiker och historielärare. Jag har tagit upp de inlägg jag ansett särskilt intressanta i anslutning till de böcker som behandlats i tidigare kapitel.

Det är i stort sett synpunkter inom sju områden som historieböckernas granskare tar upp:

1. Layout, omfång, stilsorter, illustrering
Omfånget i relation till priset?
2. Språklig nivå
Anpassad för stadiet? För elevgruppen, t.ex. elever i specialklasser? Svåra ord förklarade? Skall meningar mättas med fakta eller skall lärobokstexten göras utförligare (och som en konsekvens boken dyrare) och därmed mer läsbar?
3. Stoffurval, balans mellan olika moment, överensstämmelse med läroplanen.
Balansen social, politisk och kulturell historia? Balansen mellan skilda sekler? Integration och synkronisering av allmän och nordisk historia?
4. Vilken pedagogik befrämjar boken?
Arbetsuppgifter? Litteraturanvisningarnas svårighetsgrad? Kronologiska översikter? Längdsnitt? Grundkurs – överkurs? Skall texten sammanfattas i stolpar och nyckelord? Befrämjar boken ett individualiserat arbetssätt?
5. Sakriktighet. Objektivitet och vederhäftighet och såvitt möjligt överensstämmelse med den vetenskapliga och pedagogiska utvecklingen.

Man skulle kanske ha väntat att frågan om sakriktighet hade varit ett huvudtema i granskningen. Så är det inte. Endast vid enstaka tillfällen bifogar en granskare en lista över uppgifter vars sakriktighet han ifrågasätter. Skälet till att anmärkningarna mot fakta är mindre vanliga beror rimligen på att böckerna hanterade "standardfakta", välkända av alla. Det intressanta, på vilket granskarna däremot har många synpunkter, är *urvalet* av fakta.

6. Skäligt pris?

7. Är boken av behovet påkallad?

Den sista frågan kan illustreras av att Esaias Tegnér's Fritiofs saga, i urval och med inledning och kommentar av professor Algot Werin (64 sid.) kom upp på sammanträdet 29/5 1963.

Nämnden behandlade böcker som skulle godkännas för den nya grundskolan och beslöt "bordlägga ärendet för att bereda förlaget tillfälle till yttrande, sedan inom nämnden framförts den meningen, att boken har för stort omfång för grundskolan och knappast är av behovet påkallad."

Vid följande sammanträde togs boken bort från läromedelsförteckningen.

Det intressanta med handläggningen är att de lärare som undervisade i grundskolan inte av den tidens författningar tilltröddes omdömet att själva kunna se om Frithiofs saga var lämplig lektyr för deras elever utan frågan avgjordes av nämndledamöter av vilka ingen undervisat i grundskolan.

Ett område lyser ?? med sin frånvaro: Ryssland/Sovjetunionen. Om det behandlas i den granskade läroboken eller inte är en ofråga. Utom i ett enda fall. Och det fallet leder till det mest dramatiska avgörandet av alla i nämndens historia. Ordförande i nämnden var då riksdagsman Adolf Wallentheim.

Det gäller andra upplagan av Torsten Wennströms lärobok i historia för realskolan. Den första upplagan hade kommit redan innan läroboksnämnden inrättades, 1937, och nu använts i cirka tolv år i olika skolor. Citat ur boken har jag återgett i det sammanhanget. Jag upprepar de mest kontroversiella partierna:

Alla massans lidelser blevo lössläppta, och under de följande årens röda skräckvälde rasade våldsamma förföljelser mot den ryska överklassen och medelklassen. Icke blott förtryckarna under den hårda tsarregimen utan många oskyldiga människor förlorade allt vad de ägde, dödades eller drevos i landsflykt. ... Liksom i de diktaturstyrda staterna kontrollerar och dirigerar regeringen alla val. Den verkliga makten ligger hos det *kommunistiska partiet*, som med blott 2 millioner medlemmar enväldigt härskar över det stora landets 170 millioner.

Lenins kommunistiska politik misslyckas. ... Emellertid lyckades industrien icke komma igång så, att den kunde förse bönderna med vad de behövde. Då ville bönderna icke lämna ifrån sig spannmål och kreatur utan ersättning. När regeringens fogdar kommo för att lägga beslag på lantbrukets produkter, gjorde bönderna motstånd eller gömde säd och kreatur och höllo sedan icke större åkrar eller flera kreatur, än de behövde för att livnära sig själva. Livsmedelsbrist uppstod, och en fasansfull hungersnöd, då man förtärde icke blott kattor och råttor utan också människor, borttryckte nu mer än 5 millioner människor.

Den andra upplagan granskades av licentiat Aquilonius som till nämndens sammanträde 8/6 1948 tillstyrkte godkännande. Men ärendet bordlades eftersom förlaget inte hade skickat in prisuppgift. Det bordlades igen 31/1 1949. Till det följande sammanträdet 8/2 1949 inlämnades en inlaga från suppleanten i nämnden, Knut Olsson, som varit frånvarande förra gången. Knut Olsson, ledamot av stadsfullmäktige i Stockholm, var en av kommunistpartiets mest kända medlemmar vid den tiden. Jag citerar:

Skildringen av den ryska revolutionen 1917, då "alla massans lidelser blevo lössläppta" och "våldsamma förföljelser rasade under de följande årens röda skräckvälde" och då genom regimens åtgärder uppstod "en fasansfull hungersnöd, då man förtärde icke blott kattor och råttor utan också människor" torde böra jämföras med skildringen av Mussolinis Italien, där "målet var att återupprätta ordningen" och "ett betydande nydaningsarbete påbörjades, som visat åtskilliga resultat." ... Den i och för sig riktiga uppgiften att "Sovjetunionen har ryckt upp till världens främsta industristat näst USA" torde vara svår att göra plausibel med hänsyn till framställningen i övrigt om den ryska industrin och arbetsförhållandena. Slutligen torde det från vul-

gäragationen hämtade påståendet att "bolsjevikerna söka genom ivrig agitation och rikliga mutor i andra länder framkalla världsrevolutionen" knappast höra hemma i en lärobok med anspråk på gott omdöme.

Knut Olsson hävdade att boken:

i vissa delar icke fyllde de krav på objektivitet, som enligt gällande författning § 4, mom 1f skall utmärka en lärobok.

Nu bordlades frågan igen och boken sändes på förnyad granskning till rektor Allan Jansson som i sitt yttrande anförde:

I fråga om den yttre dräkten är den sålunda utan tvekan överlägsen alla historieläroböcker för läroverken. Detta gäller format, papper, typografi, men framför allt det ypperliga bild- och kartmaterialet. ... Även i sådana fall där jag i det väsentliga delar hans uppfattning, såsom i fråga om det bolsjevistiska Ryssland, skulle jag nog önska något större moderation i uttryckssätten.

Allan Jansson tillstyrkte godkännande av boken.

Vid följande sammanträde 1/3 1949 anfördes enligt protokollet:

Nämnden beslöt med tre röster mot två att uppföra boken på läroboksförteckningen. Med hänsyn särskilt till behandlingen av 1800- och 1900-talet uppfördes boken emellertid endast med största tvekan och nämnden uttalade, att ny oförändrad upplaga icke komme att godkännas.

Reservation mot nämndens beslut anfördes av ordföranden och av ledamoten Arén, vilka röstade för bokens underkännande samt av suppleanten Olsson.

Vid sitt sammanträde den 29/3 1949 beslöt nämnden att till alla förlag skicka en cirkulärskrivelse om:

önskvärdheten av att framställningen av 1800- och 1900-talets historia, vilken framställning i vissa fall enligt nämndens förmenande icke står på samma nivå som framställningen i övrigt, ägnades särskild omsorg.

Hur ter sig tvisten med vårt femtioåriga perspektiv?

Vad vi med dagens kunskap kan säga är att talet i läroboken om "att massans lidelser blevo lössläppta" inte är relevant. Det var värre. Den ryska revolutionens terror var inte enbart något som utvecklades underifrån i samhället, från hat och missnöje bland

massan av s.k. vanligt folk. Den typen av spontan terror hade präglat jakobinernas tid under franska revolutionen. Den ryska terrorn var tvärtom i betydande utsträckning beordrad uppifrån, ingick i en medveten och konsekvent terrorism med klara direktiv från Lenin och den bolsjevistiska ledningen ut till tjekans pluto-ner. (Pipes, *The Russian revolution*, s. 789 ff, Lincoln, *Red victory*, s. 131 ff). Några objektiva skäl att underkänna boken med utgångspunkt i beskrivningen av Sovjet fanns inte.

Knut Olsson hade emellertid också tagit upp bokens framställning av Mussolinos Italien. Här fanns enligt min mening en vinklad och helt sanningslös framställning som bort ge alla skäl att underkänna boken. Dess framställning var klart partisk. Detsamma kan sägas om behandlingen av agitationen runt om i världen. Sådan bedrevs ju också av andra intressenter, med motsatt ideologi.

Önskvärdheten, som nämnden framförde, av att 1800- och 1900-talens historia ägnas särskild omsorg kan väl karakteriseras som en typisk kompromissprodukt när en sådan är som sämst. Den vill ge intryck av att man önskar en förändring men uttrycker inte i vilken riktning. Och den riktar kritik mot framställningen "i vissa fall" utan att våga ange vilka. Den är helt innehållslös.

En substantiell kritik återfinns däremot i sakkunnigas utlåtanden under 1950- och 1960-talen med en argumentation för ökad vikt vid social, kulturell och ekonomisk historia, vilket framgår av de citat ur olika yttranden som jag återgivet löpande i tidigare kapitel vid genomgången av läroböckerna.

Nämndens ställningstagande till Torsten Wennströms lärobok blir ännu intressantare när man jämför med behandlingen av Kumlien-Lindberg-Tham, *Historia för gymnasiet* (1963). Jag upprepar det tidigare återgivna utdraget ur den boken:

Under ständiga strider med yttre och inre fiender genomförde de ryska bolsjevikerna sin stora sociala omvälvning. Bönderna lade beslag på godsherrarnas jord; de forna ägarna blev i stor utsträckning mördade. Det var till en början mest uppretade bondehopar och städernas pöbel som gjorde sig skyldiga till sådana våldsdåd. Men efter någon tid sätts terrorn i system; den hemliga polisen,

tjekan, blev dess fruktade redskap. De nya makthavarna satte igång ohyggliga massavrättningar av personer, som de betraktade som sina motståndare. ... (s. 334)

Framställningen mötte nu ingen kritik. Den kan inte rimligen anses så mycket mindre drastisk än Wennströms. Vad som hänt under de fjorton åren mellan 1949 och 1963 var Chrusjtjovs stora tal vid 1956 års partikongress, där han – inte avslöjade, för allt var ju känt innan – men erkände Stalins brott.

Ansågs det därför nu ofarligt att en svensk lärobok var sanningsenlig i beskrivningen av Sovjetunionen? Eller var nämndens ledamöter bara ouppmärksamma? (Knut Olsson tillhörde inte längre nämnden). Eller var det beskrivningen av Mussolins Italien som varit den verkligt kontroversiella punkten?

Det kan vi aldrig få veta eftersom det inte finns några diskussionsprotokoll, enbart beslutsprotokoll från nämndens sammanträden.

En uppfattning om nämnden förs fram av Klas-Göran Karlsson i HLFÅ 1985/86, s. 45. Jag citerar:

Historieläroböcker bör till sin allmänna karaktär svara mot anvisningar och målsättningar i de rådande undervisnings- och läroplanerna. Dessa ger inga detaljanvisningar utan mera en förhärskande samhällelig grundsyn och tolkningsram som möjligen kan utgöra korrektiv mot alltför avvikande bedömningar av historiska skeenden ... [Läroboksnämnden] borde borga för att historiska tolkningar ligger i linje med den politiskt dominerande uppfattningen.

Det är, som framgår av ovanstående, inte uteslutet att nämnden tyvärr kunde fungera på detta politiska sätt.

Många kritiska synpunkter på läroboksnämnden fördes fram i skrivelser och debatt. Skolboksförlagen såg givetvis den ofta långa handläggningstiden i nämnden, ibland med flera bordläggningar, som ett stort hinder för en rationell planering av tryckkapacitet och utgivning. Men man hade också principiella invändningar. Jag citerar utdrag ur en skrivelse 1967:

1. Vad är en lärobok i författningens mening? Vad betyder "användas i undervisningen"? En betydande del av det tryckta

material som används de facto i skolan, står inte på läroboksförteckningen. Är skolradions material olagligt?

2. Ett flertal granskningsutlåtanden uppehåller sig väsentligen vid s.k. pedagogiska synpunkter antingen de sammanfaller med eller strider mot författarens. Kan ett vägande "pedagogiskt" omdöme avges blott på grundval av en korrekturgenomläsning? Är inte erfarenhet i klass enda grundvalen för ett omdöme i detta avseende?

Och i tidningen Arbetsgivaren publicerade Lars Gröndal 1956 en artikel om Staten som lärobokscensur.

Men någon censur i juridisk mening var det ju inte fråga om. Förlagen kunde trycka och ge ut boken. Men den fick då inte användas i skolorna och blev följaktligen ointressant för förlagen.

Det var på inget sätt historieämnet som stod i fokus för debatten utan kristendoms- och samhällskunskapsämnena och allt som hade med hälsofostran att göra, eftersom man då kom in på alkoholfrågan och sexuallivet. Ett område som man kanske inte skulle ha väntat sig var ytterst eldfångt, nämligen frågan om ordlistor i främmande språk, vilket hängde samman med en inflammerad debatt om enspråkig undervisning.

År 1966 tillsattes den utredning som ledde till nämndens nedläggning från 1974. Utredningen leddes av nämndens ordförande, riksdagsman Hilding Johansson (s). Det framfördes ingen kritik mot nämnden men mot principen om förval. Istället inrättades en ny nämnd i SÖ med uppgiften begränsad till centrala läromedel i samhällsorienterande ämnen och till frågan om objektivitet och överensstämmelse med läroplanen. Denna nämnd försvann 1983.

Till sist ett citat från nämndens protokoll 13/3 1963. Det gäller Eklöf, Skolkören, som fanns med redan i 1935 års förteckning men där tidens stämningar nu blivit annorlunda. Eftersom nämnden en gång godkänt boken kunde man inte förmå sig till att erkänna att man gjort fel utan fann en annan för byråkratin behagligare formulering: "Nämnden beslöt fästa förlagets uppmärksamhet på sång 33 *Du folk av äldsta arisk stam.*"

14. *Läroböckernas bild och dagens rysslandsforskning* *Några iakttagelser*

De första sammanfattningarna av revolutionstiden i stora historieverk kom som jag tidigare nämnt vid slutet av 1930-talet.

Först genom dessa större översiktsarbeten fick den tidens lärare en grundlig sammanfattning av epoken och av den tidens vetande om Sovjetunionen.

För senare generationer torde R.R. Palmer, Nya tidens världshistoria I-II (1959) och kanske E.J. Hobsbawms Imperiernas tidsålder (1994) ha spelat motsvarande roll.

Men lång tid har gått sedan de böckerna utkom. Idag finns en överrik och oöverskådlig forskning. Det är nödvändigt att begränsa genomgången till ett fåtal arbeten inom olika områden. Då jag testar de tidigare läroböckerna mot dagens kunskap har jag valt att utgå från framställningen i följande böcker:

- Anne Applebaum, Gulag A History 2003
- Orlando Figes, A people's Tragedy 1997
- Kristian Gerner, Arvet från det förflutna 1980
- Philip Hanson, The Rise and Fall of the Soviet Economy 2003
- Stefan Hedlund, Hur många Ryssland efter Sovjet? 1993
- David L. Hoffmann, Stalinism 2003
- David L. Hoffmann, Stalinist values. The cultural norms of Soviet modernity 1917-1941 2003
- Klas-Göran Karlsson, Terror och tystnad 2003
- Bruce Lincoln, Red victory A history of the Russian civil war 1990
- Martin Malia, Russia under Western eyes 2000
- Richard Pipes, Russia under the Bolshevik regime 1994
- Richard Pipes, The Russian revolution 1990
- Donald J Raleigh, Experiencing Russia's Civil War 2002
- Lennart Samuelson, Röd koloss på larvfötter. Rysslands ekonomi i skuggan av 1900-talskrigen 1999

Nicolas Werth, En stat mot sitt folk. Kommunismens svarta bok
1999
Dmitri Volkogonov, Autopsy for an Empire 1998
Alexander N. Yakovlev, A century of violence in Soviet Russia
2002

Tre frågor har för mig varit naturliga:

- Vilka aspekter på Ryssland – naturliga för oss på 2000-talet – saknas i de behandlade läromedlen?
- Strider vissa beskrivningar mot vad vi vet enligt den nu tillgängliga forskningen?
- Kan man under de 100 åren urskilja olika perioder i läroboksförfattarnas hantering av revolutionen? Har böcker under någon period varit påtagligt ensidiga?

Den aspekt som framför allt saknas är den *nationella och den etniska*. Det kan både förvåna och framstå som naturligt.

Två böcker med nationella perspektiv från resp. 1941 och 1945.

Det kan förvåna därför att läroboksförfattare i 1900-talets början var upp vuxna i en miljö där ordet nation var starkt positivt värde laddat. Mycken historieskrivning var centrerad kring att beskriva nationalstaternas tillblivelse, och Tysklands och Italiens enande upptog en betydande plats i alla läroböcker. Framväxten av de europeiska nationerna och deras konsolidering var ett genomgående tema från romarrikets fall till nya tiden. Och i den litteratur från 1900-talets början jag redovisat fanns åtskilliga konkreta bilder av Rysslands alla olika folkslag, hos Sarwe, Langlet, Stadling och Kennan. En russificeringskampanj hade präglat tsartidens slutdecennier och satt fokus på nationalitetsfrågan. Inte minst hade detta gällt storfurstendömet Finland. Under första världskrigets slutskede, den tyska inmarschen i Ukraina och under inbördeskriget frigjorde sig många nationer inom tsarimperiet, exempelvis Georgien, även i våra dagar en krutdurk. Långt in på 1920-talet pågick den bolsjevikledda återerövringen i Kaukasus och Turkestan.

Men det kan också förefalla naturligt därför att man nog även som fackhistoriker fram till 1900-talets mitt hade en diffus bild av den nationella mångfalden inom tsarernas och Sovjets imperium. De västeuropeiska imperiernas sammanbrott i samband med avkoloniseringen vid 1900-talets mitt hade inte heller skärpt uppmärksamheten på nationalismen. Det är därför kanske snarare vårt sentida perspektiv från tiden efter 1991, då Sovjetunionen splittrades i olika självständiga stater, av vilka många är multietniska, som aktualiserar den frågeställningen. Liksom forskningen inom historikergruppen i Lund med bl.a. professorerna Tägil, Gerner och Karlsson och professor Stefan Hedlunds arbete i Uppsala.

En redogörelse finns i Ignats, Folkens fängelse (1982) och i Gustavsson-Svanberg, Gamla folk och nya stater. Det upplösta Sovjetimperiet (1992). Kristian Gerner har 1996 beskrivit nationella motsättningar i Sovjet (Världspolitikens dagsfrågor nr 8) och Stefan Hedlund ägnar sin bok Hur många Ryssland efter Sovjet? (1993) åt de statligt-kulturellt-etniska spänningarna inom Sovjet och Ryssland.

En omfattande analys finns i Andreas Kappeler, *Russland als Vielvölkerreich* (1992). Av mindre format men lysande är Gunnell Vallquists understreckare (SvD 22/3 1991) "Ett imperium och dess olyckor".

Torgny Hinnemo, OSS-analytiker vid Utrikesdepartementet, har i en artikel pekat på de inre spänningarna mellan centralmakt, regioner och oblater. Europa ser han som den granne som oroar Ryssland minst. Tatarstan har planerat införa latinskt alfabet. (SvD 21/2 2002)

Att hela denna problembild inte uppmärksammades i våra läroböcker före 1990-talet kan vara begripligt. "En överväldigande majoritet av sovjetforskare i väst var faktiskt övertygade om att det sovjetiska projektet, trots många andra brister, i alla fall hade lyckats befria det sovjetiska samhället från nationella motsättningar." (Hedlund a.a. s. 185)

Idag borde de nationella problemen rimligen ges större utrymme, inte minst med tanke på de katastrofala följderna av de spänningar vi kunnat se i det forna Jugoslavien. Och med tanke på att ett av de nybildade länderna, Ukraina, både till yta och folkmängd är ett av Europas största och väl belyst i ett stort arbete som Orest Subtelny, *Ukraine A History* (1988) och i Anna Reid, *Borderland A Journey through the History of Ukraine* (1997).

Den eftersovjetiska situationen torde överhuvud ge skolan utmärkta möjligheter att för eleverna klargöra distinktioner som är fundamentala för att förstå nationella motsättningar. Jag citerar återigen Hedlund s. 190:

Man kan antingen utgå från en territoriell princip, så att alla som föds inom ett visst lands gränser automatiskt blir medborgare i detta land. Alternativt kan man utgå ifrån en etnisk princip, så att alla som är födda av föräldrar som tillhör en viss etnisk grupp har rätt att bli medborgare i den stat som "tillhör" denna etniska grupp. Det förra brukar kallas *ius soli*, "territorialrätt", och är praxis i Frankrike. Det senare kallas *ius sanguinis*, "blodsrätt", och tillämpas i exempelvis Tyskland. Kontrasten mellan de tyska och franska modellerna har betydande relevans för dagens ryska dilemma.

Är det noggranna planer som styr utvecklingen? Eller slumpen? En urgammal och populär frågeställning inom spekulationer över historiens gång. Den aktualiseras i Orlando Figes 900-sidiga verk, *A People's Tragedy. The Russian revolution 1891–1924* (1997). Jag återger ett utmärkt referat som Lars Erik Blomqvist redan gjort av hur Figes skildrar händelserna just den 26 oktober 1917:

Natten till den 26 oktober 1917 var tämligen lugn i Petrograd. Spårvagnarna gick för det mesta som vanligt, restaurangerna var öppna och det spelades teater. Samtidigt pågick emellertid någonting som efterhand skulle kallas den stora socialistiska oktoberrevolutionen: inne i Smolnyj-palatset höll Lenins bolsjeviker på att införa den diktatur som de behövde revolutionen till. Men det var långt ifrån att de lyckades göra det. Först hade inga skott avfyrats från Peter-Paul-fästningen mot Vinterpalatset där den provisoriska regeringen satt instängd. Fältkanonerna på fästningen visade sig vara genomrostiga, och när nya pjäser släpades fram fanns ingen ammunition. Dessutom kunde man inte hitta den röda lykta som skulle vara startsignal till revolutionen. ... Vidare hade Lenin själv hållit på att missa föreställningen i Smolnyj. Utklädd till arbetare hade han tagit en tom spårvagn till Finlandstationen. ... Men sista vägen fick han gå till fots, och när han i sin märkliga utstyrsel (keps och peruk och bandage om huvudet) hejdades av en regeringspatrull blev han tagen för ett vanligt fyllo och fick passera.

"Man kan bara undra hur annorlunda historien sett ut om Lenin då hade blivit gripen" är Orlando Figes reflexion. I anslutning till Thede Palms, *De vita och de röda* (1984), s. 20 ff kan man spekulera över vad som hänt om Kerenskij inte skickat ut sin order nr 1.

Framgången med *industrialiseringen* under trettioalet är ett återkommande inslag i mycken litteratur. Se exempelvis Neumann-Rück Kolossen på stålfötter 1945. Den industriella framgången betonas också i skolans läroböcker. Priset för denna framgång – den fruktansvärda terror som riktades mot bönderna vilkas produktionsöverskott sögs ut och investerades i tung industri – får däremot liksom miljöförstörelsen inget eller mycket sparsamt omnämnande, ett par läroböcker undantagna. Inte heller tidigare århundradens metod, att produktionsöverskottet sögs ut av gods-

ägarklassen belyses. Det handlade dock om av ledningen accepterad sväldöd för miljoner i början av trettioalet och under den medvetet framkallade hungerkatastrofen i Ukraina. (Se Conquest, Den stora terrorn 1968 och Ernte des Todes 1988 och Klas-Göran Karlsson, Terror och tystnad 2003 s. 115 ff.)

Sovjet byggde under 1930-talet upp en enorm kapacitet för tung industri. I Dnjepr- och Donetsområdet slogs den sönder under kriget. Likväl lyckade Sovjet vinna första ronden i rymdkapplöpningen mot USA.

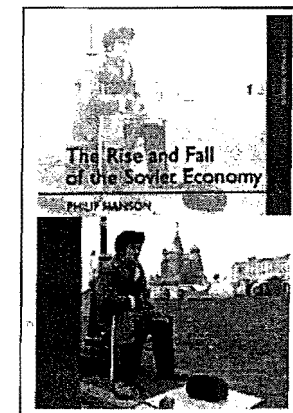
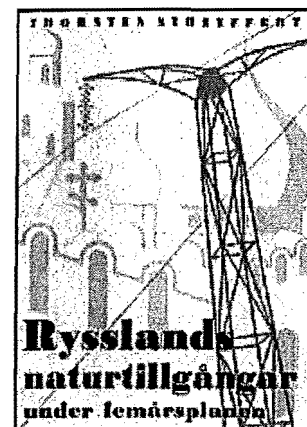
I en stor artikel i DN (18/6 1958) gör Leon Rappaport, en av tidningens ledande ekonomiska analytiker, en detaljerad genomgång av utvecklings- och investeringsnivåer i Sovjet och USA. Till Sovjets stora fördelar räknade han dess förmåga att kunna planera och att man inte behövde ta hänsyn till befolkningens önskan om högre konsumtionsstandard. Han sammanfattar:

Om man antar att USA vidmakthåller sitt hittillsvarande öknings-tempo, kommer följaktligen totalproduktionen år 1972 ej att väsentligen skilja sig från den Sovjet vid samma tid avses uppnå. Man kan, vill det synas, inte anse det uteslutet att totalproduktionen i Sovjet på 1970-talet kommer att hinna upp och till och med passera totalproduktionen i USA.

Som vi nu vet gick det precis tvärtom. Under 1980-talet föll det sovjetiska industribygget samman. Ubåtsflottan rostar nu sönder i Murmansk. Varför? Hur förklarar dagens ekonomiska forskning den industriella och ekologiska katastrofen?

Philip Hanson, professor emeritus i The Political Economy of Russia and Eastern Europe at the University of Birmingham, har nu kommit med boken *The Rise and Fall of the Soviet Economy* (2003). Han driver där tesen att det sovjetiska ekonomiska systemet hade förmåga att alstra ekonomisk tillväxt, vilket det också gjorde under lång tid.

To argue that the Soviet economic system came to an end because comprehensive state ownership and central planning were inherently unworkable is difficult. Soviet central planning worked after a fashion for sixty years, from 1928 to 1988. It coped with all-out war, and it left Soviet citizens somewhat better

off in the late 1980s than they had been in the late 1920s. Those who argued in the 1920s and 1930s that socialist production was not possible were wrong. (s. 240)

Men från 1970-talet framträdde en avgörande svaghet i jämförelse med det västliga, konkurrensutsatta systemet, nämligen "inability to cope with technical change". Trots detta skulle systemet enligt Hanson ha kunnat hanka sig fram. Men kommandoekonomi fordrade att någon var villig att ge kommandon, hade auktoritet och blev åttlydd.

Success in partially liberalising Soviet society, so that terror receded into the background, reduced the effectiveness of a top-down economic system that relied on authority and obedience.

Gorbatjovs liberalisering innebar enligt Hanson dödsstöten åt det ekonomiska systemet. I två meningar, lysande i sin pregnans, sammanfattar han orsaken till Sovjetunionens sammanbrott:

Michail Gorbatjov was the first Soviet leader who, if one may judge by appearance, did not understand the Soviet system. He was therefore the last Soviet leader. (s. 177)

En vanlig kommentar i den svenska debatten är att "när Sovjetunionen föll sönder rasade planekonomin". Enligt Hanson borde således kommentaren vara den motsatta: När planekonomin övergavs föll Sovjetunionen sönder.

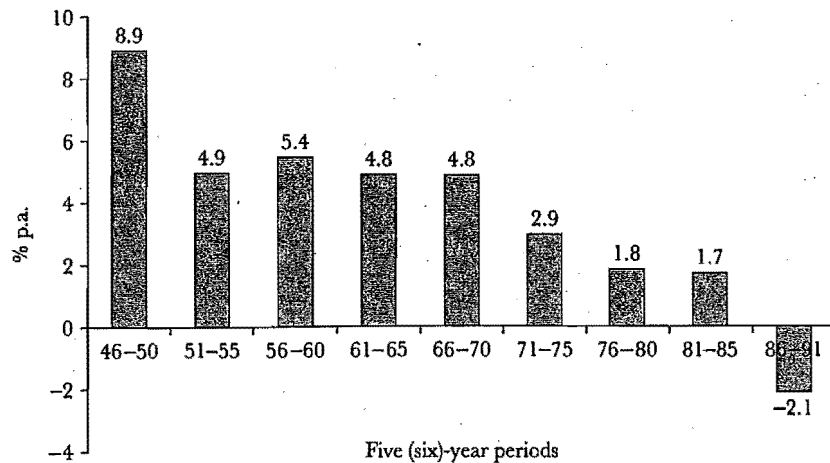

Figure I.1 Soviet GNP: average annual growth rates, 1945-91

Note: Based chiefly on CIA estimates. The data are presented by Maddison as a GDP series, for comparability with other countries. The CIA originally produced a GNP series; the practical difference, in the case of the USSR, is negligible, and they are described here as GNP.

Source: Derived from Maddison (1995).

*Diagrammet belyser bruttonationalproduktens utveckling
(Ur Hanson, a.a., s. 5)*

En annan aspekt på sönderfallet är naturligtvis den som bl.a. Stefan Hedlund m.fl. lyft fram: den etniska nationalismen. (Se Hedlund, a.a., s. 181 ff eller Kappeler a.a., s. 314 ff).

Planeringssystemets svagheter hade tidigt varit uppenbara för ledningen. Alexander Yakovlev, som då arbetade i kommunistpartiets centralkommitté, antecknade redan före 20:e partikongressen 1956 följande ord av Chrusjtjov, formulerade med dennes ofterhärmliga skicklighet att finna drastisk uttryck:

We've become like priests and preachers: we promise a kingdom in heaven, but in the here and now there are no potatoes.

Only our longsuffering Russian people would put up with something like that. ... We are not priests, we are Communists, and we must give them this happiness here on earth.

When I was a worker, there was no socialism, but there were potatoes, and now we have built socialism and there are no potatoes. (Yakovlev, *A century of Violence in Soviet Russia*, s. xv)

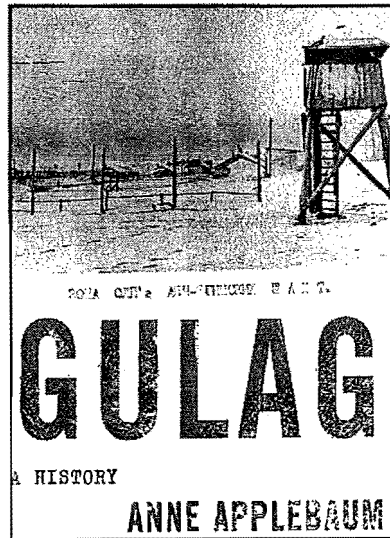
Terrorn som medvetet politiskt maktmedel och tillämpad i stor skala redan från 1917 och fram till avstaliniseringen 1956 är helt undanskymd i många läroböcker vid 1900-talets mitt. Terroristdåd hade förekommit ganska många i rysk historia. Bland de mördade var ju tsaren Alexander II. Men bakom dessa tidiga terrorister, t.ex. Vera Figner, fanns ingen pådrivande, revolutionär samhällsklass. Då bolsjevikerna grep efter makten hade industrialiseringen skapat en sådan klass i den stora arbetarbefolkningen i Moskva och Petrograd.

Nu tillgreps terrorism inte för enstaka dåd utan som politisk strategi. En sådan terrorism var något annat. Steinberg, bolsjevikisk justitieminister, förklarade: "It was a planned and quasi-legal program to intimidate and terrify a people into submission." En god beskrivning av dess start finns i Bruce Lincoln, a.a., s. 131 ff och i *Kommunismens svarta bok*, s. 86 ff. Dess praktik illustreras i Donald J. Raleighs *Experiencing Russia's Civil War* (2002), som utgör en inträngande specialstudie av Saratovprovin- sen. Raleigh pekar också på den betydelse första världskriget haft för att utradera hänsyn till människoliv. Och inbördeskriget var ju en direkt fortsättning på världskriget.

Terrorfilosofien illustreras av Trotskijs resonemang i *Kommunismen och terrorn* (1920). Jag citerar ur 1928 års upplaga:

Den, som vill nå sitt mål, kan inte väja för medlen. Kampen måste föras med en intensitet som faktiskt tryggar proletariatets enväldsmakt. Kräver den sociala omvälvningens mål diktaturen – "den enda form, vari proletariatet kan förverkliga sin statliga makt" – så måste diktaturen, kosta vad det kosta vill, betryggas.

Arbetarklassens enväldsmakt kan endast tryggas därigenom att man tvingar den vid makten vana bourgeoisin att begripa, att det är farligt för den att sätta sig till motvärn mot proletariatets diktatur och att undergräva det genom sabotage, sammansvärjningar, uppror och utländska trupper. Man måste tvinga den makten beröva bourgeoisin att lyda. ...

Den som principiellt utdömer terrorn, d.v.s. undertrycknings- och avskräckningsåtgärderna gentemot den bittra och väpnade kontrarevolutionen, han måste avstå från arbetarklassens politiska välde och från dess revolutionära diktatur. Den, som avstår från proletariats diktatur, han avstår från den sociala revolutionen och drar socialismen i graven. (s. 31 f)

Titeln på Klas-Göran Karlssons bok, Terror och Tystnad, säger mycket om historieskrivningens hantering av millioner mördade under denna målmedvetna, planerade terror: tystnad. Denna tystnad möter i vissa av skolans läroböcker före 1990-talet.

Vad säger oss modern forskning om *Gulag*, tvångsarbetslägren? Att sådana fanns har varit känt länge och vittnesmål i svenskspråkiga böcker redan på 1930-talet har jag redovisat tidigare. En möjlighet till grundlig källforskning öppnade sig först vid Sovjetunionens sammanbrott 1990 och arkivens öppnande. Den mest genomarbetade framställningen finns nu i Anne Applebaum, *GULAG: A History of The Soviet Camps* (2003). Docent Lennart Samuelson har presenterat frågorna och kvantifieringsproblemen i en tidningsartikel (Sv D 2/8 2003).

Bygget av Vitahavskanalen, om vilket jag tidigare refererat Andersen-Nexös reportage, redovisar Applebaum på sid. 58–72 i sin bok. Hon beräknar antalet omkomna fångar till cirka 25 000 under de två år bygget pågick.

Jämförelse med de nazistiska koncentrationslägren är ju vanlig. De ryska var av mycket större omfattning och varaktighet, cirka 18 miljoner människor har vistats i dem. Antalet döda beräknar Applebaum till 4,5 miljoner. Men de ryska hade till skillnad från de nazistiska inte förintelse som uppgift; deras funktion blev att utan hänsyn till människoliv pressa ut arbete.

Det hindrar inte att förintelse ingick i den kommunistiska strategin. Jag citerar ur Applebaum:

As far as I have been able to ascertain, this particular form of murder, practised at the height of Holocaust, had no Soviet equivalent.. True, the Soviet Union found other ways to mass-murder hundred of thousands of its citizens. Usually, they were driven to a forest at night, lined up, shot in the skull, and buried in mass graves before they ever got near a concentration camp – a form of murder no less “industrialized” and anonymous than that used by the Nazis... Within the Gulag, Soviet prisoners also died, usually not thanks to the captors’ efficiency but due to gross inefficiency and neglect. In certain Soviet camps, at certain times, death was virtually guaranteed for those selected to cut trees in the winter forest or to work in the worst of the Kolyma gold mines. Prisoners were also locked in punishment cells until they died of cold and starvation, left untreated in unheated hospitals, or simply shot at will for “attempted escape”. Nevertheless, the Soviet camp system as a whole was not deliberately organized to massproduce corpses – even if, at times, it did. (s. xxxix)

Jag har på flera ställen påpekat hur *inbördeskrigets* omfattning oftast försvunnit i läroböckernas framställning. Böckerna går i regel direkt från statskuppen i Petrograd i oktober 1917 – som dessutom kallas revolution – över till en skildring av det kommunistiska samhällsbygget. Men däremellan låg ett tre/fyraårigt inbördeskrig av sällsynt grymhet från båda sidor och där antalet döda beräknas till mellan 13 och 23 miljoner (de båda ytterlighetsvärden jag mött i litteraturen). Jag citerar ur Bruce Lincoln, *Red victory*:

Terrorn? Bolsjevismen har av gammalt blott avskytt den individuella terrorn. Och denna blott, emedan den insåg dess bristande ändamålsenlighet. Terrorn mot alla är däremot ett effektivt medel att nå målet. Citat ur Rundt, Människan göres om (1932), s. 9

As the Reds and Whites fought their first battles in the spring of 1918, neither thought simply of victory or defeat. Each planned the others annihilation. (s. 73)

För svensk allmänhet var en del i de fruktansvärda förhållandena känd genom Elsa Brändströms bok Bland krigsfångar i Ryssland och Sibirien (1921). Att inbördeskriget varit undanskymt har emellertid inte bara gällt svenska läroböcker utan också den vetenskapliga forskningen och litteraturen fram till den allra senaste tiden, vilket Raleigh framhåller i ovannämnda bok.

En stark påverkan av sovjetisk historieskrivning mötte i det helgonartade porträttet av *Lenin* i Wikberg, Ungdomens världshistoria. Jämför med följande citat ur Klas-Göran Karlsson, *Terror och Tystnad*, s. 63, där han karakteriserar den sovjetiska historieskrivningen om Lenin:

Lenin framställdes under sovjetperioden inte som en historisk gestalt. Hans godhet, vishet och upphöjdhet var i allt från barnböcker till politisk litteratur av gudomlig natur. En Leninkult växte snabbt efter hans död ut till en världslig religion med, som historikern Nina Tumarkin uttryckt det, stiliserade porträtt och byster som dess ikoner, idealiserade biografier som dess evangelium och leninismen som dess heliga skrifter. Dödsåret fick Petrograd hans namn. Lenins kropp balsamerades och lades ut för beskådande för eviga tider i ett mausoleum i röd marmor på Röda torget i Moskva.

I Klas-Göran Karlssons bok framhävs en annan Lenin, nämligen den som möter i detta brev från den 11 augusti 1918. (s. 118):

Kamrater! Upproren i de fem kulakdistrikten måste slås ned utan nåd. Hela revolutionens intressen kräver detta, för nu är "det sista avgörande slaget" mot kulakerna på väg överallt. Man måste statuera ett exempel.

1. Häng (häng utan misshag, så att folk ser) inte mindre än ett-hundra kända kulaker, rika män, blodsugare.
2. Publicera deras namn.
3. Ta ifrån dem all spannmål.
4. Utse gisslan – i enlighet med gårdagens telegram. Gör det på så sätt att människor på hundratals versts avstånd ser, darrar, vet, skriker; de kommer att strypa de blodsugande kulakerna till döds ...

PS Finn några genuint brutala människor.

Samma bild av Lenins roll för terrorn framgår av Nicolas Werths studie *En stat mot sitt folk*, s. 86 ff i *Kommunismens svarta bok*.

Att bilden av Lenin i ett läromedel från 1950-talet inte stämmer med vad vi nu vet är en sak. Men hur förhöll sig helgonlegenden till vad man visste för ett halvt sekels sedan?

Den då aktuella leninbiografien var David Shub, *Lenin* (1949). Den ger i kapitlet "Terrorn börjar" ingen tvekan om Lenins roll även om de historiska beläggen hos Shub är svaga. Herbert Tingsten däremot har i den ovannämnda *Demokratins seger och kris* (s. 542–568) ett avsnitt om den ryska revolutionstiden vilket nästan uteslutande koncentreras kring författningsteknik. Om det historiska förloppet efter 1917 finns endast två rader:

Den inre freden återställdes genom undertryckningspolitik mot oppositionella riktningar; mot de borgerliga klasserna sattes terrorn i system. (s. 554)

I Folkens historia genom tiderna, del VI, utkommen 1950, där aktuellt parti skrivits av Yngve Lorents, finns följande formulering (s. 484 f):

Stalin fick härvidlag viktiga anledningar till att behålla och utveckla den centraldirigerade statskontroll som Lenin trots sina tidigare uttalanden funnit sig nödsakad att acceptera såsom av praktiska skäl oundgänglig. Lenin själv hade gjort sig mycken möda med att söka förklara och försvara, varför det även i det kommunistiska samhälle som han härskade över och som enligt hans teori borde vara befriat från varje slag av våld, dock skulle behövas polis, domstolar, fängelser o.d. Bristen på överensstämmelse mellan teori och praktik fanns kvar även efter Lenins död, men det föreföll inte som om saken vållade Stalin några egentliga bekymmer. Man skyllde nu som tidigare på att det kommunistiska samhället inte var färdigt och tryggt och att det alltjämt hade motståndare.

Slutsatsen blir rimligen att läroboksförfattare 1950 inte hade tillgång till material som klart belägger att Lenin tog initiativ till den hänsynslösa terrorn även om de olika tidskrifter som Klas-Göran Karlsson på s. 123 i sin bok anför teoretiskt fanns att tillgå. Men det är orimligt att begära att en läroboksförfattare skulle ha skaffat sig just dessa ryskspråkiga alster när de inte utnyttjats av specialister på tidevarvet som Tingsten och Lorents. Lorents skriver snarast i den vanliga traditionen att Lenin skulle varit en idealist som ville väl men där tyvärr verkligheten kom emellan.

Lenins starka involvering i terrorn och som dess pådrivare måste dock numera betecknas som klarlagd och finns dokumenterad av flera nutida forskare, exempelvis Rickard Pipes *The Russian Revolution* (s. 789 ff), Klas-Göran Karlsson a.a. (s. 118 ff) och Volkogonov *Autopsy of an Empire* (s. 72 ff) och inte minst i Yakovlev, *A century of violence in Soviet history* (2002). Yakovlevs position gör hans framställning utomordentligt viktig. Han hade varit sekreterare i centralkommittén och ledamot av

politbyrån, Sovjets innersta cirkel. Han hade tillgång till alla dokument i presidentarkiv och partiarkiv.

Att Lenins engagemang i terrorn inte var klarlagd 1950 betydde givetvis inte att det fanns belägg för motsatsen, den helgonlegend som mötte i Ungdomen världshistoria. Shubs biografi borde ha givit författaren en tankeställare. Men Leninhyllning var inte ovanlig i Sverige vid denna tid. Mest känd från 1950-talet är kanske Zeth Höglunds *Revolutionernas år*. Och som auktoritativ uppfattades kanske Maxim Gorkis porträtt i *Days with Lenin* (1932). Jag citerar:

The simplicity and straightforwardness of everything he said were an essential part of his nature. The heroic deeds which he achieved are surrounded by no glittering halo. His was that heroism which Russia knows well – the unassuming, austere life of self-sacrifice of the true Russian intellectual who, in his unshakable belief in the possibility of social justice on the earth, renounces all the pleasures of life in order to toil for the happiness of mankind. ... He was a man of piercing vision and great wisdom and "in much wisdom there is much grief."

Enligt den vanliga bilden i läroböcker och historieverk överhuvud följdes krigskommunismens utplundring av bönderna och terror mot landsbygden av den s.k. *Nya ekonomiska politiken, NEP*, introducerad av Lenin. I nyare forskning ifrågasätts denna schematik. Jag citerar ur Werths ovannämnda studie s. 122 f:

En under lång tid dominerande politisk historieskrivning har överbetonat betydelsen av den "brytning" som mars 1921 innebar. ... Numera tillgängliga arkiv visar att samhällsfreden inte infann sig från den ena dagen till den andra på våren 1921. Spänningarna förblev mycket starka åtminstone fram till sommaren 1922 och i vissa regioner även långt senare. Försörjningsdetachementen fortsatte att gå hårt fram på landsbygden, arbetarstrejker kvästes grymt, de sista socialistiska aktivisterna arresterades, och "utrotningen av skogsbanditerna" fördes även fortsättningsvis med alla medel – massavrättningar av gisslan och bombardemang av byar med giftgas. I sista hand var det den stora hungersnöden 1921–1922 som betvingade de mest upproriska landsdelarna, dem som försörjningsdetachementen hade brandskattat hårdast och som hade rest sig för att överleva.

Kan man se något *mönster över tid* i hur den ryska revolutionen hanterats? Finns det en speciell tendens i skildringen av Sovjet vid någon särskild tid?

Det vilar idyll över Artur Lundkvists reseskildring från 1952 av livet på en kolchos, Vallmor från Taschkent. Av alla andra källor att döma är den på inget sätt representativ för livet på landsbygden:

Barnen arbetar inte, utan ägnar sig helt åt skolan. De som visar fallenhet för studier och önskar fortsätta får göra det. I många fall återkommer de till kolchosen och ställer sin utbildning i dess tjänst. Någon flykt från landsbygden känner man inte av i kolchoserna: ungdomen trivs där och lockas föga av stadsliv eller fabriksarbete.

Kolchosmedlemmarna är inte längre bönder i den gamla meningen. De är specialister på vetenskapligt lantbruk, samarbetar intimt med de statliga forskningsinstituterna, är utbildade i kemi, växtbiologi och maskinlära. Skötseln av kolchoserna mekaniseras alltmer, sådd och skörd företas med en kombination av maskiner, som drar fram över fälten likt vandrande fabriker. De största kolchoserna använder sig redan av flygplan, fälttelefoner och radio för att leda arbetet över sina väldiga områden.

Vi tittar in hos en av kolchosfamiljerna, tränger oss igenom en trädgård full av blommor och närgångna bin, förbi en rasande hund som sliter i sin länk, uppför en trappa och in på en veranda, övervuxen med humlerankor. ... (s. 90 f)

De läroböcker vars objektivitet jag haft anledning att ifrågasätta är nästan uteslutande utkomna just under 1950- och 1960-talen. Då började visserligen det kalla kriget. Men då fanns också med rätta en stark beundran i vida kretsar för Rysslands insatser i kampen mot nazismen. Inte minst framgick beundran i det tidigare omnämnda trebandiga praktverket *Ryssland i bild* (1944). Chrusjtjovs fördömande av Stalin vid partikongressen 1956 fick effekter för att framkalla en tövädersperiod. Inom forskningen var den s.k. konvergensteorin populär. Den innebar att de kapitalistiska och kommunistiska systemen inte utvecklades mot konfrontation, som Marx hävdade, utan med tiden skulle konvergera och börja likna varandra.

Den första sputnik 1957 och Gagarins rymdfärd 1961 blev ovedersägliga bevis på sovjetisk teknik och industriell kapacitet bara ett drygt decennium efter det att stora delar av landet ödelagts av kriget. Och mot 1960-talets slut kom effekterna av USA:s engagemang i Vietnamkriget.

Den påtagliga tendens, som präglar den stora majoriteten av läroböcker, är emellertid inte något förtigande av de tekniska framstegen eller av fattigdomen på landsbygden utan, som jag påpekat ovan, tystnaden vid 1900-talets mitt om terrorns omfattning och om den målmedvetna utrotningen av miljoner människor: bönder, bourgeoisie, kosacker. Och omvänt, kosackernas, de ukrainska böndernas och den vita arméns ofta framgångsrika strävan att utrota judarna i Sydrysslands och Ukrainas städer.

Då Allan Mooreheads populärvetenskapliga bok, *Den ryska revolutionen*, utkom 1959 – och förmodligen blev ett standardverk för 1960- och 1970-talens historielärare – påpekades i en recension i DN av Olof Lagercrantz (2/9 1959) att boken saknade ett viktigt perspektiv: den *entusiasm och trosglöd* som präglat många av de tidigare bolsjevikerna (de som Stalin utrotade):

Inte ett ögonblick har han skyttat den moraliska passionen hos Lenin, hans djupa medkänsla med det lidande folket, hans ur denna medkänsla födda hänsynslöshet och oförsonlighet. ... Den profetiska visionen hos Trotskij har han inte sett. Hans fantasi får inte vingar inför denna bländande människa som nådde storhet antingen han försmäktade i tsarens fångelser, ledde oktoberrevolutionen, besegrade de vita invasionsstyrkorna eller i landsflykt sände sina smädelser mot kamraten-tyrannen som störtat honom. Trotskij är därtill en av detta sekels främsta författare som, om endast de litterära förtjänsterna skall tagas i betraktande, varit minst lika förtjänt av ett Nobelpris som Churchill.

Detsamma kan sägas om våra läroböcker. "The dream that failed" är undanskymd och det kan därför bli svårt för skolelever att förstå att kommunismen under flera av 1900-talets decennier kunde fånga och entusiasmera många människor utanför Ryssland.

Ser läroboksförfattarna kommunismens Sovjet som en fortsättning av det tsaristiska systemet? En ny enväldaregim, fast mycket

effektivare än den förra? Eller som en skapelse under inflytande av västerländsk 1800-talsfilosofi från Marx och Engels? Vilket är perspektivet?

I dagens historiska debatt kontrasteras det perspektiv som Rickard Pipes ger uttryck åt i *The Russian Revolution* (1990) och *Russia under the Bolshevik regime* (1994) mot Martin Malias beskrivning i *Russia under Western Eyes* (1999).

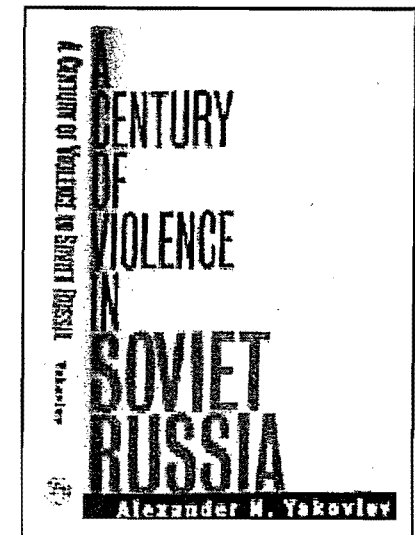
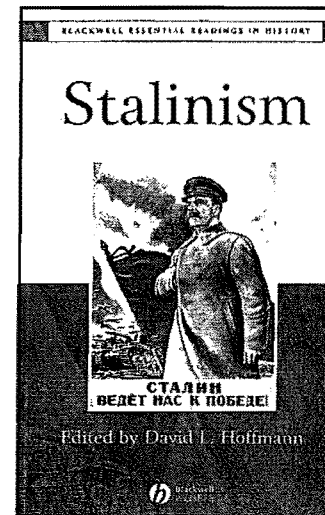
Jag citerar ur Pipes, *Russia under the Bolshevik regime*, s. 503:

Tsarist patrimonialism rested on four pillars: one, autocracy, that is, personal rule unconstrained by either constitution or representative bodies; two, the autocrat's ownership of the country's resources, which is to say, the virtual absence of private property; three, the autocrat's right to demand unlimited services from his subjects, resulting in the lack of either collective or individual rights; and four, state control of information. A comparison of tsarist rule at its zenith with the Communist regime as it looked by the time of Lenin's death reveals unmistakable affinities.

För Pipes hör Ryssland inte till den europeiska kulturkretsen utan är i grund och botten ett asiatiskt land. Liknande synsätt möter hos Kristian Gerner när han skriver: "Politiskt grep kommunisterna tillbaka på ryska traditioner av självhärskardöme och rättsotrygghet. Det europeiserade skiktet drevs i landsflykt eller likviderades fysiskt. (SvD 5/5 1995) Gerner behandlade detta tema redan i sin bok *Arvet från det förflutna* (1980).

Pipes argument om hur ryssar såg på äganderätt till jorden får en intressant illustration i brevväxlingen mellan premiärminister Stolypin 1906 och författaren Alexej Tolstoj. Tio miljoner människor, en fjärdedel av landets bönder, var på väg att bli privata jordbrukare genom Stolypins reformer. För Tolstoj var tanken lika orysk som orimlig. "Lika litet som luften vi andas kan vara enskild egendom lika litet kan jorden vara det," skriver Tolstoj. Miren fick enligt honom inte splittras, privatisering var ett otyg. (Se artikel av Lars Erik Blomqvist, DN 30/3 1993)

Malias perspektiv är helt annorlunda. För honom var det de socialistiska idéerna som präglade Ryssland och de var ett utflöde av det europeiska 1700-talets rationalism.

Sedan Peter den stores resa till Europa och med en vetenskapsakademi där hälften var tyskar, med mängden av franska aristokrater som flytt till Ryssland efter 1789, med de stora ryska författarnas årlånga vistelser i Västeuropa var det anknytningen dit som präglade Ryssland. Och då Marx' *Kapitalet* 1872 översattes till ryska fann man att han fick sina främsta anhängare där. I Västeuropeisk exil vistades Lenin och Trotskij under många år.

I denna debatt på internationell nivå ställs alltså frågan om Ryssland är en del av Västerlandet. Det är ju en gammal frågeställning. Den kan ha ett speciellt intresse för oss svenskar eftersom professor Alf Nyman redan 1948 tog upp problemet – men med utgångspunkt i spengleriansk filosofi – i sin bok *Östligt och västligt i ryskt tankeliv*. Och redan 1941 hade han varit inne på frågan i boken *Nazism, caesarism, bolsjevism*. Rapporten från idéfronten.

Nyman talar om

"Den genuint ryska världsåskådningens oöverbinnliga motvilja mot allt, vad individualism heter, och dess naturliga böjelse för ett visst slag av andlig kollektivism ... en korporativt-hierarkisk samfundsordning" i motsats till "ett individualistiskt splittrat, krämaraktigt kärlekslöst Västeuropa." (s. 23 ff)

Det spår Nyman tar upp leder vidare till exempelvis Per-Arne Bodins *Ryssland Idéer och identiteter* (2000). Torsten Kälvemark, en av våra främsta kännare av bysantinsk kultur, skriver i en tidningsartikel:

Självfallet var den ryska kulturen före revolutionen en blandning av östligt och västligt. Om man anser Dostojevskij vara en av världslitteraturens största författare är det därför att han representerar en symbios mellan den kristna världens två stora kulturtraditioner: Bysans och Rom. Som författare av romaner är han en västerländsk företeelse men hans storslagna idévärld är nära knuten till det ortodoxa arvet.

Gunnar Hägglöf tjänstgjorde som ung attaché i Moskva 1930–32, var tillbaka som sändebud 1946–47, sedan i många år vår ambasadör i London. År 1978 återvände han för en lång resa i Ryssland. Han har skrivit om den i boken *Sovjet-Ryssland i går, i dag, i morgon* (1979). Hans reflexion om Rysslands kulturella spänningar citerar jag:

Alltsedan den tid då jag lärde känna Moskva och dess Kreml liksom de medeltida grannstäderna har det förefallit mig som om denna dikotomi, denna tudelning, nämligen å ena sidan den oinskränkta maktens och å den andra den gränslösa kontemplationens värld, är något fundamentalt i ryskt psyke. Den har satt sin oefterhärmliga prägel på ryskt stats- och kulturliv, Peter den store och Dostojevskij. (s. 11)

Var i detta paradigm placerar sig den svenska läroboksfloran? Ställer alla läroböcker problemet var Europa i kulturell-politisk betydelse börjar och slutar? Redan i början av 1950-talet hölls i Europarådets regi stora konferenser för att historiker i olika länder skulle kunna söka sig fram till samma definitioner. Undervisningsrådet Gustaf Sivgård refererar utförligt i HLFÅ 1954.

Mitt intryck är att de allra flesta läroböcker ligger inom tankekonceptet att både ryska revolutionen och kommunismens praktik hörde samman med Marx tänkande och politiska visioner. Trotskij uttryckte det så att Västeuropa exporterade sin mest avancerade teknik till Förenta staterna men sin mest avancerade ideologi till Ryssland. Det är genomgående att Marx tas fram – ofta med

bild i läroböckerna – som inspiratören inte bara till Lenins idéer, vilket är obestridligt, utan också till hur det kommunistiska samhället i Ryssland utformades. Men detta är som framgår av ovanstående inte en självklar slutsats.

Och knappast en hållbar slutsats heller. En så eminent kännare av Ryssland som Finlands förre president, Mauno Koivisto, tvekar inte. I sin bok *Den ryska idén* (2002, s. 195 ff), markerar han klart sambandet med tsarismens traditioner.

Ett av de stora – kanske det största – tvisteämnet i historieskrivningen om Sovjetunionen har länge varit frågan om *kontinuitet eller diskontinuitet*.

Gick det en rak linje i ideologi och praktisk politik från oktoberrevolutionen 1917 till kommunismens fall i samband med 1991 års händelser? Eller ännu längre? Var det en skillnad mellan bolsjevikpartiet under Lenin och kommunistpartiet under Stalin? Innebar Chrusjtjovs åtgärder en ny tid? Eller kom den först med Gorbatjov och Yeltsin? Eller är fundamenten fortfarande orörda?

Ett stort antal studier har ägnats dessa frågor. Jag citerar de inledande raderna i David Hoffmanns bok, *Stalinism* (2003):

For scholars of Soviet history no problem looms larger than that of Stalinism. How was it that the October Revolution of 1917, which seemed to promise human liberation and equality, resulted not in a communist utopia but instead in a Stalinist dictatorship? Why did this attempt to create a perfect society lead to gulag prison camps, bloody purges, and unprecedented levels of state repression? For decades historians have grappled with these questions, and have put forward a range of competing explanations. Some have blamed Stalin personally, others have focused on socialist ideology or the international threat, still others have explored Stalinism's social and cultural origins. Stalinism, then, represents not only the most central problem in Soviet history, but one rich in historiographical controversy and interpretation as well.

Särskilt under 1960- och 1970-talen utvecklades av många författare vad som kallats revisionism, d.v.s. man sökte bl.a. visa att det funnits folkligt stöd för Stalins politik, att stalinkulten var till

för bönderna som behövde någon ersättning för den religiösa tron, att Stalins utrensningar också var till för att bönderna skulle se att de gudlösa bolsjevikerna drabbades etc.

Det är ett rimligt antagande att underlaget för en uppfattning om kontinuitet eller diskontinuitet mellan Lenin och Stalin radikalt ändrades efter glasnost och Yeltsin's tid. Därefter blev de dittills hemliga arkiven tillgängliga och framför allt blev de omedelbart tillgängliga för Alexander Yakovlev. Han hade mellan 1953 och 1973 arbetat i kommunistpartiets centralkommitté, var från 1987 ledamot av politbyrån under Gorbatsjov och verkade där som perestrojkans ledande arkitekt. Han fick 1991 i uppdrag att leda The Commission on the Rehabilitation of Victims of Political Repression.

Och han gör det chockad och med raseri.

Titeln på hans bok klargör att han inte ser något avbrott i utvecklingen.

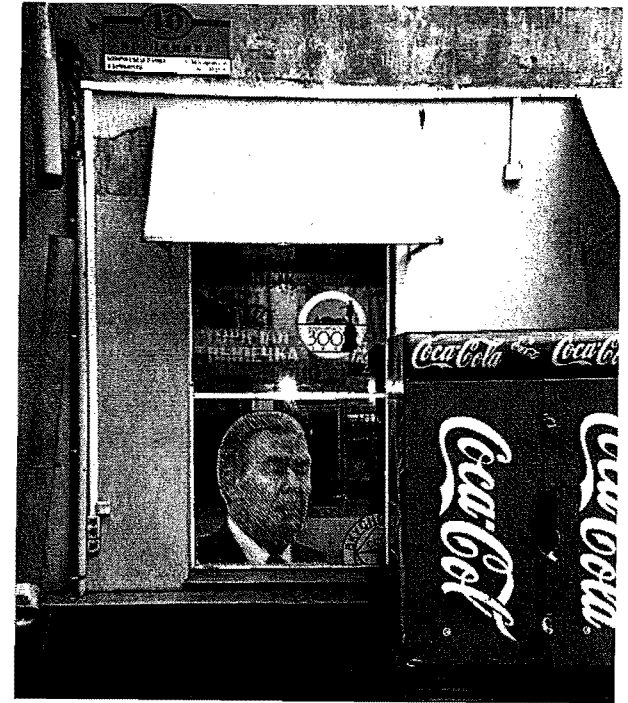
Utan tvärtom: A century of violence.

Stalin did not think up anything that was not there under Lenin: executions, hostage taking, concentration camps, and all the rest.

Han tar där i olika kapitel upp behandlingen av barnen till s.k. folkfiender, utrotningen av samarbetspartierna (mensjeviker och socialrevolutionärer), behandlingen av bönderna, intelligentian, prästerskapet, de ryska krigsfångar som frigavs efter Tysklands kapitulation 1945 (och av vilka 152.000 sköts omedelbart, resten sändes till tvångsarbetsläger, vilket bara det drabbade 5 miljoner), tvångsdeportation av hela folk, t.ex. Volgatyskar, koreaner, tjetjener, kalmucker, krimtatarer. Han uppskattar offren för alla dessa åtgärder sammanlagt till ca 60 miljoner. Kontinuiteten Lenin – Stalin är väl belagd i hans bok.

Kontinuitetsfrågan är knappast fokuserad i några av våra läroböcker. Några har texterna uppdelade på avsnitt om leninism och om stalinism, vilket suggererar diskontinuitet.

Ytterligare en reflexion om kontinuiteten, hämtad inte från historikernas analyser utan från en lysande reportagebok, Fred Coleman, *The Decline and fall of the Soviet Empire* (1996), s. 30:

Det här fotot tog jag sommaren 2004 på en gata i Petrozavodsk vid sjön Onega i Ryssland. I affärens fönster sitter en affisch med en bild av Breshnev, det sovjetiska kommunistpartiets ledare mellan 1964 och 1982. I affischens nedre högra hörn syns partiets symbol. Bredvid fönstret har affärsinnehavaren ställt upp Coca Colas reklamskåp. Skyltningen åskådliggör hur de ryska attityderna är svävande mellan kommunism och kapitalism.

Millions of Russians ... would do nothing to oppose a new dictatorship, arguing that they were powerless to stop it, that rebellion is as futile today as it was in Stalin's day or under the tsars. ... The great exception was supposed to be August 1991. That was when thirty thousand people surrounded Yeltsin's White House, the Russian parliament, prepared to defend it with their bodies against the tanks seeking to crush democratic reform in a coup d'état. It was a remarkable act of courage, and it worked. However, these people represented only one-third of 1 percent of the population in Moscow. The vast majority of the capital's residents remained at home, tucked safely in their beds, waiting out the crisis...

Ännu en politisk förändring har ägt rum i Sovjetunionen: *kommunismens fall och Sovjetunionens sammanbrott* 1991/1992.

Den här studien går inte fram till detta skede. Men det kan vara intressant att till slut notera att inte heller denna omvälvning enligt historikernas uppfattning var ett resultat av folkets aktioner utan också den var styrd från ovan. Jag refererar till Paul Hollander, *Political Will and Personal Belief. The Decline and Fall of the Soviet Communism*. Han menade att det var insikten om att flera decenniers socialism hade åstadkommit miserabla samhällen som till sist fick ledarna att tappa lust och vilja att vidare ta ansvar för fögderiet.

Och Sjevardnaze, som 1985 blev Gorbatsjovs utrikesminister, skrev redan i sin minnesbok *En framtid i frihet* (1991):

Allt är genomruttet. Det fordras förändring, det stämmer att jag sa så till Gorbatsjov en vinterkväll i Pitsunda 1984 och jag står fortfarande fast vid det. (s. 70)

Innebar Gorbatsjovs tid och insatser en ny rysk revolution? Ledd från maktens centrum? Eller enbart en händelseutveckling som centrum inlett men inte förstod och inte längre kunde behärska? Eller medfördeutvecklingen ingen social revolution, samma byråkratiska överklass behöll greppet men tillskansade sig nu också förmögenheterna?

Om *framtiden* kan med svårighet finnas någon historisk forskning. Men historiemedvetande är ett samspel mellan dåtidstolkning, nutidsförståelse och framtidsförväntan. Förväntningarna kan vila på mer eller mindre välgrundade bedömningar. Jag citerar till slut Lilia Shevtsova i hennes bok *Putin's Russia* (2003), en bok som fått starka lovord av både Michail Gorbatsjov och Henry Kissinger:

It looks as if Russia is finally turning in one definite direction. It is not clear, however, how long it will take the country to throw off the last waverings and what price it will have to pay for its final break with the past. Authoritarian rule and attempts to play a great-power role and to pursue "uniqueness" are the major leftovers from the Soviet and pre-Soviet legacies. (s. 262).

15. *Objektiva, sanningsenliga, allsidiga? Hur har läroböckernas Rysslands- bilder sett ut under hundra år?*

I inledningen angav jag att det ena av de två syften som låg bakom studien var att se hur Rysslandsbilden i läroböckerna under olika perioder förhöll sig till klassiska värdeord som sanningsenlig, analytisk, tendentiös, objektiv, saklig, opartisk, allsidig, relevant. Jag sammanfattar mina iakttagelser i detta kapitel. Av noteringarna framgår också, vilken betydelse jag lagt in i de olika termerna.

En framställning har jag betecknat som sanningsenlig om den återger fakta vars förekomst är belagd genom tillräckliga dokument och/eller vittnesmål. Så är exempelvis förhållandet med den sovjetiska terrorn, arbetslägren och deportationerna. Detsamma gäller alla dödade av de amerikanska bombningarna i Vietnam, vid khmerernas blodbad i Kambodja, under de nazistiska jude-morden, vid den brittiska terrorbombningen av Dresden 1945, vid Rehnskölds massaker på de ryska fångar som svenskarna tog efter slaget vid Fraustadt 1706, etc.

Man kan när det gäller fakta också göra en distinktion mellan sant och sannolikt. Det är sannolikt att Stalin inte ogillade att ett mord genomfördes på Kirov. Men finns det tillräckligt underlag för att våga påstå som sant att han, som Robert Conquest hävdade, låg bakom mordet? Montefiori är inte säker i sin briljanta Stalin-bok från 2004.

Framställning i läroböcker om orsaker och verkningar kan aldrig vara sanningsenliga i den mening som jag här använt. De kan motiveras mer eller mindre övertygande men förblir antaganden om samband.

Om orsakerna till oktoberrevolutionärernas seger finns många hypoteser, om orsakerna till Gorbatjovs fall likaså, om kollektiviseringens och planhushållningens verkningar är teorierna många.

Olika förklaringar kan vägas mot varandra. En lärobok som gör så blir analytisk och resonerande, i annat fall auktoritativ. Väljer den enbart en enda förklaringsgrund för vilken skälen inte anges eller är svaga blir framställningen tendentiös.

Om syftet med en bok är att skildra och förklara Rysslands historia så blir Ryssland objekt för framställningen. Om författarens syfte dessutom är att delge läsarna sina egna känslor inför skeendet blir framställningen subjektivt färgad. Den blir inte saklig, i varje fall inte enbart saklig. Även den som inte har annan avsikt än att skildra just Ryssland måste ändå göra ett urval av fakta. Och urvalet styrs förmodligen ändå av subjektivitet. Om objektivitetens sannolika omöjlighet finns mycket skrivet.

Men vad menas med ett ofta lanserat krav att en framställning skall vara opartisk? Krav på opartiskhet var en del av vad professor Jörgen Westerståhl hävdade inför Lgy 70. Kan det innebära att terrorn och morderna under Lenins och Stalins tid inte skulle nämnas i läroböckerna därför att "parten" Sovjet ogillade detta? Eller måste författaren föra fram något positivt om regimen som något slags motvikt? Framgången med industrialiseringen eller skolutbildningen?

En rimlig tolkning är i stället att liknande övervåld inte får döljas vid skildring av situationen i ett annat land. Skulle så ske blir urvalet av fakta tendentiöst och partiskt. Våld utövades både av Lenin och Mussolino.

Oftast framförs kravet på allsidighet vilket givetvis aldrig kan fullt uppfyllas. Det måste alltid handla om ett urval av fakta och förklaringsgrunder. Men att en lärobok endast tar fram någon enstaka aspekt, t.ex. politisk, och inte också social och ekonomisk, vid behandlingen av ett land är rimligen inte allsidigt utan ensidigt.

Det svåraste vid bedömning av läroböcker är inte explicita värderingar av skeenden som eventuellt kan ha smugit sig in i en text – "fruktansvärd massaker" – utan den värdering som ligger, ibland kanske omedvetet, under författarens *urval* av fakta när ett land eller en regim beskrivs. Det är här som risken för partiskhet är stor. Torsten Wennströms beskrivning av den sovjetiska terrorn var fullt sanningsenlig. Hans beskrivning av Mussolinos Italien i stort sett också. Men urvalet av fakta i skildringen av Italien var helt annat än i rysslandsskildringen och valet av ord för att beskriva samma skeende också. De fascistiska banden sades skapa ordning, inte terror, i Italien.

Ett begrepp av något annorlunda dignitet är relevans. De fakta, de omständigheter som läroboksförfattaren ägnar utrymme åt, bör ha relevans, brukar man säga, för det aktuella ämnesområdet. Att ägna stort utrymme i en lärobokstext åt hur Högsta Sovjet var sammansatt är att ägna sig åt en irrelevant fråga, eftersom det saknade varje som helst betydelse annat än propagandistiskt.

Två av de begrepp jag nämnt ovan slogs fast som utgångspunkt i författningen om läromedelsgranskning 1974:438. Elfte paragrafen säger att skolöverstyrelsen skall "pröva om läromedlet behandlar innehållet på ett *sakligt och allsidigt* sätt..."

Om man utgår från dessa ytterligt förenklade distinktioner mellan begrepp som ofta används, hur ter sig då läroböckernas Rysslandsbild under hundra år? Är den sanningsenlig, resonerande kring förklaringsgrunder, otendentiös, opartisk, saklig, allsidig, relevant, objektiv? Och vilka fakta väljs under olika tider ut för att uppnå allsidighet eller i varje fall undvika ensidighet?

I samband med redovisningen av de olika läroböckerna har jag sökt att löpande kommentera utifrån dessa begrepp. Sammanfattningsvis bör man kunna säga att några av de tidiga böckerna, på 1920- och 1930-talen, inte väjde för subjektivt ordval, att låta eleverna veta vad författaren tyckte om. Författarnas reaktioner på händelserna återfinns i böckerna. Klas-Göran Karlsson har också påpekat det i sin HLFÅ-artikel. Längst i denna typ av subjektivitet går Olof Johnsson i sin gymnasiebok från 1921 när han skriver

att Sovjet drivit "en farlig propaganda i andra länder". Här är framställningen klart tendentiös och partisk. (Läroboken fanns vid fyra skolor.)

Under 1900-talets senare del är däremot subjektiva värdeord ytterst sällsynta men återkommer t.ex. i lärarhandledningen till Göran Körners och Lars Laghems historiebok: "i strävan efter att infria femårsplanen offras naturresurser och miljö fullständigt hänsynslöst".

Eller uppfattar vi detta snarare som ett objektivt konstaterande av faktum?

Terrorn redan under Lenins tid och sedan under stalintiden var oerhört omfattande – att lyfta fram och beskriva den kan inte betecknas som annat än sanningsenligt. Dokumentationen har länge varit omfattande och är numera överväldigande, se forskningsöversikten i föregående kapitel. Den utgör ingen sådan detalj som i någon rimlig betydelse av ordet allsidig kunde hoppas över. Den är ingen irrelevant del av Sovjets historia. Den tidigare politbyråmedlemmen Yakovlev beräknar, som jag tidigare angett, offrens antal till 60 miljoner.

Den lyfts också klart fram i 1920- och 1930-talens läroböcker. Att göra ett sådant urval av fakta att terrorn kommer bort bör ses som klart tendentiöst. Och en sådan tendens framträder i några av de böcker på 1950–1970-talen, som jag har exemplifierat med tidigare. Dannert-Lendins grundskolebok från 1961 innehåller exempelvis inget om terror, hungerkatastrofer eller problem vid kollektiviseringen. Det är anmärkningsvärt att en stor gymnasiebok från 2003 endast på några rader nämner terrorn trots den nu utomordentligt rika dokumentationen. I en annan gymnasiebok (Skrutkowska m.fl.) från 2003 ägnas ett betydande eget avsnitt just åt terrorn.

Kravet på sanningsenligheten måste vägas mot vad man kunde veta när böckerna skrevs. Gulagarkipelagens hela omfattning blev inte känd förrän på 1960-talet, fullt utforskad först på 1990-talet, även om projektet Vitahavskanalen var internationellt upp-

märksammat tidigt. Den ekologiska och industriella katastrofen stod inte fullt klar förrän vid unionens sammanbrott.

För den äldsta generationen av författare, exempelvis Pallin, stod det statligt-politiska i centrum. De ekonomiska och sociala aspekterna kunde helt saknas i de böcker de skrev. Detta var en klar brist på allsidighet i deras böcker, eftersom 1909 års undervisningsplan för gymnasierna framhöll både politiska, sociala och kulturella aspekter. Just det kulturella hade man i Pallins fall sökt tillgodose genom att Boëthius omarbetade hans bok för Allmänna läroverkens högre klasser och tillfogade långa, namntäta avsnitt med författare och konstnärer, en föga stimulerande metod.

De båda helt dominerande läroboksförfattarna för realskola och gymnasium under 1900-talets första hälft, Erik Falk och Gustaf Jacobson, hade båda disputerat för professor Harald Hjärne och de följde den historikertradition som de bar med sig från Uppsala. Gustaf Jacobsons synpunkter har jag redogjort för i en tidigare exkurs.

Här har genomgången emellertid visat att även tidiga realskoleböcker som Jacobson-Erlandsons från 1939 ägnade ungefär hälften av Rysslandsbeskrivningen åt ekonomiskt-sociala frågor. De var desto knappare hanterade i Jacobsons egen gymnasiebok från 1929, trots att den betonar att det handlade om just en social reform. I den gymnasiebok han 1941 gav ut tillsammans med Ernst Söderlund finns ett – men endast finstilt – parti om ekonomiska konsekvenser.

I den sista versionen i denna läroboksserie, Söderlund-Seths Allmän historia för gymnasiet, är framställningen bred och tar upp flera olika aspekter. Men fortfarande hänger som en efterklang av den statligt-politiska inriktningen kvar en helt irrelevant redogörelse för delstatsregeringarnas s.k. självständighet.

Med de nya författargenerationerna upphör koncentrationen på enbart det statligt-politiska. I Dannert-Lendins realskolebok från 1951, som jag behandlat utförligt, ägnas betydligt utrymme åt kollektiviseringen, det stora industribygget och kyrkopolitiken. Och i nästan alla av de böcker jag exemplifierat med från omkring

2000 har belysningen av Ryssland, vilket framgår av referaten, en utomordentlig mångsidighet.

Allsidighet innebär inte enbart att vidga blicken från politisk organisation och maktfrågor till ekonomi och sociala och kulturella aspekter. Insikt i flera andra förhållanden är relevanta för att bättre förstå Ryssland, inte minst de nationella frågorna. De uppmärksammas nästan inte alls i läroböckerna. Jag tog upp detta redan i föregående kapitel om vad den moderna Rysslandsforskningen har att säga.

En annan fråga, som bara tas upp i ett par läroböcker, gäller Sovjets relation till världskommunismen under kominterntiden. Det är ingen irrelevant aspekt utan har stor betydelse för att elever skall förstå de motsättningar som präglade världspolitiken under decennier.

Ledde allsidighetsidealet till att olika tolkningar, olika värderingar belystes i läroböckerna? Stod deras framställning i någon relation – annat än total avskildhet – från den debatt som lärare och elever mötte utanför skolan och som jag sökt belysa med presentationen av samtida facklitteratur och reseskildringar?

Svaret är nog: endast i ett fåtal fall tar själva läroböckerna upp olika tolkningar av samband, orsaker och verkningar. Jag har tidigare nämnt särskilt Bäcklin-Holmberg-Lendin-Valentins gymnasiebok från 1954 och Brolin-Dannert-Holmbergs från 1967 som hade en mer analytiskt och problemorienterad inriktning. Men framför allt bryter denna centrala del i historieundervisningen igenom i studiehandledningar och urkundssamlingar av olika slag. Vilket betyder att den hade alla möjligheter att prägla historieundervisningen från 1960-talet, då en rik flod av detta slags material började komma, exempelvis Graninger-Tågils böcker och Nordkvist-Collbergs Hänt och hört. Den senare innehåller bl.a. ett utdrag ur svensken Rudfalks skildring av sin vistelse i Gulag, en bok som jag tidigare redovisat.

Ensidighet i orsaksresonemang kan dock fortfarande leva kvar. Två nu aktuella gymnasieböcker tar endast upp en enda förklaring till det tyska nederlaget mot Sovjetunionen, nämligen den av Sta-

lin ledda industrialiseringen, som kraftigt höjt Sovjets tillgång på stål och kol.

Orsaksförklaringen får därmed närmast karaktären av fastslaget faktum. Och av Lennart Samuelsons utomordentligt inträngande analys av sovjetisk försvarsplanering framgår också vilken betydelse som tilldelats den industriella utbyggnaden när det gällde att möjliggöra en snabb militär mobilisering. Men många andra orsakshypoteser finns ju också i litteraturen, exempelvis Rysslands enorma utsträckning, den amerikanska hjälpen, den av Hitler framtvingade dilettantiska tyska planeringen. Mauno Koivisto har ägnat mycken omsorg åt att sätta sig in i den ryska debatten, vilket han redovisar i ett kapitel, Stalins hasardspel (Den ryska idén, s. 215 ff). Och redan Clausewitz hävdade i sitt stora klassiska verk om kriget att Ryssland inte kunde besegras (och det kunde ju varken Karl XII, Napoleon eller Hitler), det kunde bara falla sönder inifrån (som det ju också gjorde 1918 och 1991).

Den stora majoriteten av de läroböcker som jag tagit del av från senare decennier är analytiskt rika och mångsidiga i belysningen av skeendena.

Bildmaterial är ett medel att ytterligare förstärka allsidigheten i belysningen av en tidsepok. I dagens läroboksflora är illustrationerna oerhört många och fyllda med ett innehåll som säger eleverna mycket. Utvecklingskurvan under de sista hundra åren fram till dagens situation har dock inte varit alldeles rak. Den första lärobok jag avbildat i den här skriften, Pallin-Boëthius Nya tidens historia (från 1911) är en utomordentligt vackert illustrerad bok. Jämför man dess hundra sista sidor med motsvarande i Jacobson-Erlandsons realskolebok (från 1948), också avbildad tidigare, blir resultatet att Pallin har 4 flerfärgskartor och 13 helsides- och 18 halvsidesbilder, medan Jacobson-Erlandsons bok enbart har en svartvit karta, 4 kvartssides- och 11 halvsidesbilder.

Den förmedlar till eleverna enbart textmassans oavbrutet malande tristess, där man i gamla exemplar kan se markeringarna för de läxor på regelbundet två sidor som följde läsårets gång.

Slutligen. Det ligger givetvis en värdering/tendens i det utrymme en lärobok ägnar olika skeenden och länder. Jag kan bara

konstatera att det är påfallande stor skillnad på den vikt, mätt i textutrymme, som tillmätts Ryssland. I något fall framstår Ryssland som ett litet undanskuffat område någon stans österut.

16. *Debattlitteraturen och läroböckerna* *Ett försök till slutsats*

Jag ställde i kapitel 2 frågan om samtidens facklitteratur och debatt avspeglades i skolans läromedel. Eller om det handlade om två olika världar. Jag angav också att det var ett av studiens två huvudsyften att försöka finna ett svar på den frågan.

Som jag sökte visa i kapitel 6 kan man före andra världskriget inte finna några spår av samspel mellan tidens debattböcker och reseskildringar å ena sidan och skolans läroböcker å den andra.

Inget i läroboksfloran antyder att man före 1950-talet sökte stimulera lärare och elever till att ta upp de spänningsfyllda motsättningar, som speglades i den samtida bokfloden eller de färgstarka beskrivningar av miljöer, som möter i utdrag jag återgivit av exempelvis Jonas Stadling och Anton Karlgren.

Jag framförde i sammanhanget hypotesen att den bild av historieämnet som man därigenom förmedlade till eleverna negativt påverkat ämnets roll bland opinionsbildare och i beslutande politiker kretsar under 1970- och 1980-talen. Den starka koncentrationen på krig och kungar har rimligen haft samma effekt.

Men det skedde, och det har jag sökt visa i kapitel 8 och 11, en stark förnyelse av historieundervisningens hjälpmedel under perioden 1950–1970. Läromedlen fick en ny utformning och det omgivande samhällets debatt och rikedom på information kunde komma in i skolan. Den omfattande statliga fortbildningsinsatsen syftade till att främja arbetsskolemetoder, grupparbeten, beting, specialarbeten och temastudier. I studiehandledningar och arbetshäften sökte författarna ställa problem under debatt. Bredvidläsningslitteratur, som på över hundra sidor presenterade exempelvis Ryssland/Sovjet, kom ut på skolboksmarknaden. Illustrationsmaterialet blev rikt och fyllt av innehåll. Ämnet var inte längre begränsat till politisk historia, tvärtom tog man upp som prob-

lem att det vidgades alltför mycket. Kommunerna hade gott om pengar och eleverna fick egna läromedel som gåva.

Volymen historieundervisning ökade, som jag visade i kapitel 12, drastiskt vid 1970-talets början, dels genom att grundskolans högstadium var fullt utbyggt, dels genom fördubblingen av antalet elever som läste historia i gymnasieåldern.

Det går givetvis inte att använda förnyade läromedel och fortbildning som något belägg för att praktiken ute i alla skolor också ändrades. Här lider vi av en stor brist på källmaterial även om en del finns, t.ex. årliga rapporter från skolinspektörer och gymnasieinspektörer (med den stora osäkerhet reseskildringar av detta slag har) och ett antal undersökningar, som genomfördes av pedagogiska institutioner. Men att betydande förändringar långsamt skedde kan knappast bestridas. De nya läromedlen gjorde det betydligt lättare för lärare att skapa en åskådlig och aktuell undervisning.

Men aldrig så förnämliga läromedel förblev endast hjälpmedel. Helt avgörande i alla situationer var då som nu den enskilde lärarens kunnskap och engagemang.

Den stora grupp elever, som vid 1960-talets slut och under 1970-talet passerade igenom en elva eller tolvårig skolgång, bör dock ha kunnat få en helt annan bild av historieämnet än den tidigare generationen. Rimligen bör denna nya elevgeneration ha fått en mer positiv attityd till ämnet och historieprofessionen än den tidigare generationen.

Om min hypotes är riktig testas vid kommande politiska beslut om historieämnets roll.

Litteraturlista

- Albrecht, Karl, Den förrådade socialismen, 380 s. 1940
 Amalrik, Andrej, Ofrivillig resa till Sibirien, 324 s. 1970
 Aminoff, Ivan T., S:t Petersburg, 571 s. 1909
 Ander, Gunnar, Att undervisa i historia på gymnasiet, 135 s. 1966
 Andersen-Nexö, Martin, Det nya Ryssland, 1924
 Andersen-Nexö, Martin, Två världar, 1934
 Andolf, Göran, Historien på gymnasiet. Undervisning och läroböcker 1820–1965, 348 s. 1972
 Anonym, Moskva 1969 Rapport från en observatör, 205 s. 1969
 Appelbaum, Anne, Gulag A History, 677 s. 2003
 Ame, T.J., Det moderna Ryssland, 163 s. 1929
 Bettelheim, Charles, Klasstriderna i Sovjetunionen. Första perioden 1917–1923, 462 s. 1976
 Björkegren, Hans, Alexander Solsjenitsyn, 173 s. 1971
 Bodin, Per-Arne, Ryssland. Idéer och identiteter, 214 s. 2000
 Bohm, Stellan, Rysslands ekonomiska framtid, 272 s. 1945
 Bruce, N.O., Den svenska folkskolan och dess uppgifter, 282 s. 1935
 Brusewitz, Per Emil, Antibolsjevikernas Ryssland, 15 s. 1926
 Brusewitz, Per Emil, Bakom Rysslands järnridå. På motorcykel Petrograd-Tiflis, 176 s. 1923
 Brusewitz, Per Emil, Det röda Zarriket, 140 s. 1920
 Brusewitz, Per Emil, Världsrevolutionernas vapensmedja, 136 s. 1925
 Brändström, Elsa, Bland krigsfångar i Ryssland och Sibirien, 174 s. 1921
 Buchanan, Meriel, Petrograd. Den oroliga staden, 229 s. 1919
 Bäck, Mats & Dellenbrant, Jan Åke, Politik i Sovjetunionen, 128 s. 1971
 Böök, Fredrik, Från Europas brandplatser (om rysk litt. 125 s.) 1925
 Caratini, Roger, Dictionnaire des nationalités et des minorités en U.R.S.S., 272 s. 1990

- Carlson, Bo Kage, Vardag i Sovjet 208 s. 1978
- Carlsson, Sten, Grupper och gestalter, 1964
- Chamberlin, William Henry, Den ryska gåtan, 329 s. 1945
- Coleman, Fred, The Decline and Fall of the Soviet Empire, 459 s. 1996
- Conquest, Robert, Ernte des Todes, 464 s. 1988
- Conquest, Robert, Stalin och mordet på Kirov, 216 s. 1991
- Conquest, Robert, Den stora terrorn. Stalins skräckväld under 30-talet, 547 s. 1971
- Courtois, Stéphane, (red), Kommunismens svarta bok, 778 s. 1999
- Crankshaw, Edward (Inledn.), Chrusjtjov minns, 574 s. 1970
- Cullert, Bengt, Med folkskolans pedagogik som riktmärke. SÖ Rapporter 86:3, 216 s. 1986
- Dannert, Leif, Fyrtio år i skolans tjänst, 1977
- Deutscher, Isaac, Stalin, 631 s. 1951
- Deutscher, Isaac, Den ofullbordade revolutionen, 109 s. 1967
- Deutscher, Isaac, Ironies of History Essays on Contemporary Communism, 278 s. 1966
- Djilas, Milovan, Den nya klassen. En analys av det kommunistiska systemet, 205 s. 1957
- Dukes, Paul, Röd skymning och morgonrodnad, 285 s. 1923
- Dumrath, O.H., Ryssland och dess tsarer I-III, 1920
- Eastman, Max, Socialismens kris och Stalins Ryssland, 188 s. 1941
- Eneberg, Kaa, Förnekelsens barn, 201 s. 2003
- Eneberg, Kaa, Tvingade till tystnad, 186 s. 2000
- Engström, Albert, Moskoviter, 251 s. 1924
- Essén, Rutger, Mellan Östersjön och Stilla havet, 248 s. 1924
- Fainsod, Merle, Smolensk under Soviet Rule, 484 s. 1958
- Figes, Orlando, A People's Tragedy. The Russian revolution 1891-1924, 923 s. 1996
- Figner, Vera, Natt över Ryssland, 422 s. 1927
- Ganz, Hugo, Före katastrofen. En blick in i Tsarriket, 266 s. 1904
- Gerner, Kristian, Nationalismen i Östeuropa. Världspolitikens dagsfrågor, 1996
- Gerner, Kristian, Arvet från det förflutna, 205 s. 1980
- Gide, André, Resa i Sovjet, 153 s. 1948
- Goldman, Emma, Mina två år i Ryssland, 291 s. 1924
- Gorki, Maxim, Days with Lenin, 1932

- Gustavsson, Sven & Svanberg, Ingvar (red), Gamla folk och nya stater. Det upplösta Sovjetimperiet, 434 s. 1992
- Hamrin, Harald, Student i Sovjet, 233 s. 1962
- Hanson, Philip, The Rise and Fall of the Soviet Economy, 279 s. 2003
- Harvey, Robert, Comrades. The Rise and Fall of World Communism, 422 s. 2003
- Hedin, Sven, Genom Persien, Mesopotamien och Kaukasien, 1887
- Hedin, Sven, Sverige och den stora Östern, 268 s. 1905
- Hedlund, Stefan, Hur många Ryssland eller Sovjet? 306 s. 1993
- Heiden, Nicolai, Under tsarens knutpiska, 544 s. 1904
- Hellström, Gustaf, Vägen till paradiset, 245 s. 1937
- Hindus, Maurice, Uppryckt med rötterna, 272 s. 1932
- Hjärne, Harald, Ryska sjukdomstecken (Public. i Östanifrån 1905), 1899
- Hjärne, Harald, Östanifrån, 240 s. 1905
- Hobsbawm, E. J., Imperiernas tidsålder, 508 s. 1994
- Hoffmann, David L. (editor), Stalinism, 317 s. 2003
- Hoffmann, David L. Stalinist values. The cultural norms of Soviet modernity, 247 s. 2003
- Hollander, Paul, Political Pilgrims: Travels of Western intellectuals at the Soviet Union, China and Cuba 1928-1978, 524 s. 1981
- Håstad, Disa, Ryssland i förvandling, 288 s. 1995
- Hägglöf, Gunnar, Sovjet-Ryssland i går, i dag, i morgon, 252 s. 1979
- Högberg, L.E., Skuggor och dagar. Från missionsarbetet, 337 s. 1914
- Ignats, Ulo, Folkens fängelse. Nationalitetspolitiken i Sovjetunionen, 199 s. 1982
- Izard, Georges, Kravtjenko kontra Moskva, 151 s. 1949
- Jacobson, Gustaf, Farväl till skolan, 145 s. 1946
- Jaroszynska, Letta Rudnicka, Ett minnesrikt år. Revolutionstider i Ukraina, 189 s. 1925
- Jensen, Alfred, På Romanovs och Habsburgs ruiner. Kulturpolitiska nutidsstudier, 195 s. 1921
- Jensen, Alfred, Rysk kulturhistoria I-III, 204 s., 221 s., 303 s. 1908
- Jensen, Alfred, Slavia. Kulturbilder från Volga till Donau, 404 s. 1896

- Jensen, Alfred, *Slavia. Ny följd. Kulturbilder från Donau till Adria och Bosporen*, 353 s. 1897
- Jensen, Alfred, *Tsardömet vid skiljevägen*, 256 s. 1905
- Johansson, Martin, *Läromedelsutveckling*, 195 s. 1982
- Jucker, Ernst, *Jag har upplevt Ryssland*, 307 s. 1946
- Kappeler, Andreas, *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung–Geschichte–Zerfall*, 395 s. 1992
- Karlgren, Anton, *Stalin*, 654 s. 1942
- Karlgren, Anton, *Bolsjevikernas Ryssland*, 350 s. 1925
- Karlgren, Anton, *Vinterdagar bland ryska bönder*, 179 s. 1907
- Karlgren, Anton, *Ryska intervjuer*, 160 s. 1916
- Karlsson, Klas-Göran, *Terror och tystnad. Sovjetregeringens krig mot den egna befolkningen*, 280 s. 2003
- Kehr, Karl, *Praktisk pedagogik och metodik*, 291 s. 1895
- Kennan, George, *Sibirien*, 444 s. 1891
- Kjeldstadli, Knut, *Det förflutna är inte vad det en gång var*, 308 s. 1998
- Kjellberg, Sven Herman (pseudonym), *Ryssland i krig*, 356 s. 1944
- Klein, Ernst, *Revolutionsdagar. Resebrev från Petrograd*, 146 s. 1917
- Koestler, Arthur, *Natt klockan 12 på dagen*, 1941
- Koestler, Arthur, *Yogin och kommissarierna*, 315 s. 1945
- Koivisto, Mauno, *Den ryska idén*, 254 s. 2002
- Kravtjenko, Viktor, *Jag valde friheten*, 453 s. 1947
- Kuortti, Aatami, *Präst Tvångsarbetare Flykting*, 244 s. 1935
- Langlet, Valdemar, *Till häst genom Ryssland*, 423 s. 1898
- Laqueur, Walter, *The Dream that Failed Reflections on the Soviet Union*, 231 s. 1994
- Larsson, Hans Albin, *Barnet kastades ut med badvattnet*, 112 s. 2001
- Larsson, Ulf, *Olof Palme och utbildningspolitiken*, 286 s. 2003
- Larsson, Ulf, *Skolmannen Värner Rydén – en av Brantings män*, 250 s. 2000
- Leonhard, Susanne, *Mina 13 ryska år*, 426 s. 1954
- Leonhard, Wolfgang, *Det nya Sovjet*, 381 s. 1962
- Leonhard, Wolfgang, *Revolutionens barn*, 383 s. 1957
- Lewin, Moshe, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates*, 373 s. 1975

- Lincoln, Bruce, *Red Victory. A history of the Russian Civil War*, 637 s. 1991
- Lundberg, Birger, *Svensk i Sovjet*, 199 s. 1948
- Lundberg, Yngve & Hellström, Sören, *Så står det till i Sovjet*, 123 s. 1947
- Lundkvist, Artur, *Vallmor från Taschkent*, 240 s. 1952
- Luxemburg, Rosa, *Den ryska revolutionen*, 70 s. 1918
- Långström, Sture, *Författarröst och lärobokstradition*, 263 s. 1997
- Malia, Martin, *Russia under Western eyes*, 514 s. 2000
- Malmberg, Viktor, *Några år i Lenins paradiset*, 261 s. 1923
- Melnik, Josef (red), *Ryssland skildradt af ryssar*, 472 s. 1906
- Meurling, Per, *Från franska till ryska revolutionen*, 210 s. 1939
- Michelsen, Ellen, *7 kvinnor ur den ryska revolutionens historia*, 184 s. 1932
- Montefiori, Simon, *Stalin. Den röde tsaren och hans hov*, 768 s. 2004
- Moorehead, Alan, *Ryska revolutionen*, 268 s. 1959
- Nansen, Fridtjov, *Rusland og freden*, 151 s. 1923
- Nansen, Fridtjov, *Föredrag om den ryska hungersnöden och hjälparbetet för Ryssland*, 23 s. 1922
- Nerman, Ture, *I vilda Östern. Rysk resedagbok 1918–1920–1927*, 360 s. 1930
- Neumann-Rück, *Kolossen på stålfötter*, 423 s. 1945
- Nyman, Alf, *Nazism, caesarism, bolsjevism*, 271 s. 1941
- Nyman, Alf, *Östligt och västligt i ryskt tankeliv*, 79 s. 1948
- Nyström, Anton, *Striderna om östra Europa*, 527 s. 1901
- Orwell, George, 1984, 1949
- Orwell, George, *Animal Farm*, 1945
- Paley, Olga, *Minnen från Ryssland 1916–1919*, 326 s. 1923
- Palm, Thede, *De vita och de röda*, 159 s. 1984
- Palmaer, Margit, *Sovjetryska scenerier*, 196 s. 1928
- Palmer, R.R., *Nya tidens världshistoria I–II*, 1959
- Pipes, Richard, *Russia under the Bolshevik Regime*, 587 s. 1995
- Pipes, Richard, *The Russian Revolution*, 944 s. 1991
- Pitjeta, Vladimir, *Västukraina och Västvitryssland*, 228 s. 1945
- Popoff, George, *Tjekan*, 255 s. 1925
- Quensel, Annie, *Kring Röda torget. Sovjet i fest och vardag*, 235 s. 1926
- Raleigh, Donald J, *Experiencing Russia's Civil War* 438 s. 2002

- Reed, John, Ten days that shook the world, 1919 (Svensk övers. 1967)
- Reid, Anna, Borderland. A Journey through the History of Ukraine, 258 s. 1997
- Richardson, Gunnar, Drömmen om en ny skola, 474 s. 1983
- Richardson, Gunnar, Svensk skolpolitik 1940–1945, 367 s. 1978
- Richardson, Gunnar, Svensk utbildningshistoria, 211 s. 1999
- Rosenberg, Holger, Det nya Sibirien, 437 s. 1904
- Rudfalk, Ragnar, Jag jobbade i Sovjet, 157 s. 1951
- Rundt, Arthur, Människan göres om, 211 s. 1932
- Russel, Bertrand, Bolsjevismen i teori och praktik, 128 s. 1921
- Ryck, Friedrich, Sovjetunionen och Komintern, 180 s. 1943
- Rysslands omdaning (Antologi) I, 379 s. 1918
- Rysslands omdaning (Antologi) II, 284 s. 1920
- Samuelson, Lennart, Röd koloss på larvfötter. Rysslands ekonomi i skuggan av 1900-talskrigen, 333 s. 1999
- Sarwe, Wilhelm, Bland Rysslands folk. I missionens och Röda korsets tjänst 1882–1922, 384 s. 1927
- Sarwe, Wilhelm, Bland Rysslands folk. Gammalsvenskby, 368 s. 1929
- Schildt, Göran, Tre veckor i Sovjet, 126 s. 1954
- Scott, John, Vad gör Ryssland bortom Ural? 288 s. 1943
- Serge, Victor, En revolutionärs minne, 419 s. 1951
- Shevtsova, Lilia, Putin's Russia, 306 s. 2003
- Shub, Daniel, Lenin. En biografi, 425 s. 1949
- Sjevardnaze, Eduard, En framtid i frihet, 302 s. 1991
- Skott, Staffan, Ett annat Moskva, 328 s. 1993
- Solzjenitsyn, Alexander, En dag i Ivan Denisovitjs liv, 162 s. 1962
- Souvarine, Boris, Stalin, 419 s. 1941
- Stadling, J, Från det hungrande Ryssland, 492 s. 1893
- Stadling, J, De religiösa rörelserna i Ryssland, 188 s. 1891
- Stiernstedt, Marika, Ryskt. En resa utan sällskap, 169 s. 1935
- Stiernstedt, Marika, Bolsjevism ingen exportvara, 120 s. 1950
- Streyffert, Thorsten, Rysslands naturtillgångar under femårsplanen, 214 s. 1933
- Ström, Fredrik, Ryska revolutionens historia (5 delar), 485 s. 1927
- Subtelny, Orest, Ukraine. A History, 666 s. 1988
- Svenska Folkskolans historia VI, 576 s. 1971

- Szende, Stefan, Drömmen om Ukraina, 201 s. 1941
- Tham, Wilhelm, Undervisningen i historia med samhällslära i våra läroverk, 1947
- Thoursie, Kerstin, Grundskoleutbildning. Fakta och perspektiv, 221 s. 1994
- Trotskij, Leo, Mitt liv, 286 s. 1937
- Trotskij, Leo, Den förrådade revolutionen, 232 s. 1969
- Trotskij, Leo, Det verkliga läget i Ryssland, 1929
- Trotskij, Leo, Kommunismen och terrorn, 256 s. 1920
- Trotsky, Leon, The History of the Russian Revolution, 504 s. 1987
- Tucker, Robert C. (editor), Stalinism Essays in Historical Interpretation, 332 s. 1977
- Tuominen, Arvo, Kremls klockor, 342 s. 1958
- Törngren, Adolf, Ryssland i revolution 15 mars–31 juli 1917, 200 s. 1917
- Urban, G.R., (editor), Stalinism. Its Impact on Russia and the World, 453 s. 1982
- Wattrang, Hans, Efter Stalin, 199 s. 1961
- Vinde, Rita & Victor, Sovjet – kontinent i förvandling, 219 s. 1968
- Volkogonov, Dmitri, Autopsy for an Empire. The Seven Leaders who Built the Soviet Union, 572 s. 1998
- Volkogonov, Dmitri, Trotsky. The Eternal Revolutionary, 524 s. 1996
- Voslensky, Michael, Nomenklatura. Om den härskande klassen i Sovjetunionen, 478 s. 1983
- Yakovev, Alexander Y., A Century of Violence in Soviet Russia, 254 s. 2002
- Åselius, Gunnar, The "Russian Menace to Sweden", 455 s. 1994